

**ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ПРАВ ЗАСУДЖЕНИХ
У КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧІЙ
СИСТЕМІ УКРАЇНИ**

ХАРКІВ
«ПРАВА ЛЮДИНИ»
2011

ББК 67.9(4УКР)

П 78

Художник-оформлювач *Б.Є. Захаров*

В оформленні обкладинки використано фотографію Василя Овсієнка

Ця публікація здійснена за фінансової підтримки
Європейського Союзу. За зміст публікації відповідає лише
Харківська правозахисна група, і його ні за яких обставин
не можна вважати таким, що відбиває позицію Європейського Союзу

This document has been produced with the financial assistance of the European
Union. The contents of this document are the sole responsibility of Kharkiv
Human Rights Protection Group and can under no circumstances be regarded
as reflecting the position of the European Union

Авторський колектив:

Бадира В.А., к.ю.н., директор благодійної організації «Чернігівський жіночий правозахисний центр». *Розділи* – 1.3; 1.4; 2.3.5; 4.3

Букалов О.П., керівник організації «Донецький Меморіал». *Розділи* – 1.5; 5

Гель А.П., к.ю.н., доцент; професор кафедри правознавства Вінницького державного аграрного університету. *Розділи* – 1.5; 2.3.4; 3.2; 5; 6

Романов М.В., к.ю.н., доцент Національної юридичної Академії України імені Я. Мудрого. *Розділи* – 1.1; 1.2; 1.6; 1.7; 2.2.2; 2.3.1; 2.3.2; 2.3.3; 3.3

Яковець І.С., к.ю.н., старший науковий співробітник Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України. *Розділи* – 1.3; 2.1; 2.2.1; 2.2.2; 3.1; 4.1; 4.2; 5

Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України. / В.А. Бадира, О.П. Букалов, А.П. Гель, М.В. Романов, І.С. Яковець; За загальною редакцією Є.Ю. Захарова. Харківська правозахисна група. – Харків: Права людини, 2011. – 368 с.

ISBN 978-966-8919-69-5.

ББК 67.9(4УКР)

ISBN 978-966-8919-69-5

© В.А. Бадира, О.П. Букалов, А.П. Гель,
М.В. Романов, І.С. Яковець, 2011

© Харківська правозахисна група, 2011

© Б.Є. Захаров, художнє оформлення, 2011

ВСТУП

Сфера застосування кримінальних покарань завжди була і залишається однією з найбільш вразливих сфер у житті суспільства та державної політики. І це не дивно, оскільки основним змістом покарання є застосування примусу і, відповідно, правообмежень до особи. Саме у цій сфері діяльності ризик зловживань щодо особи, яка зазнала правообмежень, а отже позбавилася певної міри захисту, є дуже високим. На ці факти неодноразово звертали увагу представники різноманітних державних та громадських організацій як в Україні, так і з числа міжнародних недержавних інституцій.

В 2003 році в Україні був прийнятий новий Кримінально-виконавчий кодекс, який був покликаний врегулювати існуючі кримінально-виконавчі правовідносини. Крім того, нормативний акт повинен був надати правовідносинам нового імпульсу, оскільки фактичний стан справ у сфері діяльності з виконання і відбування кримінальних покарань і взяті Україною на себе зобов'язання за чисельними міжнародними договорами вимагали цього.

Кодекс, а слідом за ним і ціла низка інших законів та підзаконних нормативних актів були прийняті.

На цей час, коли вже склалася певна правозастосовча практика та досвід регулювання і використання вказаних нормативних актів, можна з впевненістю констатувати – нові нормативно-правові акти в сфері виконання кримінальних покарань виявилися неефективними, суперечливими та такими, що не відповідають вимогам міжнародних стандартів поведіння із засудженими і актам із запобігання катуванням і фактично не виконали сподівань, які покладалися на них.

Отже, існує реальна потреба в виявленні проблемних моментів, їх формулюванні та докладанні зусиль щодо усунення тих нормативних та практичних інститутів, які роблять кримінально-виконавчі правовідносини середньовічним атавізмом і сферою де, нелюдське

поводження, катування, рабство та позбавлення осіб елементарних прав та гідності мають благодатне підґрунтя.

Визначення проблем у сфері виконання кримінальних покарань

Кримінально-виконавчі та супроводжуючі їх правовідносини, які склалися за період дії нового кримінально-виконавчого законодавства, дозволяють виявити деякі проблемні моменти та поділити їх на:

- проблеми концептуального характеру та
- проблеми практичного (прикладного) характеру.

Перші стосуються принципових положень, які постулюють правове становище засуджених та осіб, які опинилися в місцях попереднього ув'язнення, правила презумпції невинності та аналогічні норми законодавства. Вони мають вирішальне значення для надання особі певного комплексу прав та визначення основних напрямків діяльності органів держави в сфері застосування покарань та інших обмежуючих заходів. Ці проблеми властиві всій вітчизняній системі покарань.

Друга група проблемних моментів виявилися, а точніше сформувалися в процесі виконання кримінальних покарань та застосування правообмежень. Ці інститути були створені завдяки тим недосконалостям, які містять норми кримінально-виконавчого права.

Зрозуміло, що наведений поділ проблем є умовним. Тому їх розгляд буде здійснений з додатковим поділом.

1. ПРОБЛЕМИ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ

1.1. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ПРЕЗУМПЦІЇ НЕВИНУВАТОСТІ¹

Стаття 62 Конституції України визначає, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду.

Ця теза означає, що жодна людина не може зазнавати обмежень, властивих кримінальному покаранню, доки її вина не буде встановлена відповідним органом за відповідною процедурою. До моменту встановлення вини особи вона вважається невинуватою. Якщо особа є невинуватою, то поводження з нею не повинне відрізнятися від поводження з будь-якою вільною особою, щодо якої немає жодних кримінальних судових процедур.

В Україні існує інститут запобіжних заходів, серед яких значне розповсюдження має захід у виді тримання під вартою.

Відповідно до вимог Закону України «Про попереднє ув'язнення» особи, щодо яких обраний запобіжний захід у виді взяття під варту, користуються правами, які надані громадянам України, з обмеженнями, встановленими названим законом та іншими нормативно-правовими актами України. Але в інших положеннях Закону «Про попереднє ув'язнення» встановлені такі обмеження, які важко пояснити з точки зору дії принципу презумпції невинуватості.

Наприклад, положення щодо тривалості щоденної прогулянки, яка обмежується однією годиною на добу. Це правило є незрозумілим, тим більш з огляду на кількість осіб, які тримаються в слідчих ізоляторах. Як вказував Комітет із запобігання катуванням та жорсткому поводженню (далі – Комітет), ця кількість в деяких камерах є

¹ Автор – Романов М.В.

надмірною (в одній камері площею не більш ніж 10 м² може триматися до 7 осіб). Крім того, не всі підозрювані мають власні ліжка. Відповідно, проживання такої кількості осіб на маленькій території призводить до забрудненості та антисанітарних умов на цій території.

Зрозуміло, що в таких умовах підозрюваним не вистачає свіжого повітря, а тому можна вести мову про наявність жорстокого поводження. Таке положення не може бути виправдане з огляду на те, що особи, які перебувають в подібних умовах, є, власне, вільними людьми, щодо яких, доки не встановлено інше, не повинні застосовуватися умови, що є більш поганими, ніж умови, в яких тримаються навіть засуджені.

Тобто умови тримання осіб, які ще не є винуватими у вчиненні злочину відповідно до кримінально-процесуальних судових проваджень, є вкрай небезпечними для здоров'я людини.

Наступне незрозуміле обмеження – це можливість витратити грошові кошти на придбання продуктів харчування та предметів першої потреби. Сума, яку закон дозволяє витратити, дорівнює мінімальному розміру заробітної плати. Але чому саме так? В чому сенс цього обмеження? Обмеження щодо асортименту продуктів та предметів зрозуміти можна. Вони пов'язані зі специфікою установи, в якій тримається велика кількість осіб однієї статі. Але чому вільний громадянин не може витратити гроші у розмірах, які він визначає самостійно, це зрозуміти важко. До того ж, слідчі ізолятори не в змозі забезпечити нормальне харчування та матеріальне забезпечення осіб, які в них тримаються. Тому це положення також суперечить принципу невинуватості особи.

Законодавство про попереднє ув'язнення містить обмеження, яке не узгоджується з презумпцією невинності особи. Йдеться про порядок листування підозрюваними та підсудними та їх право на звернення з заявами та листами до міжнародних організацій та державних органів України, а також про право на отримання побачень. Названі права осіб, які тримаються під вартою, можуть бути реалізовані лише з письмового дозволу слідчого, особи або органу, в провадженні яких знаходиться справа. Така процедура реалізації вказаних прав взагалі є незрозумілою. Такі обмеження не можна пояснити тими цілями, які переслідує взяття під варту. Дозвіл особи, в провадженні якої знаходиться справа, є тим більш зайвим та незрозумілим, що порядок направлення листів передбачає їх обов'язковий

перегляд, а побачення з підозрюваними та підсудними проводяться у присутності представників адміністрації місць попереднього ув'язнення.

Суперечливе положення Закону «Про попереднє ув'язнення» сформульоване відносно направлення скарг та заяв прокурору. За загальним правилом такі заяви та скарги направляються протягом доби адресату і перегляду не підлягають. Але, якщо такі скарги стосуються умов тримання осіб в місцях попереднього ув'язнення, то вони направляються на протязі трьох діб. Це означає, що всі заяви та скарги, адресовані прокурору, необхідно переглянути, для того, щоб виявити ті, котрі стосуються умов тримання в місцях попереднього ув'язнення, а вже потім деякі з них будуть відправлені з дотриманням добового терміну, а інші будуть чекати на відправку ще дві доби. Отже, правила Закону «Про попереднє ув'язнення» суперечать не тільки принципу презумпції невинуватості, але й самі собі.

Наступний недолік – це матеріальні умови. Оскільки особи, які тримаються в місцях попереднього ув'язнення не мають статусу засудженої особи та щодо них в повному обсязі повинен діяти принцип презумпції невинності, такі особи повинні триматися в умовах, властивих або максимально наближених до умов вільних осіб. Але умови тримання в місцях попереднього ув'язнення навіть більш неналежні, ніж ті, в яких знаходяться засуджені.

Законодавство про попереднє ув'язнення так регламентує матеріальні умови для ув'язнених.

Особам, взятим під варту, забезпечуються побутові умови, що відповідають правилам санітарії та гігієни. Ця теза на практиці фактично не виконується. Проведені Комітетом інспектування місць попереднього ув'язнення дозволили впевнитися, що санітарні та гігієнічні стандарти в слідчих ізоляторах України не виконуються. Так, було встановлено ряд порушень, які стосувались матеріальних умов тримання в слідчих ізоляторах. Серед них Комітет відзначав недоліки, а в деяких СІЗО відсутність природного освітлення, а також штучного освітлення, яке вмикалося в темну пору доби. Недостатня вентиляція приміщень, відсутність доступу до свіжого повітря. Саме недотримання цієї вимоги міжнародних нормативних актів призводило до підвищення рівня захворювань осіб, які утримуються у СІЗО, на туберкульоз. Крім того, приміщення, в яких в СІЗО тримаються підозрювані та засуджені особи, знаходилися в

жахливому стані – багато з цих приміщень вимагали ремонту та переобладнання, туалети в камерах перебували в антисанітарному стані та не були відокремлені від житлової частини камери. Меблювання камер є дуже убогим та не відповідає мінімальним людським потребам у комфорті.

Закон встановлює, що норма площі в камері для однієї взятої під варту особи не може бути менше 2,5 квадратного метра, а для вагітної жінки або жінки, яка має при собі дитину, – 4,5 квадратного метра. Міжнародні акти вимагають, щоб на одну особу в місцях утримання в'язнів припадало 4 м². різниця очевидна та не вимагає будь-яких коментарів. Майже вдвічі національні стандарти відрізняються від міжнародних.

Щодо медичного обслуговування, Закон встановлює таке: медичне обслуговування, а також лікувально-профілактична і протиепідемічна робота в місцях попереднього ув'язнення організуються і проводяться відповідно до законодавства про охорону здоров'я. Порядок надання ув'язненим медичної допомоги, використання лікувальних закладів органів охорони здоров'я, залучення з цією метою їх медичного персоналу та проведення медичних експертиз визначається Державним департаментом України з питань виконання покарань, Міністерством оборони України і Міністерством охорони здоров'я України. В кінцевому підсумку, медичне обслуговування осіб, які тримаються в місцях попереднього ув'язнення, здійснюється за правилами та нормами, що регулюють процес виконання-відбування позбавлення волі. Тут основним проблемним моментом є те, що місця попереднього ув'язнення є найбільш переповненими та неналежно обладнаними й тому в них неможливо забезпечити належні умови тримання. Цей факт особливо важливий тому, що в цих місцях тримаються особи, питання вини в скоєні злочину щодо яких ще є невіршеним. Отже, це вільні люди. Тому умови їх тримання повинні бути значно більш комфортними та відкритими для зовнішнього світу, ніж засуджених, на яких вже розповсюджує свою дію певний режим та обмеження.

Таким чином, фактично в Україні не забезпечується реалізація принципу невинуватості, оскільки особи, які мають статус підсудного або підозрюваного і щодо яких обраний запобіжний захід у виді тримання під вартою, знаходяться в умовах, наближених до

позбавлення волі, і на них розповсюджується більшість норм, які відносяться до позбавлення волі і статусу засудженої особи.

Важливим моментом є не лише те, що національне законодавство є суперечливим та таким, що не відповідає міжнародним актам. Проблема полягає в іншому. Проголошення принципу невинуватості та механізми його реалізації свідчать про ставлення держави та суспільства до цієї гарантії. Знак «дорівнює» між підозрюваними, підсудними та засудженими говорить про безапеляційно каральний характер всієї кримінальної політики та системи держави. Тобто вимоги закону не виходять на рівень імперативного і є констатацією того, що презумпція невинуватості — це виключно декларація, яка не має механізмів реалізації та гарантування.

1.2. ПОКАРАННЯ УМОВАМИ ТРИМАННЯ²

Вітчизняна практика виконання кримінальних покарань, зокрема покарання у виді позбавлення волі, на перше місце ставить створення таких умов, які без будь-яких сумнівів дають засудженому зрозуміти, де він опинився та яке місце з моменту початку відбування покарання він займає у суспільстві.

Такий стан є прямим порушенням вимог ст. 102 Кримінально-виконавчого кодексу України, згідно з якою режим повинен зводити до мінімуму різницю між умовами життя в колонії і на свободі.

Але в кримінально-виконавчих установах створюються такі матеріально-побутові умови тримання, які не сприяють усвідомленню особою власної гідності та не орієнтують особу на повагу до себе та до оточуючих. Переповнення деяких установ, убогі та брудні приміщення та інтер'єри колоній, недостатнє матеріальне та побутове забезпечення, форма одягу та прийнятий зовнішній вид, які підкреслюють стан та статус засудженого. Все це — не повний перелік тих рис, які притаманні умовам відбування покарання у виді позбавлення волі.

Особа, яку засуджено судом та направлено для відбування покарання ніколи не зможе сплутати те місце, в якому вона опинилася, з чимось іншим. Колонії мають настільки красномовний вигляд та

² Автор — Романов М.В.

обладнання, що потрапляння до них навіть сторонніх осіб ніколи не зможе налаштувати на позитивний лад.

Фактично неабияка частина карального впливу позбавлення волі міститься саме в умовах тримання. Закон називає серед інших засобів впливу на засудженого – працю, соціально-виховну роботу, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених. Серед названих засобів впливу умови тримання з'являються найбільш очевидними та чутливими для засуджених. Працею засуджені не завжди забезпечені, навчання не є обов'язковим та не має достатньої якості, а соціально-виховна робота не завжди орієнтована на особистість (частіше має певне ідеологічне або ситуативне забарвлення).

Що стосується умов тримання, то з ними засуджені зіштовхуються щоденно, та ці умови мають яскраво виражену каральну суть. Без перебільшень їх можна назвати такими, що ганьблять та принижують особу. Наприклад, важко пояснити необхідність робити всім засудженим однакову коротку зачіску та надавати неакуратний, погано зшитий та жахливий одяг. Постійні посилення на невивачання фінансування давно не є актуальними та правдивими, оскільки кримінально-виконавча система має нормальне фінансування, яке дозволяє чомусь збільшувати штатну чисельність працівників органів та установ виконання покарання. Якщо це так, то чому не вистачає на інших суб'єктів цих правовідносин – засуджених?

Це можна пояснити лише цілеспрямованим впливом на особу з метою деморалізувати її, зробити безвольною, слухняною і мовчазною. Здається, що основною метою покарання є бажання принизити особу, зробити її винуватою на все життя, що залишилося.

Створення таких умов в кримінально-виконавчих установах насправді дискредитує цілі, які стоять перед покаранням, а саме: виправлення та ресоціалізація. В особистості засудженого не можуть відбутися позитивні зміни, якщо він перебуває в умовах, які не пристосовані для тримання людей. Отже, можливість виправлення є вкрай сумнівною. Те ж саме можна сказати й про ресоціалізацію. Оскільки законодавець надає в нерозривному зв'язку ці дві категорії, відповідно без виправлення неможлива й ресоціалізація. Крім того, важко собі уявити яким чином особа, яка знаходиться в «нелюдських» умовах може відновитися в соціальному статусі, як того вимагає закон. Власне, умови тримання роблять недосяжними цілі покарання та зводять нанівець зміст кримінально-виконавчої діяльності.

Отже, вітчизняне суспільство на сьогодні таке, що основною цінністю постулює матеріальний комфорт і, відповідно, його позбавлення є найбільш вразливим та болісним для особи. Інші цінності, такі як свобода, вільне спілкування та переміщення, обрання виду діяльності та інші, поки що не є зрозумілими, самостійними і настільки цінними, щоб їх позбавлення засуджений відчував та намагався уникнути таких обмежень. Концепція виконання покарань України робить засудженого особою «поза суспільством», особою, яку необхідно покарати та «виправити» за допомогою безособистісної системи, яка не враховує, що має справу з людиною, та не націлена на повагу. Основна спрямованість вітчизняного кримінально-виконавчого права – це виконання покарання.

Цілком протилежною є парадигма та сенс покарань в країнах Західної Європи. Міжнародні акти вимагають встановлення низки мінімальних стандартів для всіх тих аспектів управління в'язницями, які є суттєво важливими для забезпечення людських умов утримання та належного поведіння із в'язнями в сучасних та прогресивних системах. Тобто, головною метою нормативних актів є – формування тих вимог та критеріїв, яким повинні відповідати умови тримання засуджених у будь-яких установах. Тобто це той мінімум, який повинен бути реалізований та забезпечений у будь-якому місці, де особа зазнає правообмежень. Причому, йдеться не лише про права особи, а й про дещо більше ніж права – про сприйняття особи людиною, про повагу гідності цієї людини та ставлення до цієї людини саме як до людини.

Пункти 64, 65 Мінімальних стандартних правил поведіння із в'язнями, говорять про те, що, оскільки ув'язнення передбачає позбавлення волі, воно вже само по собі є покаранням. Тому умови ув'язнення та в'язничні режими не повинні посилювати страждання, за винятком випадків, коли це виправдовується необхідністю ізоляції або підтриманням порядку.

Крім того, необхідно докладати зусиль для того, щоб режими в установах запроваджувалися з метою:

а) забезпечити відповідність умов життя вимогам людської гідності та нормам, прийнятим у суспільстві;

б) мінімізувати негативні наслідки ув'язнення та різницю між життям у в'язниці та на свободі, яка послаблює почуття особистої гідності та відповідальності в'язнів;

в) підтримувати та посилювати ті зв'язки з родичами та зовнішнім світом, що якнайкраще слугують інтересам в'язнів та їх родин;

г) забезпечити в'язням можливості розвивати професійні навички та здібності, які поліпшуватимуть перспективи їхньої успішної соціальної реінтеграції після звільнення.

Найбільш суттєві та чутливі для засуджених втрати — це саме позбавлення волі. Сам факт того, що особа позбавлена волі, тобто найбільшої цінності, вже є достатнім покаранням. Тому законодавець та практика виконання покарань не ставить метою карати засудженого ще неналежними, позбавленими елементарних вимог комфорту та санітарії, умовами. Покарання не має за мету принизити особу, зробити її неповноцінною та нав'язати їй «комплекс» вини на все життя. Засуджений позбавляється можливості вільно пересуватися, спілкуватися, обирати місце проживання, характер та вид діяльності, а також можливості самостійно приймати рішення та направляти свої дії. Саме позбавлення цих складових носить найбільший каральний момент. Пояснити це можна тим, що доросла людина вже має навик та звичку до самостійного самокерованого способу життя та поведінки, і коли її позбавляють такої можливості, це є дуже болісним та суттєвим порівняно з позбавленням благ матеріального комфорту. Гіперболізуючи, можна казати про часткове позбавлення права та дієздатності.

Європейська концепція виконання покарань не тільки допускає, а вона «впевнена» в тому, що навіть злочинець повинен залишатися людиною та жити в суспільстві і складати його невід'ємну частину.

Окреслена різниця є суттєвою та важливою. Оскільки саме вона визначає спрямованість покарань та стиль їх виконання в Україні та в країнах Західної Європи. Це концептуальні риси, які відрізняють одну систему покарань та систему органів, що їх виконує, від іншої. Усвідомлення вказаної різниці дуже важливе та може відіграти вирішальну роль у всій діяльності органів та установ кримінально-виконавчої системи, але без загальнокультурного та загальносоціального визнання та підвищення таких цінностей, як воля, самостійність, відповідальність, вільне спілкування, свобода пересування, неможливі кардинальні зміни та перетворення в системі та практиці діяльності органів та установ, які здійснюють обмеження прав та свобод особи.

1.3. НЕПОСЛІДОВНІСТЬ ТА СУПЕРЕЧЛИВІСТЬ РЕФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ, А ТАКОЖ ПРОБЛЕМИ СТАТУСУ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ЗАХИЩЕНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ³

Причинами кризових явищ в кримінально-виконавчій системі України вбачаю, по-перше, невиконання державою зобов'язань щодо демілітаризації системи і передачі її до Міністерства юстиції; по-друге, небажання центрального органу виконавчої влади – Державного департаменту України з питань виконання покарань – вирішувати проблеми дотримання прав і законних інтересів засуджених через призму забезпечення прав і законних інтересів співробітників кримінально-виконавчої системи.

Згідно з Висновком № 190 (1995) Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо заявки України на вступ до Ради Європи відповідальність за управління пенітенціарною системою, за виконання судових рішень у вигляді вироку суду держава України повинна була передати Міністерству юстиції до кінця 1998 року.

Приєднавшись 9 листопада 1995 року до Ради Європи, Україна взяла на себе зобов'язання дотримуватись загальних обов'язків згідно зі статуттом Ради Європи, а також погодилась виконати в зазначені терміни ряд спеціальних зобов'язань, перелічених у висновку Парламентської Асамблеї Ради Європи № 190, в тому числі щодо демілітаризації кримінально-виконавчої системи та передачі її у відання Міністерства юстиції.

На виконання своїх зобов'язань 22 квітня 1998 року Президентом України було видано Указ № 344/98, відповідно до якого було створено Державний департамент України з питань виконання покарань. Цим Указом Президент доручав Кабінету Міністрів України в 3-місячний строк розробити і подати пропозиції щодо реформування системи виконання покарань та із змісту п.3 Указу Президента вбачалося, що до 1 липня 1998 року повинні бути розроблені і внесені на розгляд Верховної Ради України проекти основних законів, які регламентують діяльність органів і установ виконання покарань, насамперед, проекти Кримінально-виконавчого кодексу, Закони України «Про кримінально-виконавчу службу», «Про дисциплінар-

³ Автори – Бадира В.А., Яковець І.С.

ний статут кримінально-виконавчої служби», «Про статус ветеранів кримінально-виконавчої служби та їх соціальний захист» та інші.

12 березня 1999 року Указом Президента України № 248/99 з метою подальшого реформування системи виконання покарань Державний департамент України з питань виконання покарань був виведений з тимчасового підпорядкування Міністерства внутрішніх справ України. Створення автономного відомства, як перехідного етапу у виконанні взятих у 1995 році Україною на себе зобов'язань при вступі до Ради Європи про підпорядкованість кримінально-виконавчої служби Міністерству юстиції України, до цього часу не набуло свого логічного завершення.

Якщо в 1998-1999 роках існування Державного департаменту України з питань виконання покарань, як самостійного органу, могло бути виправданим необхідністю поступової підготовки до нового підпорядкування, то з часом почали з'являтися заяви, починаючи від керівника комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності, Уповноваженого ВРУ з прав людини до керівництва Державного департаменту України з питань виконання покарань про те, що вже самим фактом виведення кримінально-виконавчої служби із структури Міністерства Внутрішніх Справ України виконані зобов'язання України перед Радою Європи, що не відповідає реальному стану речей. Свідченням цього є п.8 Резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1346(2003), де однозначно зазначено, що «Асамблея закликає органи влади України завершити переведення всієї пенітенціарної системи у підпорядкування Міністерства юстиції». В п. 13.7 Резолюції ПАРЕ № 1466 (2005) щодо виконання обов'язків та зобов'язань України зазначається про необхідність «завершити передачу Державного департаменту України з питань виконання покарань у відання Міністру, як це передбачено у висновку № 190.

Постановою Кабінету Міністрів України від 17 травня 2006 року № 683 «Про внесення змін до переліку центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через відповідних міністрів» було визначено, що діяльність Державного департаменту України з питань виконання покарань спрямовується та координується через Міністра юстиції. Із змісту Постанови важко зрозуміти, що мається на увазі під «координацією діяльності», адже відповідно до Закону України

«Про Державну кримінально-виконавчу службу», яким визначено статус Департаменту, як центрального органу виконавчої влади з питань виконання покарань, між ним і Міністерством юстиції відсутні відносини субординації, ці органи є рівними.

На початку 2007 року був підготовлений законопроект, який передбачав підпорядкованість Департаменту Мінюсту, але складні політичні події та розпуск парламенту не дали можливості розглянути даний документ і прийняти відповідне рішення. На протязі всього 2007 року передача кримінально-виконавчої служби у відання Мінюсту носила непослідовний і суперечливий характер. 11 липня 2007 року Кабінетом Міністрів України була прийнята Постанова № 916, якою було затверджено нове Положення про Департамент, але своїм Указом № 667/2007 Президент України призупинив дію цієї Постанови.

Державний департамент України з питань виконання покарань до цього часу залишається центральним органом виконавчої влади із спеціальним статусом, який безпосередньо реалізує єдину державну політику в сфері кримінальних покарань.

Зміна правового статусу Державного департаменту України з питань виконання покарань призвела до зміни правового регулювання порядку проходження служби, соціально-правового становища співробітників. Воно набуло іншого організаційно-правового рівня.

Із низки вкрай необхідних законів та нормативно-правових актів у 1998 році Указом Президента України було затверджено Положення «Про Державний департамент України з питань виконання покарань», в якому визначено його основні завдання та повноваження, права та обов'язки, 11 липня 2003 року був прийнятий новий Кримінально-виконавчий кодекс, який набрав чинності з 1 січня 2004 року, а 23 червня 2005 року Верховною Радою України був прийнятий Закон України «Про державну кримінально-виконавчу службу».

Персонал кримінально-виконавчої системи України нараховує близько 50 тисяч осіб, із яких майже 40 тисяч – особи рядового і начальницького складу.

Посадові і службові особи зобов'язані своєю поведінкою і виконанням покладених на них обов'язків позитивно впливати на засуджених, викликати в них повагу до себе. Вся діяльність персоналу повинна бути спрямована на повернення ув'язнених до суспільства

після відбування покарань правослухняними громадянами. Саме тому адміністрація повинна постійно прищеплювати своїм працівникам та громадськості думку про те, що вони виконують роботу великої суспільної значимості.

У кожній установі необхідний штат працівників високого рівня, оскільки, як стверджує правило 46(1) «Мінімальних стандартних правил поведження з в'язнями», «добра робота в'язничних установ залежить від добросовісності, гуманності, компетентності і особистих якостей цих співробітників». Тому що персонал має справу з ув'язненими щодня, піклується про їх потреби, відповідає за благополучне функціонування колонії, за безпеку засуджених, виявляє та вирішує їх потреби та проблеми. Виправна колонія – це суспільство в мініатюрі. Як засуджені, так і співробітники перебувають в стані постійної взаємозалежності, яку ніяким чином не можна розглядати як рівність партнерських стосунків, оскільки існує нерівність правового статусу, бо засуджені є залежними від інших засуджених, а ще в більшій мірі від працівників колонії, тому що проблеми харчування, медичного обслуговування, праці та всіх інших сторін тюремного життя залежать саме від персоналу.

Із змісту частини 2 статті 14 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу» вбачається, що для осіб рядового і начальницького складу служба в державній кримінально-виконавчій системі є державною службою особливого характеру, на яку зараховуються громадяни України, які за станом здоров'я, віком та професійною підготовкою здатні забезпечити громадську безпеку шляхом реалізації мети покарання не тільки як кари, але й досягнення виправлення і ресоціалізації засуджених.

Діяльність частини персоналу, до яких належать спеціалісти, які мають статус державного службовця, врегульовано на законодавчому рівні і на них поширюється дія Закону України «Про державну службу». В законі визначені етичні аспекти діяльності державних службовців. В статті 9 цього Закону чітко визначений правовий статус державного службовця, його особливості, основні права і обов'язки, а також їх обмеження, пов'язані з прийняттям на державну службу.

Тільки порядок проходження служби рядовим і начальницьким складом органів і установ виконання покарань до цього часу залишаються не врегульованими окремими законами та іншими нормативно-правовими актами.

Суспільні відносини, які виникають під час проходження служби рядовим і начальницьким складом, не наповнені змістом, який впливає із завдань кримінально-виконавчої служби, специфіки прав та обов'язків посадових та службових осіб органів і установ виконання покарань.

Не зважаючи на те, що статтею 18 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу» визначений правовий статус посадових та службових осіб органів і установ виконання покарань, і те, що їх права і обов'язки безпосередньо впливають із кримінально-виконавчих правовідносин і тих завдань, які покладаються на кримінально-виконавчу службу, не зрозумілою видається тенденція як законодавця, так і центрального виконавчого органу з питань виконання покарань, поширити на осіб рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої служби дію великої кількості нормативно-правових актів, які регламентують окремі питання діяльності органів внутрішніх справ.

Виходячи з того, що на Державну кримінально-виконавчу службу покладено завдання щодо здійснення єдиної державної політики у сфері виконання покарань, то і Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом кримінально-виконавчої служби повинно бути розроблене відповідно до специфіки цієї служби на зразок Положення про порядок проходження служби в митних органах.

Згідно з п. 22 статті 92 Конституції України виключно Законами України визначаються засоби цивільно-правової, дисциплінарної та кримінальної відповідальності громадян держави, в тому числі осіб рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої служби. Виходячи із змісту даної конституційної норми, необхідність Закону України «Про дисциплінарний статут кримінально-виконавчої служби України» є очевидною.

Ним повинно бути визначено суть службової дисципліни, права та обов'язки посадових осіб кримінально-виконавчої служби, яким присвоєно спеціальні звання; обов'язки начальника; види заохочень та дисциплінарних стягнень, порядок їх застосування та оскарження рішень про застосування.

Пунктом 5 статті 23 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу» передбачено, що на осіб рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої служби поширюється дія

статей 22 і 23 Закону України «Про міліцію» щодо соціального захисту персоналу.

Маємо певний сумнів щодо можливості практичного застосування цих статей до осіб рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої служби.

Виходячи із змісту статті 22 Закону України «Про міліцію» працівники кримінально-виконавчої служби мають право на соціальний захист. Їм та членам їх сімей надається 50% знижка по сплаті за житлові та комунальні послуги, вони користуються пільгами при встановленні телефонів і т.д.

Фактично у статті 22 Закону України «Про міліцію» задекларовані напрямки і межі соціального захисту. В той же час 28.12.2007 року Законом України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» було внесено зміни до статті 24 Закону України «Про міліцію». Відповідно до внесених змін до ст. 24 цього закону зазначалось, що пільги, компенсації та гарантії, встановлені цим законом, надаються за рахунок і в межах коштів, передбачених на утримання бюджетних установ, в тому числі і органів внутрішніх справ в кошторисах або фінансових планах.

Це означало, що якщо в кошторисах на отримання управління внутрішніх справ регіону не будуть закладені витрати на пільги і компенсації, рядовий і начальницький склад їх не отримає. При недостатньому фінансуванні органів внутрішніх справ стаття 22 Закону України «Про міліцію» залишилася декларативною. 22 травня 2008 року Рішенням Конституційного Суду України за № 10-рп 2008 зміни до статті 24 Закону України «Про міліцію» визнано неконституційними. В той же час Законом України «Про Державний бюджет України на 2009 рік» субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам на надання пільг та компенсацій працівникам міліції не виділено.

Водночас в Законі України «Про Державну кримінально-виконавчу службу» в розділі 5 «Правовий та соціальний захист персоналу Державної кримінально-виконавчої служби» ні слова не сказано про джерела фінансування, пільг та компенсацій, які передбачені статтею 22 Закону України «Про міліцію». Відсутність механізму реалізації права на соціальний захист працівників кримінально-виконавчої служби залишає це право лише декларацією про наміри і не більше.

Законом України № 328-V (328-16) «Про внесення змін до деяких законодавчих актів з питань соціального захисту військовослужбовців і деяких інших осіб» змінено назву статті 23 Закону України «Про міліцію» із «Державного страхування та відшкодування шкоди в разі загибелі або каліцтва працівників міліції» на «Виплату одноразової грошової допомоги в разі загибелі (смерті) або інвалідності працівника міліції». Частина 1, якою передбачалось обов'язкове державне страхування працівників міліції на суму 10-річного грошового утримання за останньою посадою, яку він займав, за рахунок коштів відповідних бюджетів і частину 2, якою передбачалося, що порядок і умови страхування працівників міліції встановлюються Кабінетом Міністрів України, виключено із статті 23.

За формою викладу норма статті 23 Закону України «Про міліцію» є бланкетною. В статті міститься посилання на те, що порядок та умови виплати одноразової грошової допомоги в разі загибелі або каліцтва працівника міліції визначається Кабінетом Міністрів України. Відповідно до вимог статті 23 Закону України «Про міліцію» 12 травня 2007 року Кабінетом Міністрів України було видано Постанову № 707, якою був затверджений порядок та умови виплати одноразової грошової допомоги в разі загибелі (смерті) або інвалідності працівника міліції. Постановою чітко визначені випадки, коли ця допомога виплачується, визначені розміри виплат та міститься вичерпний перелік службових обов'язків, пов'язаних з безпосередньою участю в охороні громадського порядку та боротьбі із злочинністю, під час виконання яких працівник міліції загинув, отримав інвалідність, поранення (контузію, травму або каліцтво).

Напевно Державному департаменту України з питань виконання покарань необхідно розробити порядок призначення та механізм виплати одноразової грошової допомоги в разі загибелі або інвалідності працівника кримінально-виконавчої служби, виходячи із завдань Державної кримінально-виконавчої служби.

До цього часу залишаються невіршеними питання забезпечення цієї категорії безоплатною медичною допомогою, санаторно-курортним лікуванням та відпочинком для оздоровлення, надання житлового приміщення або виплати грошової компенсації за піднайом житлового приміщення, безоплатного проїзду.

Постанова Кабінету Міністрів України № 1294 від 07 листопада 2007 року «Про упорядкування структури та умов грошового за-

безпечення військовослужбовців та осіб рядового і начальницького складу» не вирішила питання гідної заробітної плати за роботу, пов'язану з особливостями виконання професійних обов'язків, які пов'язані з ризиком для життя і здоров'я, певними обмеженнями конституційних прав і свобод.

Постановою, крім основних видів грошового забезпечення, встановлена надбавка за виконання особливо важливих завдань в розмірі 50% посадового окладу та окладу за спеціальне звання та надбавки за вислугу років. При цьому самого поняття «виконання особливо важливих завдань» в ній не міститься, а п. 5 підпункту 1 абзацу 3 ця надбавка може скасовуватися, або її розмір зменшуватися, що суттєво впливає на розмір грошового забезпечення. Встановлення такої надбавки залежить від «доброї волі начальника» та розміру фінансування.

Діяльність персоналу в установах виконання покарань постійно пов'язана з ризиком для життя і здоров'я, підвищеними вимогами дисципліни, професійної придатності, фахових, фізичних, вольових та інших якостей. Саме цим зумовлена необхідність додаткових гарантій соціальної захищеності цієї категорії громадян, як під час проходження служби, так і після звільнення.

В законодавчому порядку запроваджені певні обмеження окремих конституційних прав і свобод рядового і начальницького складу та інших працівників органів та установ виконання покарань. Так, відповідно до статті 15 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу» вони не можуть бути членами політичних партій, громадських організацій, які мають політичну мету, їм заборонено організацію страйків, участь в їх проведенні та заняття підприємницькою діяльністю. Все це також повинно компенсуватися наявністю підвищених гарантій соціальної захищеності та комплексу організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на забезпечення добробуту цієї категорії працівників.

На жаль, на сьогоднішній день соціальний престиж професії пенітенціарного працівника залишається невисоким.

Оскільки суспільство є замовником того соціального продукту, який дають йому кримінально-виконавчі установи, а від його якості залежить суспільна безпека, то його громадяни повинні бути найбільше зацікавленими в тому, щоб персонал кримінально-виконавчої системи якісно впливав на засудженого, а відповідно і на сус-

пільне благополуччя. Адже вся діяльність персоналу повинна бути спрямована на повернення ув'язнених до суспільства після відбування покарань правослухняними громадянами.

Соціально незахищений, з невисокою заробітною платою, без перспективи кар'єрного росту працівник кримінально-виконавчої системи не здатний сформувати із злочинця таку особистість, яка б вела правослухняний спосіб життя, дотримувалась правових та інших соціальних норм держави і суспільства.

Метою і виправданням вироку суду до позбавлення волі в кінцевому рахунку є захист суспільства і попередження злочинів. І цієї мети можна досягти тільки в тому випадку, коли засуджені після звільнення з місць позбавлення волі і повернення до нормального життя в суспільстві виявляться не тільки готовими, але й здатними до реінтеграції в суспільство, самокерованої правослухняної поведінки, самостійного загальноприйнятого соціально-нормативно-го життя.

Констатуючи, що позбавлення волі є виключною мірою, яку слід застосовувати у випадках, коли державі і суспільству загрожує реальна небезпека, то відповідно персонал органів і установ кримінально-виконавчої системи повинен прагнути забезпечити громадську безпеку шляхом реалізації мети покарання не тільки як кари, але й як досягнення виправлення і ресоціалізації, а також запобігати вчиненню засудженими та іншими особами злочинів.

Обмеження пільг, компенсацій та гарантій працівникам кримінально-виконавчої служби, як комплексу організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на забезпечення їх соціального захисту, в тому числі, незабезпечення безоплатною медичною допомогою, надання санаторно-курортного лікування та відпочинку для оздоровлення, не надання житлового приміщення або виплата грошової компенсації за піднайом житлового приміщення, знижки плати за користування житлом, паливом, телефоном та плати за комунальні послуги, визначаються особливістю професійних обов'язків, пов'язаних з ризиком для життя, певним обмеженням права заробляти матеріальні блага для забезпечення собі та своїй сім'ї достойного рівня життя, матимуть наслідком відтік професійного ядра практичних працівників кримінально-виконавчої системи, які організують і здійснюють виправлення засуджених.

Однією із причин існуючого стану щодо правового і соціального захисту рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої служби, на мою думку є те, що кримінально-виконавча система перестала бути для влади пріоритетною. За радянських часів кримінально-виконавча система використовувала рабську працю засуджених і була суттєвою складовою радянської економіки. Найбільші проекти століття – будівництво БАМу (в тридцяті та сімдесяті роки) Біломорсько-Балтійський і Волго-Донський канали, спорудження тунелю між материком та островом Сахалін були дітищем тюремного відомства. Майже 20% національного валового продукту створювалось кримінально-виконавчою системою. Гордитися цим, напевно, не варто, але підприємства системи виробляли п'яту частину всіх благ, якими користувалося суспільство.

У пострадянський період одразу виявилось, що плоди рабської праці не витримують конкуренції на ринку. В сучасній ринковій економіці держави не знайшлося місця підприємствам кримінально-виконавчої системи. Стан кримінально-виконавчої системи вимагав якнайскорішого реформування. Такі реформи пройшли в усіх країнах Центральної та Східної Європи і в країнах Балтії ще в 90-ті роки. В Україні залишився старий радянський ГУЛАГ, реформи не відбулися. Держава в цілому втратила інтерес до функціонування кримінально-виконавчої системи, залишивши за собою функцію виконання вироків до позбавлення волі. Про систему згадують тільки тоді, коли в'язні протестують проти нелюдського або такого, що принижує гідність поводження, вчиняють масові членушкодження, оголошують голодування.

Втративши інтерес до системи, держава почала забувати і про персонал, який там працює.

Виходячи із вище викладеного необхідно найближчим часом: розробити і прийняти закони та нормативно-правові акти щодо проходження служби рядовим і начальницьким складом Державної кримінально-виконавчої служби України, а саме:

а) відповідно до п. 22 статті 92 Конституції України – розробити і прийняти Закон України «Про дисциплінарний статут Державної кримінально-виконавчої служби України»;

б) розробити і прийняти Постанову Кабінету Міністрів України «Про порядок проходження служби працівниками Державної кримінально – виконавчої служби України»;

в) розробити і прийняти Постанову Кабінету Міністрів України «Про порядок виплати одноразової грошової допомоги в разі загибелі або каліцтва працівника кримінально – виконавчої служби та компенсації, заподіяння шкоди його майну під час виконання службових обов'язків».

У деяких випадках Департамент не тільки не забезпечує належного правового захисту персоналу, а, й навпаки, змушує його до порушення положень чинного законодавства та вчинення злочину.

Пунктом 3 ст. 18 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» передбачено, що персонал слідчих ізоляторів зобов'язаний виконувати вироки, постанови і ухвали суду; тримати осіб, узятих під варту. Процедура цього зазвичай встановлюється іншими законами або підзаконними актами. Так, відповідно до ст. 4 Закону України «Про попереднє ув'язнення», установами для тримання осіб, щодо яких як запобіжний захід обрано взяття під варту, в числі інших, є слідчі ізолятори Державного департаменту України з питань виконання покарань.

На сьогодні основним відомчим нормативно-правовим актом, який регламентує питання прийому осіб до слідчих ізоляторів, є Правила тримання осіб, узятих під варту, і засуджених у слідчих ізоляторах Державного департаменту України з питань виконання покарань, затверджені наказом Департаменту від 20 вересня 2000 року № 192 (zareєстровано в Міністерстві юстиції України 27 жовтня 2000 р. за № 751/4972). У пункті 2.3.6. названих Правил чітко та однозначно закріплено, що не дозволяється приймати до слідчих ізоляторів осіб, хворих на алкогольний психоз, та осіб, які страждають на тяжкі соматичні або інфекційні захворювання. Таким чином, у разі надходження до слідчого ізолятора особи з підозрою на вищевказану хворобу, перед персоналом постає не вирішувана дилема: виконанню якого документу необхідно віддати перевагу – постанові суду чи положенням наказу Департаменту.

Як свідчить практика, майже у всіх випадках особи, хворі на алкогольний психоз, та особи, які страждають на тяжкі соматичні або інфекційні захворювання. До переліку останніх віднесено й туберкульоз, бо, як роз'яснюється у ст. 1 Закону України «Про боротьбу із захворюванням на туберкульоз», туберкульоз - це інфекційна хвороба, що викликається мікобактеріями туберкульозу, протікає з періодичними загостреннями, рецидивами та ремісіями, вражає пе-

реважно найбідніші, соціально дезадаптовані групи населення (біженці, мігранти, особи, які перебувають в установах кримінально-виконавчої системи, особи без постійного місця проживання, алкоголіки, наркомани тощо), спричиняє високу тимчасову та стійку втрату працездатності, вимагає тривалого комплексного лікування та реабілітації хворих. Негативні соціально-економічні наслідки, що спричиняються туберкульозом, дали підстави віднести цю хворобу до групи соціально небезпечних.

Таким чином, Департамент, жадаючи виконання відомчого наказу, фактично примушує працівників Державної кримінально-виконавчої служби України вчиняти кримінальний злочин, передбачений ст. 382 КК, а саме: невиконання рішення суду. Даний висновок базується на тому, що підставою для прийняття особи у слідчий ізолятор є саме рішення суду про обрання запобіжного заходу. Слідчий ізолятор є єдиним місцем попереднього ув'язнення в Україні, в інших установах особи можуть триматися лише за виняткових обставин. За таких умов, виконуючи положення наказу Департаменту, співробітники свідомо не виконують рішення суду, що має тягнути кримінальне покарання щонайменше у виді штрафу або позбавлення волі на строк до трьох років.

Так про яке дотримання законності персоналом в інших питаннях чи реальну стурбованість Департаменту щодо захисту прав працівників може йти мова? Практика свідчить про непоодинокість випадків порушення у різних областях України кримінальних справ відносно працівників слідчих ізоляторів, проте у жодному випадку Департамент не вжив заходів до захисту працівників. Дані розбіжності між відомчим актом та чинним законодавством залишились й поза увагою наглядових органів та Міністерства юстиції України.

1.4. НОРМОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОГО ДЕПАРТАМЕНТУ УКРАЇНИ З ПИТАНЬ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ.⁴

Становлення нової загальноправової парадигми і побудова на її основі правової системи, як уявляється, без відомчої нормотворчості неможливо.

⁴ Автор – Бадира В.А.

Відомчі нормативні акти видаються у випадках, коли в межах сфери відання департаменту, комітету, міністерства та інших органів виконавчої влади не чітко, лише в загальних рисах, визначені права і обов'язки суб'єктів, є прогалини в певних аспектах взаємовідносин суб'єктів, або це прямо доручено законом.

Варто на конкретних прикладах проаналізувати процес нормотворчості Державної кримінально-виконавчої служби України.

На виконання Висновку Парламентської Асамблеї Ради Європи № 190 (1995 рік) щодо зобов'язань України при вступі до Ради Європи, відповідно до Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод та у зв'язку з дією в Україні мораторію на виконання смертної кари, було видано наказ № 72 від 25.06.1999 року, яким було затверджено «Тимчасове положення про порядок тримання в слідчих ізоляторах Державного департаменту України з питань виконання покарань засуджених до виняткової міри покарання». Цим документом було визначено правове становище засуджених до смертної кари та задекларовано необхідність створення таких умов тримання, що забезпечують повагу до людської гідності. Засуджені мали право протягом року одержувати 6 посилок, 3 бандеролі, купувати в магазині СІЗО продукти харчування за безготівковим розрахунком на суму 70% мінімального розміру заробітної плати, один раз в місяць їм надавалися короткострокові побачення з родичами, вони мали також право на побачення з адвокатом та священнослужителем. Для них встановлювався одяг і взуття спеціального зразку. Засуджені до виняткової міри покарання чоловічої і жіночої статі, вироки стосовно яких набрали законної сили, та в зв'язку з фактичною дією в Україні мораторію на виконання смертної кари, мали однаковий правовий статус.

Законом України «Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудового кодексів України» від 22 лютого 2000 року № 1483 смертна кара була замінена довічним позбавленням волі.

Особи, засуджені до довічного позбавлення волі мали право: на щоденну прогулянку тривалістю 1 годину, одержувати грошові перекази, мати короткострокове побачення 1 раз на 6 місяців, одержувати протягом року 2 посилки (передачі) та 2 бандеролі, один раз в три місяці 1 платну телефонну розмову тривалістю 15 хвилин

під контролем адміністрації при наявності технічних можливостей, купувати протягом місяця в магазині установи за безготівковий рахунок продукти харчування і предмети першої потреби на суму до 50% мінімального розміру заробітної плати і т.п. Засуджені розміщувались в камерах з дотриманням таких умов: чоловіки окремо від жінок; вперше засуджені до позбавлення волі — окремо від тих, хто раніше відбував позбавлення волі.

Жінки і чоловіки мали відповідно до цього наказу однакові права і обов'язки і утримувалися в однакових умовах. Вони забезпечувалися одягом спеціального зразку, конвоювання на території установи та за їх межами здійснювалось в наручниках.

Цим законом було суттєво звужено об'єм прав і законних інтересів цієї категорії засуджених в порівнянні з правами, що були передбачені Наказом № 72 від 25.06.1999 року.

11 липня 2003 року було прийнято новий Кримінально-виконавчий кодекс України. Прикінцеві положення кодексу передбачали приведення центральними органами виконавчої влади їх нормативно-правових актів у відповідність з кодексом.

Державний департамент України з питань виконання покарань з метою приведення відомчих нормативно-правових актів з питань виконання покарань у відповідність до вимог Кримінально-виконавчого кодексу України видав Наказ № 275 від 25.12.2003 року, яким затвердив «Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань». В розділі 4 «Особливості тримання засуджених до довічного позбавлення волі» конкретизувалися особливості тримання засуджених цієї категорії, визначався правовий статус, місце, порядок і умови виконання та відбування покарання у виді довічного позбавлення волі.

Засудженим жінкам до довічного позбавлення волі та жінкам, яким покарання у виді смертної кари або довічного позбавлення волі замінено позбавленням волі на певний строк в порядку помилування або амністії, безпідставно не надавалися тривалі побачення, зменшувалась сума коштів на придбання продуктів харчування та предметів першої необхідності, кількість посилок на протязі року, їм встановлено одяг спеціального зразку, вони утримувалися в камерах по дві особи, пересування їх за межами камер здійснювалося в наручниках. Все це разом являлось порушенням статті 3 Європейської конвенції з прав людини.

Взагалі Правила внутрішнього розпорядку кримінально-виконавчих установ (ПВР) є документом, в якому конкретизуються та отримують подальшу деталізацію норми КВК України. Цей акт є одним з основних в роботі органів та установ виконання покарань, оскільки встановлює «правила гри» як для персоналу установ, так і для засуджених. І тому цей акт не може бути сформульованим та прийнятим однією з сторін процесу виконання-відбування покарань. Бо в такому разі неминучі зловживання. Доцільним є прийняття ПВР Кабінетом міністрів України.

Відповідно до статті 18 КВК України ця категорія засуджених жінок утримується на середньому рівні безпеки, а особливості відбування в таких установах і правовий статус регламентується статтею 139 КВК України. Ця стаття передбачає утримання засуджених жінок в окремих камерах, встановлення для них спеціального одягу, конвоювання в наручниках не передбачено.

Державний департамент України з питань виконання покарань видає Наказ № 99 від 06.06.2005 року, яким обмежуються права і звужується об'єм інтересів засуджених жінок всупереч правовій нормі, закладеній в статті 139 КВК України. В чому полягає звуження?

Відповідно до частини 3 статті 22 Конституції України навіть при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних, не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. Тільки на виконання протесту заступника Генерального прокурора України від 01.09.2005 року № 16-26 вих. 05 на Наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань № 99 від 06.06.2005 року, він був скасований.

Дивним є те, що Наказ № 99 від 06.06.2005 року був зареєстрований Міністерством юстиції, адже відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 28 грудня 1991 року № 731, якою було затверджено «Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств, інших органів виконавчої влади, органів господарювання України та контролю, що зачіпають права, свободи й законні інтереси громадян, або мають міжвідомчий характер», державна реєстрація нормативно-правового акту полягає в проведенні правової експертизи на відповідність його Конституції та законодавства України, Європейській конвенції про захист прав людини та основних свобод, практиці Європейського суду з прав людини.

Наступний інститут – відправлення засудженими листів. Наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань № 275 від 25.12.2003 року «Про затвердження правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань» пунктом 43 було передбачено порядок відправлення засудженими листів.

25.01.2006 року Державним департаментом України з питань виконання покарань було видано Наказ № 13, яким була затверджена Інструкція з перегляду кореспонденції. Відповідно до цієї Інструкції засуджені вкидають кореспонденцію для відправлення не запечатаними в поштові скриньки. В той же час пунктом 2.4 Інструкції передбачено, що засуджені в присутності інспектора особисто запечатають у конверти кореспонденцію до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Європейського суду з прав людини, а також до інших відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна та до прокурорів. Кореспонденція, яка надійшла від Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Європейського суду з прав людини, а також від інших відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна та від прокурорів, розпечатується особисто засудженим в присутності інспектора.

Якими будуть дії адміністрації установи, якщо засуджений конверт з кореспонденцією до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Європейського суду з прав людини, а також до інших відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, та до прокурора кине в поштову скриньку запечатаним? Або відмовиться розпечатувати особисто в присутності інспектора кореспонденцію, отриману від Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Європейського суду з прав людини, а також від інших відповідних органів міжнародних організацій? Необхідно звернути увагу на те, що вже 5 червня 2006 року Державний департамент України з питань виконання покарань вніс зміни до Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, якими передбачив, що листування засуджених з Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, Європейським судом з прав людини, а також іншими відповідними органами міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, уповноваженими особами таких міжнародних організацій та прокурором переглядові не підлягає, і надсилається за належністю або вручається засудже-

ним у запечатаному вигляді (конверті). Яким документом керуватися співробітникам при перегляді кореспонденції?

Крім того, пунктом 1.7 (додаток № 1 до Інструкції) передбачалось проставлення інспектором на конверті вихідної кореспонденції спеціального штамп, на якому зазначається назва виправної колонії Управління департаменту з питань виконання покарань і її поштова адреса. Розмір штамп: 55х45 мм.

У неодноразових зверненнях до ДДУПВП ми наголошували, що проставлення інспектором на конверті спеціального штамп установи є порушенням статті 301 «Право на особисте життя та його таємницю» та статті 302 «Право на інформацію» Цивільного кодексу України.

Очевидно, що обов'язково мають бути механізми, якими буде враховано фактори безпеки для діяльності установ виконання покарань. В зазначених механізмах мусять бути враховані і потреби засуджених у спілкуванні з зовнішнім світом без надмірного втручання в особисте життя фізичної особи. Спеціальний штамп на конверті вихідної кореспонденції не передбачений законом і його наявність або відсутність на конверті аж ніяк не може вплинути на національну безпеку держави, її економічний добробут. Адже відповідно до Європейських в'язничних правил (переглянутий текст Європейських мінімальних стандартних правил поведіння з ув'язненими), ухвалений в січні 2006 року Рекомендацією R 2006(2) Комітету Міністрів Ради Європи передбачає необхідність максимально частого спілкування поштою та іншими способами спілкування зі своїми родинами і іншими особами та представниками зовнішніх організацій. Ці контакти можуть бути обмежені або поставлені під контроль, якщо це необхідно для провадження кримінального розслідування, підтримки порядку та безпеки, запобіганню кримінальним злочинам та захисту жертв злочинів, проте такі обмеження, включаючи спеціальні обмеження, визначаються судовими органами.

Після тривалої переписки з ДДУВП, Мінюстом та Ген.прокуратурою щодо неправового характеру деяких положень Наказу ДДУВП № 13 тільки 05.06.2008 року Наказом № 140 Державного департаменту України з питань виконання покарань були внесені зміни до Інструкції з перегляду кореспонденції. Абзац 2 пункту 1.7 було викладено в новій редакції, відповідно до якої було встановлено но-

вий зразок штампу розміром 50х20 мм. На штампі в нижній лівій частині зазначається індекс територіального органу управління департаменту, а в правій – номер установи виконання покарання з порядковим номером, що зазначається в журналі обліку кореспонденції. Дані штампи повинні проставлятися на першому аркуші вихідної та вхідної кореспонденції осіб, які тримаються в установах виконання покарань. Також даним наказом було викладено в новій редакції п. 2.4 щодо порядку відправлення листів Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини, прокуратуру та Європейський суд з прав людини. Знову виникає питання щодо правового характеру проставляння нового штампу на вихідній кореспонденції, де вказується номер установи виконання покарань.

Крім того, наказом № 146 від 09.08.2006 року були внесені зміни до абзацу 4 пункту 43 наказу № 275 від 25.12.2003 р. і він був викладений в новій редакції, а саме: «Листи, виконані тайнописом, шифром або із застосуванням інших умовностей, а також ті, що містять відомості, які не підлягають розголошенню, адресату не надсилаються, засудженому не вручаються, вилучаються і знищуються». (Стара редакція абзацу 4 пункту 43 наказу № 275 від 25.12.2003 р.: «Листи засуджених, виконані тайнописом, шифром або із застосуванням інших умовностей, а також ті, що мають цинічний характер або відомості, що не підлягають розголошенню, адресату не надсилаються, про що оголошується засудженому, і знищуються»).

Такі зміни неминуче приведуть до обмеження права засудженого на листування, його листи можуть безслідно зникати, не говорячи вже про скарги та заяви на неправомірні дії адміністрації виправних колоній. Фактично має місце запровадження прихованої форми цензури в колоніях.

Вважаємо, що це є порушенням прав засуджених на контакти із зовнішнім світом, передбачених пунктом 24 Європейських в'язничних правил.

30 січня 2006 року Державним департаментом України з питань виконання покарань був виданий Наказ № 18 «Про недоліки в організації роботи із застосування до засуджених умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, заміни не відбутої частини більш м'яким і підготовки матеріалів за клопотаннями про помилування та заходи щодо посилення контролю за цим напрямком службової діяльності».

Пункти 5.3, 5.4, 5.5 Наказу № 18 передбачали обов'язкове погодження у територіальних органах Державного департаменту України з питань виконання покарань матеріалів щодо умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, заміну не відбутої частини покарання більш м'яким, а також матеріалів за клопотаннями про помилування, наділяли керівників відповідних служб територіальних органів повноваженнями, не передбаченими нормативними актами.

Крім того, в Наказі визначалася особлива процедура умовно-дострокового звільнення засуджених за певні види злочинів, не відбула частина покарання яких складала понад 2 роки, що суперечило вимогам статті 21 Конституції України про те, що всі люди є рівними у своїх правах, статтям 81, 82 Кримінального кодексу України («Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання, заміну не відбутої частини покарання більш м'яким»), статті 407 Кримінально-процесуального кодексу України («Порядок застосування умовно-дострокового звільнення від відбування покарання і заміни не відбутої частини покарання більш м'яким»), частині 3 статті 154 КВК («Порядок дострокового звільнення від відбування покарання») та пунктам 5,6,7 «Положення про здійснення помилування», затвердженого Указом Президента України від 19 липня 2005 року (№ 1118/2005).

31.07.2006 року Наказом № 142 «Про внесення змін до наказу Державного департаменту України з питань виконання покарань від 30.01.2006 року № 18» Департамент був вимушений привести у відповідність до законодавства положення наказу № 18. Пункти 5.3, 5.4, 5.5 були викладені в іншій редакції, що не містила нормативних розпоряджень.

Практичні працівники кримінально-виконавчої служби, які безпосередньо реалізують нормативно-правові акти, розгублені і не впевнені у своїх діях. Якщо вчора від них вимагалось одне, то через деякий час – діаметрально протилежне. Такі вимоги призводять до деформації правосвідомості співробітників, яка починає базуватися на виборі альтернативної поведінки: і з маси соціальних регуляторів, якими є правові норми співробітник вибирає такі, які найбільше підходять для нього за принципом «і вовки ситі, і кози цілі», при цьому правові регулятори відсуваються на другий план.

Недосконалість нормативно-правових актів, їх невідповідність Конституції і Законам України віддзеркалюють реальну якість нор-

мотворчої діяльності органу, що їх видав. Це лакмусовий папірець реальної якості нормотворчої, інтерпретаційної і правозастосувальної діяльності кримінально-виконавчої служби, реальне свідчення рівня професіоналізму і як зворотній зв'язок, оцінка як співробітниками, так і засудженими рівня роботи центрального органу виконавчої влади з питань виконання покарань.

Важко назвати правовим Наказ № 261 від 16.12.2003 року, яким затверджено інструкцію «Про порядок розподілу, направлення та переведення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі» (в самій назві інструкції міститься не відповідність п. 11-12 статті 51 Кримінального кодексу України. Положення Інструкції протирічать ч. 3 статті 63 Конституції України).

Наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань № 1 від 11.01.2008 «Про затвердження інструкції про роботу відділів установ виконання покарань та слідчих ізоляторів по контролю за виконанням судових рішень», зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 8 лютого 2008 року, не передбачено порядку надання засудженим короточасних виїздів у зв'язку з винятковими обставинами, поховання померлого у виправній колонії та СІЗО, а також порядку передачі родичам тіла померлого.

Відповідно до статті 111 КВК України засудженим, які тримаються у виправних колоніях мінімального рівня безпеки, дільницях соціальної реабілітації виправних колоній середнього рівня безпеки та виховних колоніях, може бути дозволено короточасні виїзди за межі колонії на території України у зв'язку з винятковими обставинами (смерть або тяжка хвороба близького родича, що загрожує життю хворого, стихійне лихо, що спричинило значну матеріальну шкоду засудженому або його сім'ї).

Норми частини 2 статті 111 Кримінально-виконавчого кодексу України передбачають порядок розгляду заяви засудженого про порядок виїзду та містять оцінюючі підстави, які враховуються при наданні короточасного виїзду та визначають посадових осіб, які мають право надати дозвіл на короточасний виїзд.

Відповідно до частини 3 статті 111 Кримінально-виконавчого кодексу України передбачається, що порядок надання засудженим короточасних виїздів у зв'язку з винятковими обставинами визначається нормативними актами Державного департаменту України з питань виконання покарань.

До прийняття наказу ДДУПВП № 1 від 11.01.2008 «Про затвердження інструкції про роботу відділів установ виконання покарань та слідчих ізоляторів по контролю за виконанням судових рішень» цей порядок визначався наказом ДДУПВП від 23.03.2000 року № 38 дск. У зв'язку з прийняттям наказу № 1 від 11.01.2008 р., наказ ДДУПВП від 23.03.2000 року № 38 дск втратив чинність, а в наказі ДДУПВП № 1 від 11.01.2008 р. не містяться положення про порядок надання засудженим короткочасних виїздів у зв'язку з винятковими обставинами. Відповідно до п. 7 наказу ДДУПВП № 1 від 11.01.2008, яким передбачено порядок оформлення документів про смерть засудженого (особи, взятої під варту) після надходження від медичної служби установи (СІЗО) інформації про його смерть, відділ по контролю за виконанням судових рішень негайно на підставі інформації, поданої начальником відділення соціально-психологічної служби про близьких родичів померлого готує повідомлення (телеграму) одному із них, яка надсилається за рахунок установи, разом з медичною службою установи вживає необхідних заходів щодо реєстрації факту смерті органами РАГСу.

В наказі не передбачено порядку поховання померлого, а також порядку передачі родичам тіла померлого.

Відсутність нормативно-правового регулювання порядку надання засудженим короткочасових виїздів у зв'язку з винятковими обставинами може призвести до порушення їх законних прав та інтересів, а відсутність порядку видачі тіла померлого родичам для поховання призводить до порушення прав родичів.

Ми просили розглянути питання про внесення Державним департаментом України з питань виконання покарань доповнень до наказу № 1 від 11.01.2008 «Про затвердження інструкції про роботу відділів установ виконання покарань та слідчих ізоляторів по контролю за виконанням судових рішень», в яких передбачити чіткий порядок надання засудженим короткочасних виїздів у зв'язку з винятковими обставинами, порядок поховання померлого у виправній колонії та СІЗО, та порядок передачі родичам тіла померлого. Отримали досить дивну відповідь про те, що в практичній діяльності будуть застосовуватись положення наказу № 38 дск ДДУПВП від 23.03.2000 року, з чим важко погодитись, тому що:

1. Відповідно до п. 3 наказу ДДУПВП № 1 від 11.01.2008 в імперативній формі зазначено «визнати таким, що втратив чинність

наказ Департаменту від 23.03.2000 року № 38 дск «Про затвердження інструкції про роботу відділів спеціального обліку слідчих ізоляторів та Інструкції про роботу відділів спеціального обліку виправно-трудових установ».

2. Нам здається, що в наказі ДДУПВП № 1 від 11.01.2008 року має місце прогалина в регулюванні порядку надання засудженому короткочасних виїздів за межі колонії у зв'язку з винятковими обставинами та дозволу на короткочасовий виїзд за межі виправної колонії на території України засудженим жінкам для влаштування дітей у родичів, опікунів або в дитячих будинках.

Певні побоювання викликав у нашої організації наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань № 167 від 10.10.2005 року «Про затвердження Положення про підрозділ спеціального призначення», особливо пункти 3.5., 3.6, 3.9, якими передбачений порядок проведення оглядів і обшуків засуджених та осіб, взятих під варту, а також огляд інших осіб та їх речей, що знаходяться на території установи. Пунктом 3.9 на підрозділ спеціального призначення покладено функції забезпечення правопорядку і дотримання вимог режиму та правил внутрішнього розпорядку в установах виконання покарань і на прилеглих до них територіях, що, на нашу думку, є безпосередньою функцією адміністрації установ виконання покарань.

Не правовий характер цього наказу спровокував, на нашу думку, акти непокори в ряді виправних колоній України. Причиною протестів стало введення на територію колоній особового складу спецпідрозділів в спеціальному обмундируванні для проведення оглядів і обшуків засуджених та їх речей, приміщень, де вони проживають і працюють; застосування особливим складом цих підрозділів надмірної фізичної сили та спеціальних засобів.

Мабуть, буде логічним Державній виконавчій службі України перейти від загальних декларацій щодо реформування кримінально-виконавчої системи, її гуманізації, демократизації і відкритості для здійснення дійового демократичного цивільного контролю над діяльністю до реального втілення в життя цих принципів через правову нормотворчість. Але можливості регулятивної функції Державного департаменту України з питань виконання покарань не можуть бути безмежними. Необхідна не тільки система контролю за відомчими нормативно-правовими актами, але й законодавча регламента-

ція меж їх регулятивних можливостей. В демократичній державі такі межі встановлюються нормами, які мають юридичну силу закону. Нормотворчість державної кримінально-виконавчої служби можна віднести до засобів виразу державної політики, яка має бути спрямована на створення нової власної правової бази для організації ефективної діяльності кримінально-виконавчої системи з ресоціалізації та соціальної адаптації засуджених.

Головним при підготовці і виданні нормативно – правових актів є те, що вони видаються на основі і на виконання законів України. Все це обумовлює необхідність жорсткої регламентації діяльності кримінально-виконавчої служби з питань нормотворчості. Державна кримінально-виконавча служба за допомогою нормотворчої діяльності відображає не тільки свою політику, але й політику виконавчої влади в цілому, тобто внутрішню політику державної влади. Відповідно до цього висновку є закономірним те, що від того, які концептуальні цінності, теоретичні погляди, принципи беруться за основу при розробці відомчих норм прямо залежить зміст цих норм.

1.5. ДОЦІЛЬНІСТЬ ПОДАЛЬШОГО ІСНУВАННЯ СТ. 391 КК УКРАЇНИ⁵

Склад злочину, передбачений у ст. 391 КК України, встановлює кримінальну відповідальність за злісну непокору вимогам адміністрації виправної установи. Диспозиція цієї статті викладена наступним чином: «Злісна непокора вимогам адміністрації виправної установи або інша протидія адміністрації у законному здійсненні її функцій особою, яка відбуває покарання у виді обмеження волі або у виді позбавлення, якщо ця особа за порушення вимог режиму відбування покарання була піддана протягом року стягненню у виді переведення до приміщення камерного типу (одиначної камери) або переводилася на більш суворий режим відбування покарання».

Така конструкція диспозиції цієї норми прямо суперечить привселюдно проголошеним концептуальним засадам нового КК України, згідно з якими однією з його переваг вважається саме те, що у ньому законодавець відмовився від указівок на *адміністративну преюдицію* як умову кримінальної відповідальності. Раніше (за КК Ук-

⁵ Автори – Гель А.П., Букалов О.П.

раїни 1960р.) це призводило до того, що адміністративні проступки при повторному їх вчиненні автоматично визнавались злочинами, що в свою чергу призводило до невиправданої криміналізації певної частини діянь.

Проте аналіз конструктивних ознак об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 391 КК, свідчить, що в процесі декриміналізації ця стаття КК з невідомих причин залишилася поза увагою законодавця і містить вказівку на *адміністративну (дисциплінарну) преюдицію* як необхідну умову кримінальної відповідальності.

На наш погляд, існування адміністративної (дисциплінарної) преюдиції у ст. 391 КК є наслідком того, що, формулюючи цей склад злочину, законодавець не звернув уваги на таку особливість, а лише обмежився тим, що автоматично переніс у дещо зміненому вигляді до ст. 391 КК 2001 р. склад злочину, який був передбачений у ч. 1 статті 183-3 КК 1960 р.

Умовою для притягнення засудженого за ст. 391 КК є наявність застосування до засудженого стягнення у виді поміщення до ПКТ або ДІЗО за дії, що мали на меті уникнення від подальшого відбування покарання (власно, преюдиції). Але ж бувають випадки, коли звинувачуються особи, які були поміщені до ПКТ або ДІЗО з інших причин. Звинувачення, а часто й суд на такі дрібнички не зважають. Для суду вистачає самого факту поміщення до ПКТ, аби вважати правомірним застосування ст. 391, хоча це невірно.

Умовою застосування є також отримання засудженим двох стягнень. Часто ці стягнення – за якісь дрібні порушення, наприклад, не за «зразком» прибрана постіль, або – некоректно поведився з представником адміністрації, або – поміняв ліжко у камері. Як правило, за такі порушення накладається стягнення – позачергове прибирання приміщень або території установи. Характерно, що такі призначення відбуваються працівниками установи з розумінням того, що засуджений відмовиться його виконувати. Тобто штучне.

Звичайно, є норми, які вимагають і постіль прибирати, і коректно поводитися, є і заборона міняти призначене у камері ліжко. Але вважати такі проступки достатніми для того, щоб дії засудженого кваліфікувати як кримінальний злочин, за який можна дати три роки позбавлення волі – така позиція далека від адекватності покарання скоєному злочину.

Натомість, вважати складовим елементом кримінального злочину незастебнтий гудзик або ліжко, прибране не за зразком – для багатьох працівників установ виконання покарань не є дивним.

Очевидно, що чимало таких стягнень штучні, і вони застосовуються лише для того, аби формально були витримані умови, за якими можна притягнути особу за ст. 391 КК.

Взагалі вбачається, що існування цієї норми (ст. 391) у КК України є зайвим, адже з набранням чинності КВК України адміністрація виправних колоній та територіальні органи управління Департаменту отримали значний та достатній обсяг нових повноважень для здійснення впливу на злісних порушників режиму відбування покарання (зокрема переведення до інших ізольованих дільниць виправної колонії), який спроможний забезпечити виконання завдань, що стоять перед органами і установами кримінально-виконавчої системи і без застосування заходів кримінально-правового характеру до засуджених.

Але на практиці дуже часто притягнення засуджених до відповідальності за ст. 391 КК – це не намагання адміністрації добитися порядку в установі, це інструмент тиску на окремих засуджених, покарання з ознаками сваволі.

Необхідно звернути увагу і на той факт, що при загальній позитивній тенденції до поступового зниження абсолютних та відносних показників стану злочинності у виправних колоніях держави (за виключенням 2007 та 2008 р.р.), питома вага злочинів, передбачених ст. 391 КК (до 1.01. 2004 р.– ст. 183-3 КК 1960 р.) у структурі злочинності за останні 14 років значно зросла і продовжує залишатися занадто високою, що свідчить про активне застосування адміністраціями виправних установ цієї норми КК. Так, якщо за підсумками роботи за 1994 р. у виправних колоніях України було зареєстровано 616 злочинів, а рівень злочинності в розрахунку на 1000 засуджених складав 4,6, то вже за 1998 р. ці показники склали відповідно 405 та 2,6, за 2003 р.– 377 та 2,55, за 2006 – 411 та 2,86. Правда у 2007 -2008 р.р. кількість злочинів, зареєстрованих у виправних колоніях вже збільшилась відповідно до 489 та 536. Разом з тим, аналіз структури злочинності у виправних колоніях свідчить, що на протязі останніх більш як десяти років найбільша кількість кримінальних справ порушувалась саме за ознаками складу злочину, передбаченого ст. 391 КК (ст. 183-3 КК 1960 р.) і саме вони

складають левовому частку усіх злочинів, зареєстрованих у місцях позбавлення волі. Зокрема якщо у 1994 р. питома вага цієї категорії кримінальних справ становила лише 23%, то вже у 1998 р. – 52,6%; у 2002 р. – 72,7%; у 2003 р. – 69,2%; у 2006 та 2007 р.р. – відповідно 53,5% та 49,6%. За підсумками роботи у 2008р. питома вага цієї категорії злочинів незначно зменшилась – до 46%. Разом з тим, в окремих регіонах держави показник є значно більшим.

Щороку за цією статтею порушується декілька сотень справ (біля 600-800). На запит «Донецького Меморіалу» щодо кількості таких випадків департамент інформації не дав, порадивши звертатись за статистикою до МВС.

Подальше існування та застосування ст. 391 КК України крім того, що прямо суперечить вимогам ст. 21 і 24 Конституції України, ще й фактично призводить до штучного збільшення абсолютних показників стану злочинності у виправних колоніях. Не можна також не звернути увагу й на той факт, що доки буде існувати цей склад злочину, доти (нехай навіть й чисто гіпотетично) буде існувати вірогідність настання ще більшої небезпеки – можливість необгрунтованого притягнення до кримінальної відповідальності окремих засуджених, які з будь-яких причин (побутових, особистих тощо) потрапляють у конфліктні ситуації з представниками адміністрації виправних колоній – адже для цього відповідним посадовим особам адміністрації достатньо лише накласти низку дисциплінарних стягнень на засудженого протягом певного часу.

Взагалі, як здається, – ситуація дійсно парадоксальна і, на мій погляд, явно несумісна з проголошеним курсом на побудову правової держави, адже людина, яка вже засуджена до позбавлення волі і зазнала суттєвих правових обмежень, у випадку вчинення нею діянь, які, по суті, є дисциплінарними порушеннями, отримує неадекватну реакцію з боку держави – не дисциплінарну, а найбільш сувору – кримінальну відповідальність та новий строк позбавлення волі.

Неможливо обійти увагою й питання юридичної недосконалості її існуючої редакції. Зокрема, у коментарях до диспозиції наведеної вище норми стверджується, що суб'єктами цього складу злочину можуть бути засуджені, які відбувають покарання як у виді позбавлення волі, так і у виді обмеження волі, що насправді зовсім не відповідає дійсності. Результати дослідження окремих положень диспозиції ст. 391 КК дають обгрунтовані підстави стверджувати, що

ані Виправно-трудоий кодекс України (далі – ВТК), ані чинний Кримінально-виконавчий кодекс України (далі – КВК), не містили і не містять норм, які б передбачали можливість застосування до осіб, засуджених до покарання у виді обмеження волі, дисциплінарного стягнення у вигляді переведення до приміщення камерного типу (одиначної камери) або їх переведення за порушення вимог режиму на більш суворий режим відбування покарання, що, в свою чергу, і виключає взагалі можливість застосування ст. 391 КК до цієї категорії осіб.

У переліку дисциплінарних стягнень, які можуть застосовуватись до осіб, засуджених до обмеження волі і визначені у ч. 1 ст. 68 КВК, відсутній такий вид стягнення як переведення до ПКТ (одиначної камери). Крім того, глава 13 КВК не містить жодної норми, яка б передбачала можливість переведення засуджених до цього виду покарання на більш суворий режим за порушення вимог режиму відбування покарання. Отже, можна стверджувати, що та частина диспозиції ст. 391 КК, яка встановлювала кримінальну відповідальність за злісну непокору вимогам адміністрації осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі, вже з самого початку була «мертвонародженою».

Крім цього, певні складнощі виникли і стосовно застосування ст. 391 КК до порушників режиму з числа осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі. В якості обов'язкових умов їх кримінальної відповідальності ст. 391 КК передбачає: а) наявність у засудженого дисциплінарного стягнення у виді переведення до ПКТ (одиначної камери) або попереднє його переведення на більш суворий режим відбування покарання за порушення вимог режиму; б) вчинення засудженим злісної непокори на *протязі року* після відбуття цього дисциплінарного стягнення або після повернення із установи з більш суворим режимом. Однак ч. 14 ст. 134 КВК передбачає, що якщо протягом *шести місяців* з дня відбуття стягнення засуджений не буде підданий новому стягненню, він визнається таким, що не має стягнення. Отже, якщо засуджений вчинить злісну непокору після спливу шестимісячного строку, хоча і протягом зазначеного у диспозиції ст. 391 КК одного року з моменту відбуття стягнення у виді переведення до ПКТ (одиначної камери), дана норма до нього не може бути застосована, так як стягнення вже погашено, і він вважається таким, що не має стягнення (за умови не вчинення

нового дисциплінарного проступку). До 1.01.2004 р. строк давності дії накладених дисциплінарних стягнень відповідно до ст. 68 ВТК визначався в один рік, що повністю узгоджувалося з терміном, зазначеним у диспозиції ст. 391 КК.

Необхідно також зазначити, що за відсутності чіткого законодавчого визначення та роз'яснень Пленуму Верховного Суду України, не зовсім ясно, як саме необхідно тлумачити після набрання чинності КВК частину диспозиції ст. 391 КК: «переводилась на більш суворий режим відбування покарання». До набрання чинності КВК було чітко зрозуміло, що законодавець має на увазі зміну умов тримання засуджених до позбавлення волі, які під час відбування покарання злісно порушують вимоги режиму і відповідно до вимог ст. 47 ВТК (Переведення засуджених, які злісно порушують вимоги режиму, в інші виправно-трудові установи) переведені в інші виправно-трудові установи. Чинне ж кримінально-виконавче законодавство передбачає як можливість переведення засуджених, які злісно порушують режим відбування покарання з колонії одного рівня безпеки до колонії іншого (вищого) рівня безпеки, так і переведення в межах однієї колонії з дільниці одного виду до дільниці іншого виду. Правомірно виникає питання: чи можна вважати переведенням на більш суворий режим тримання, яке передбачене у диспозиції ст. 391 КК, переведення засудженого за порушення вимог режиму з однієї дільниці виправної колонії до іншої, в межах однієї колонії? Однозначної відповіді на це питання закон не дає, що певним чином перешкоджає правильному застосуванню кримінального закону і може призвести до порушень законності.

В цілому ж, з огляду на викладене, можна зазначити наступне:

1. Існування складу злочину, передбаченого ст. 391 КК суперечить ст. 21 і 24 Конституції України та концептуальним положенням чинного КК щодо відмови від адміністративної (дисциплінарної) преюдиції, декриміналізації діянь, суспільна небезпечність яких не є великою і боротьба з якими вважається достатньою шляхом застосування заходів адміністративно-правового, дисциплінарного, цивільно-правового або іншого впливу.

2. Якщо законодавець все ж таки прийде до висновку про доцільність подальшого існування складу злочину, передбаченого ст. 391 КК, її диспозицію необхідно викласти у наступній редакції: «Злісна непокора законним вимогам адміністрації виправної устано-

ви або інша протидія адміністрації у законному здійсненні її функцій особою, яка відбуває покарання у виді позбавлення волі, якщо ця особа за порушення вимог режиму відбування покарання була піддана протягом шести місяців стягненню у виді переведення до приміщення камерного типу (одиначної камери) або переводилась до виправної колонії вищого рівня безпеки».

1.6. НЕДОЛІКИ ПОНЯТІЙНОГО АПАРАТУ ЧИННОГО ЗАКОНОДАВСТВА⁶

Сьогодні правова доктрина України має певну прогресивну тенденцію до значної лібералізації. Вона фактично допускає проникнення у вітчизняне законодавство деяких регулюючих факторів європейських інституцій. Йдеться вже про безпосереднє регулювання правовідносин міжнародними нормативними актами.

Так, ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» встановлює, що чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства. І далі, якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору. Отже, міжнародні акти, ратифіковані Верховною Радою є частиною національного законодавства і повинні застосовуватися навіть з пріоритетом відносно вітчизняних нормативних актів.

Для правових конструкцій, пов'язаних з визначеннями поганого поведження та його «ступенів», ці положення є дуже важливими, оскільки нормативні акти, прийняті національними нормотворчими органами, не мають «власного бачення» цих категорій. Тим же шляхом йде і практика застосування відповідних норм при розгляді справ, які мають ознаки «поганого поведження». Тобто українські суди не розрізняють «ступенів» поганого поведження та не звертаються до існуючої практики правозастосування, напрацьованої Європейським судом з прав людини. І така ситуація існує поряд з

⁶ Автор – Романов М.В.

вимогами ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», яка називає джерелами права Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику Європейського суду з прав людини судами України.

Деякі фахівці пояснюють незастосування названих джерел тим, що система права України не визнає в якості джерела судові прецеденти та нормативні акти, норми яких не визначені як норми прямої дії. Тобто суд може врахувати положення Конвенції, але у «системному» зв'язку з іншими нормативними актами. Таке «застосування» у деяких випадках може звести нанівець всі положення Конвенції.

Все це є незрозумілим з огляду на те, що країни Західної Європи (до речі, їх правові системи є аналогічними до української) вже напрацювали певний досвід у визначенні поняття «поганого поводження», і цей досвід є дійсно надбанням цивілізації.

Звернемося більш предметно до згадуваної проблеми.

Міжнародні нормативні акти оперують кількома поняттями, які мають на увазі нелюдське, насильницьке, принизливе або інше незаконне поводження з особами, зокрема, засудженими. Правозастосовча практика Європейського суду з прав людини, узагальнила ці поняття та наповнила їх конкретним змістом. Сьогодні судові інстанції розуміють поняття «погане поводження» як родове, а поняття «катування» — це спеціальний вид поганого поводження.

Поняття «катування» дає Конвенція ООН проти катувань та інших форм жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження або покарання. Цей документ визначає катування як будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне спричиняється сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона запідозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого характеру, коли такий біль або страждання спричиняються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають в офіційній якості, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи з їх мовчазної згоди.

Наведене поняття містить ознаки, які повинні бути притаманні діянню для того, щоб воно могло бути визнане катуванням. Це наступні ознаки:

- спричинення страждання будь-якого виду та характеру;
- мета спричинення страждання – отримання інформації або покарання;
- до такої дії мають безпосереднє відношення державні посадові чи службові особи.

Вітчизняне законодавство містить визначення поняття «катування» в ст. 127 КК України. Згідно з вказаною статтею катування – це умисне заподіяння фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою спонукати потерпілого або іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі.

Як вбачається зі змісту статті, український законодавець в основу поняття «катування» покладає наряду з тотожними і дещо інші критерії, а саме:

- наявність умисної дії;
- спричинення страждання будь-якого виду чи характеру або фізичного болю;
- спосіб спричинення страждань;
- мета спричинення страждань – примус до дій, які суперечать волі особи.

Критерії наведених понять відрізняються. Пояснюється це перш за все тим, що норми ч. 1 ст. 127 КК України спрямовані на будь-яку особу, тому закон не містить вимог щодо наявності спеціального суб'єкта.

Що стосується Конвенції, її норми, перш за все, спрямовані на такі ситуації, коли особа з якихось причин попадає в залежність від іншої особи, яка є посадовою особою держави. Це, наприклад, такі випадки, як відбування покарання особи, затримання або арешт особи, перебування особи у відносинах підлеглості та т. ін.

Вітчизняне законодавство приділяє увагу суб'єктивній стороні катування, вказуючи на умисність дії. Ця ознака є характерною для юридичної техніки кримінального законодавства України. Вітчизняна доктрина завжди спрямована на побудову певного складу злочину з розрізненням суб'єктивної сторони. Конвенція не робить на цій ознаці такого наголосу, оскільки пануючий в міжнародній практиці принцип «розумності» дозволяє дійти висновку, що катування повинно бути умисною дією.

Як справедливо відзначав А. Бущенко, у КК України однією з ознак «катування» є «насильницька дія». Це звужує сферу застосу-

вання статті порівняно з визначенням Конвенції, яка визнає катуванням «будь-яку дію», «що завдає сильний біль або страждання». Хоча звуження визначення катування за ознакою «насильницької дії» може здатися неважливим з погляду завдання болю, тому що біль може завдаватися лише насильницькими діями. Але воно має важливе значення щодо страждань, які можуть викликатися не тільки насильницькими діями, але й створенням певних обставин. Такі обставини у певних випадках можуть створюватися діями, що самі по собі не є насильницькими.

Друга вада у наступному. Визначення, викладене у Конвенції, розраховане лише на представників держави. Але редакція КК України викладена стосовно загального суб'єкту злочину. Автор відзначає тут смислову пастку. Лише представнику держави може бути необхідним «визнання» у тому технічному значенні, у якому воно використане Конвенцією. Якщо застосувати мету «отримати визнання» до загального суб'єкту, це розширить значення «визнання» далеко за межі його звичного значення. Певною мірою це стосується й мети «покарати за дії».

Кримінальний кодекс України, при визначенні складу злочину «катування», повинен враховувати специфічність місць позбавлення волі, оскільки ці місця створюють плідне підґрунтя для катувань. Пояснюється це тим, що засуджені, оскільки до них застосовані певні правообмеження, є вразливою та незахищеною категорією осіб. Засуджені знаходяться в умовах фізичної ізоляції та позбавляються цілої низки прав. Залежне та обмежене становище засуджених робить їх об'єктом катування, нелюдяного чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання жорстокого поводження (або «поганого поводження» («ill-treatment»), як узагальнено його визначає Європейський Суд з прав людини). Тому ознака їхнього застосування у місцях позбавлення волі повинна стати кваліфікуючою. Але вітчизняне законодавство не містить відповідних положень.

Законодавець намагався протягом існування ст. 127 КК України вдосконалювати її зміст. Так, в 2005 році в статті з'явилося дві частини, які вводили в якості кваліфікуючих ознак – вчинення катування групою осіб, працівником правоохоронного органу, а також катування, яке призвело до загибелі особи. Пізніше, в квітні 2008 року, редакція частини 2 статті 127 КК України була змінена з ме-

тою наближення її до визначення катувань в статті 1 Конвенції ООН проти катувань. Відтепер частина 2 ст. 127 КК України передбачала кваліфікуючою ознакою вчинення катування службовою особою. Тобто ця ознака стала кваліфікуючою.

Вважаємо, що доцільно було би ввести додаткову кваліфікуючу ознаку положення про настання відповідальності за вчинення катування під час відбування особою покарання у виді позбавлення волі, обмеження волі або арешту. Таке уточнення не буде зайвим, зважаючи на загальний стан та тенденції розвитку кримінально-виконавчої системи. Бо саме в таких установах та місцях отримання якихось «визнань» воно є актуальним та необхідним. До того ж випадки застосування катувань до засуджених є непоодинокими та дуже різноманітними. Вони часто не можуть бути кваліфіковані як катування за існуючими в законодавстві критеріями. Наприклад, спровокувати непокору або буйство з боку засуджених неважко, зважаючи на умови, в яких вони знаходяться. А за такі дії до засуджених можна застосувати, наприклад, гамівну сорочку. З огляду на законодавчі приписи, буква закону буде витримана, але фактично особа буде піддана жорсткому поводженню.

Крім того, вірним було би ввести відповідальність за здійснення катувань в інших місцях та установах, де особи фактично позбавляються волі, або щодо них застосовуються правообмеження пов'язані з ізоляцією, заборонаю вільно пересуватися та обирати місце і спосіб життя. Для того, щоб ця норма стала ефективною, необхідно чітко визначити всі подібні місця, врегулювати їх статус та режим тримання всередині і заборонити утворювати інші місця, існування яких не передбачено чинним законодавством. На сьогодні в Україні існує близько 20 найменувань подібних установ і багато в чому їх діяльність є нерегульованою.

Далі, стосовно понятійного апарату. Поняття «жорстокого поводження» не містять ані міжнародні нормативно-правові акти, ані акти чинного законодавства України. Пояснити це можна тим, що це поняття має явно виражене етичне та моральне забарвлення та багато в чому залежить від культурних, соціальних та законодавчих традицій конкретної держави. Але з огляду на ту мету, яку формують міжнародні акти, було б доцільно все ж таки сформулювати в нормативно-правових актах найбільш суттєві ознаки жорстокого поводження. Формулювання цього поняття дасть імпульс для подаль-

шої уніфікації законодавства та дозволить зафіксувати певні аспекти загальнолюдських цінностей.

На міжнародному рівні така робота виконана Європейським судом з прав людини. Загалом, «погане поведження» передбачає, що певне фізичне чи психічне насильство застосовується з незаконною метою чи неспівмірно з законною метою. Таке визначення викликало до існування поняття «мінімального рівня жорстокості», яке забезпечує можливість застосування дещо жорстоких заходів у тих випадках, коли вони необхідні. Наприклад, коли йдеться про затримання особи, яка вчинила злочин, при застосуванні запобіжних та попереджувальних заходів, звільненні людей із заручення, застосування до особи покарання, ін.

Під час з'ясування того, чи можна розглядати якийсь випадок, як такий, коли відбулося жорстоке поведження, правозастосовчі органи, зокрема, Європейський суд з прав людини, враховують різні фактори та обставини. Ними є ті заходи, які були застосовані, їх інтенсивність, обставини, в яких відбулося застосування, сприйняття заходів особою, їх публічність (або, навпаки, «приватність» застосування) і наслідки таких заходів. Тільки аналіз та з'ясування всіх обставин може дати відповідь та скласти цілісне уявлення про наявність ознак поганого поведження.

За свідченнями фахівців, останнім часом з'явилася загальна тенденція до більш жорсткого підходу при визначенні наявності поганого поведження. Вона полягає в тому, що, якщо раніше суд більше уваги приділяв наслідкам певної дії, то тепер більше уваги приділяється проявам дій та їх сприйняттю особою та оточенням. Це може означати підвищення вимогливості до етичних та моральних принципів, які повинні бути притаманні будь-якому цивілізованому суспільству.

Європейський суд в своїй діяльності вирізняє, так би мовити, три «рівні» поганого поведження з особою, кожному з яких відповідає своє поняття.

Перше – це, власне, катування. Це найбільш жорстоке поведження відносно особи, яке супроводжується, як правило, насильницькими діями. Відділення поняття катування від поняття нелюдського чи такого, що принижує гідність, поведження впливає із змісту та редакції ст. 3 Конвенції про захист прав людини та основних свобод. Вважаємо, що ступінь та інтенсивність впливу на осо-

бу в випадках катувань повинна бути очевидною та безпосередньо пов'язаною з будь-якими проявами насильства, метою якого є отримання інформації.

Друге – нелюдське поводження. Суд може розцінити як нелюдське поводження навмисне заподіяння страждань, якщо певні обставини все ж таки не дозволяють йому охарактеризувати таке поводження як «катування». Так само може розцінюватися не лише безпосереднє використання сили, але і створення обстановки, за якої людина зазнає страждань .

І третє – поводження, яке принижує гідність особи. Таким може розцінюватися, «якщо воно викликає в потерпілих почуття страху, пригніченості і неповноцінності, здатні образити й принизити них, зламати їх фізичний чи моральний опір», або «спонукати їх діяти проти своєї волі і совісті».

Отже, визначення кожного із названих «видів» потребує ретельного вивчення обставин застосування конкретних заходів, і лише на підставі цього можливе констатування наявності випадку поганого поводження і, відповідно, наявності порушення ст. 3 Конвенції. При цьому слід мати на увазі те, що не будь-який захід, який має ознаки поганого поводження, є його проявом. Погане поводження відповідного «ступеню» буде існувати лише у випадках перевищення ним певної «необхідної» міри, яка може бути викликана скоєнням особою злочину, іншого правопорушення.

Як видно, окреслені «види» поганого поводження не отримали нормативного визначення на міжнародному рівні та цілком спираються на фактичні обставини кожного конкретного випадку. Причинами є те, на що ми вже вказували, а саме рівень етичної і моральної свідомості, культурні і соціальні цінності суспільства та правозастосовчого органу. В практиці Європейського суду з прав людини наведені поняття визначаються за допомогою оціночних суджень та врахування обставин справи. І саме тут може виникнути проблема імплементації цих положень у національне правове поле. Справа в тому, що вітчизняна правова доктрина, перш за все, спирається на матеріальні докази та чіткі нормативні формулювання. Правозастосовчі органи України вкрай рідко керуються принципом «розумності» і не завжди враховують прецедентні визначення Європейського суду з прав людини. Але тут важливим є те, що таке відношення українських судів до практики Європейського суду з

прав людини вже можна іменувати порушенням законодавства. Це впливає з положень ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», яка встановлює, що суди застосовують при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод та практику Суду як джерело права. Стаття 18 цього ж Закону визначає яким чином українські суди повинні робити посилання на текст Конвенції та рішення Суду. Отже, якщо національні суди з якихось причин не приймають доводи та не розцінюють як джерело права рішення Суду, вони порушують не лише міжнародний акт, а й чинне законодавство України. Крім того, Конвенція є складовою частиною національного законодавства, враховуючи те, що вона ратифікована Україною.

Ще одним фактором, який свідчить про непослідовне ставлення держави Україна до міжнародних актів та їх застосування, є порушення Україною вимог ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основних свобод. Ця стаття забороняє катування та нелюдське поводження чи покарання. Але в Україні дія цієї статті має незрозуміло обмежений характер. Проявляється це в тім, що скарги осіб, щодо застосування до них катувань розглядаються та розслідуються неналежним чином, реакція на факти катувань з боку правоохоронних органів та суду є повільною та непослідовною. Практика Європейського суду з прав людини знає непоодинокі випадки розгляду справ проти України, коли було визнано, що Україна порушує статтю 3 Конвенції та наша держава була визнана зобов'язаною відшкодувати шкоду, заподіяну порушенням прав особи, до якої застосовували катування.

Усе викладене дозволяє констатувати, що на сьогодні понятійний апарат, який визначає та окреслює поняття та «ступені» поганого поводження, є дуже розгалуженим та розвинутим і дозволяє за допомогою практики Суду досить повно кваліфікувати діяння. Але це не відміняє необхідності вдосконалення чинного кримінального законодавства України.

Вважаємо, що доцільним є внесення доповнень до КК України, згідно з якими необхідно ввести додаткову кваліфікуючу ознаку катування – застосування катувань під час відбування особою покарання у виді позбавлення волі, обмеження волі або арешту. Також необхідно розглянути питання про введення відповідальності за за-

стосування до особи інших видів поганого поведження — нелюдського поведження та поведження, яке принижує гідність особи. Виявлення в діях особи ознак поганого поведження повинно тягти за собою настання щонайменш адміністративної відповідальності.

1.7. МІЖНАРОДНИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧИХ УСТАНОВ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ПРЕВЕНТИВНІ МЕХАНІЗМИ⁷

Враховуючи зобов'язання, які прийняла на себе Україна під час вступу до численних міжнародних організацій, необхідним є введення інституту міжнародного контролю за виконанням цих зобов'язань державою та встановленню механізму реалізації такого контролю.

На сьогодні існує небагато органів міжнародного контролю, які здійснюють вплив на кримінально-виконавчу систему України. Найбільш авторитетними та впливовими організаціями, які здатні проводити такий контроль — є Комітет ООН проти катувань та Європейський Комітет із запобігання катуванням та поганому поведженню. Ці організації здійснюють відвідування місць, де утримуються особи (як засуджені, так і ті, що взяті під варту, а також ті, щодо яких застосовані інші заходи впливу), досліджують умови тримання, вивчають факти, які можуть свідчити про застосування тортур до осіб та інформують широку громадськість і органи держави про стан дотримання прав людини, а також про виявлені факти катувань. Відповідно, наприклад, до ст. 2 Європейської конвенції запобігання катуванням, члени Європейського комітету мають право відвідувати будь-які місця, де утримуються особи, позбавлені волі державною владою.

Причому, відповідно до Конвенції ООН проти катувань, жорстоких, нелюдських та таких, що принижують гідність видів поведження та покарання та Факультативного протоколу до неї, а також Європейської Конвенції із запобігання катувань та нелюдського або принижуючого поведження або покарання, держави, в яких проведено подібні перевірки мають надати відповідь Комітету з питань та фактів, які він виявляє під час перевірок.

⁷ Автор — Романов М.В.

Як свідчить практика, діяльність цих органів демонструє певну ефективність, оскільки виявлені порушення та застосування катувань вдається якнайменше припинити. Тому міжнародний контроль і застосування національних превентивних механізмів є необхідним у сфері виконання кримінальних покарань і забезпеченні прав осіб, які тримаються в місцях фактичного обмеження або позбавлення волі та засуджених. У цій діяльності Комітету найчастіше допомагають громадські організації.

Але, на жаль, чинне законодавство України не передбачає такого інституту, як міжнародний контроль в цій сфері і діяльність національних превентивних механізмів. Відповідно, не має і механізму контролю.

Потрібно забезпечити максимальну ефективність такого контролю, шляхом створення національних превентивних механізмів, встановлення можливості обов'язкового та безперешкодного відвідування службовими особами органів міжнародного контролю та національних превентивних механізмів кримінально-виконавчих установ, а також наявність відповідальності (як органів і установ виконання покарань, так і держави) за невиконання законних вимог таких органів контролю. Діяльність цих інституцій повинна бути відкритою, що може бути досягнуто за допомогою оприлюднення звітів про результати перевірок кримінально-виконавчих установ і органів. Міжнародний контроль і контроль національних превентивних механізмів повинен стати складовою контрольних та наглядових інститутів в кримінально-виконавчій діяльності, його здійснення необхідно зробити регулярним і обов'язковим.

2. ПРОБЛЕМИ ПРИКЛАДНОГО ХАРАКТЕРУ

2.1. УСТАНОВИ, В ЯКИХ ВІДБУВАЮТЬ ПОКАРАННЯ ЗАСУДЖЕНІ⁸

2.1.1. Визначення виду колонії, в якій повинен відбувати покарання засуджених, та місця відбування покарання

Із 2001 р. процедура визначення виду колонії засудженим виконується Регіональними комісіями, що створені при кожному управлінні Державного департаменту України з питань виконання покарань (далі – Департамент) в областях.

З прийняттям у 2003 році нового Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК) до останнього було включено декілька норм, які стосуються зазначеного питання, зокрема, у ст. 86 КВК закріплено, що вид колонії, у якій засуджені до позбавлення волі відбувають покарання, визначається Департаментом. Однак, законодавчо закріплені лише загальні моменти визначення виду колонії. Тому головним документом при вирішенні цього питання була й залишається Інструкція про порядок розподілу, направлення та переведення осіб, засуджених до позбавлення волі, затверджена наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань від 16 грудня 2003р., № 261, тобто, відомчий акт.

Посадові особи Регіональних комісій зобов'язані відвідувати СІЗО і розглядати матеріали особових справ засуджених, але реальна присутність їх усіх на засіданнях не є ефективною, оскільки вони у своїй більшості ставляться до виконання зазначених повноважень, як до прикрої необхідності. У результаті на практиці, як правило, визначення виду

⁸ Автор – Яковець І.С.

колонії здійснюється одним, максимум, двома працівниками слідчого ізолятору. Всі інші – лише проставляють свої підписи на протоколах.

Вирішення судом питання направлення засудженого до виправної установи цілком узгоджувалося зі ст. 63 Конституції України, тоді як передача таких повноважень Департаменту, а особливо здійснення цієї процедури на підставі підзаконного нормативного акта (Інструкції), що характеризується довільним тлумаченням норм КВК України, взагалі викликає певні сумніви у своїй законності. Перш за все відповідно до ст. 124 Конституції України правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Суть правосуддя з кримінальних справ полягає в розгляді в судових засіданнях таких справ і застосуванні встановлених законом заходів покарання до осіб, винних у вчиненні злочину. У ст. 63 Конституції України говориться про те, що засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, визначених законом і встановлених вироком суду. Відомо, що поміщення засудженого до установи того чи іншого типу невідвратно тягне за собою неможливість або ускладнення реалізації ним певних прав громадянина й людини, а від виду кримінально-виконавчої установи також залежить і обсяг кари⁹¹, що буде застосований до особи. Нині за ч. 2 ст. 65 КК України, особі, яка вчинила злочин, має бути призначене покарання, необхідне і достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів. При цьому суд не визначає, в яких умовах засуджений буде відбувати покарання, що фактично дає змогу стверджувати, що суд виходить з рівності умов відбування покарання в усіх колоніях, оскільки в іншому разі це потребувало б окремої регламентації і входило б до змісту покарання. Засуджуючи особу до позбавлення волі за вчинення злочину середньої тяжкості, суд визнає необхідним її ізолювання у спеціальній установі. Але Регіональна комісія на підставі Інструкції може встановити їй відбувати покарання в умовах, як максимально наближених до умов обмеження волі (а це вже інший вид покарання), так і в умовах суворої ізоляції від суспільства. Якщо виходити з того, що залежно від виду колонії обмеження можуть збільшуватися або зменшуватися, можна стверджувати, що Регіональна комісія фактично здійснює правосуддя, тобто встановлює обсяг каральних заходів, що будуть застосовані до осіб, винних у вчиненні злочину, керуючись, при цьому тими ж

⁹ Мається на увазі ступінь ізоляції та обмеження правового статусу.

правилами, що й суд. Через те, що суд є єдиним органом, уповноваженим оцінити суспільну небезпеку особи і вчиненого нею злочину, будь-яка оцінка цих обставин, здійснювана не судом, має розцінюватися як привласнення функцій останнього.

Загальнови́знано, що обмеження прав засудженого може бути врегульовано лише законом. У разі, якщо Регіональна комісія розподіляє засуджених до позбавлення волі в різні установи згідно з положеннями статей 18, 19 та 140 КВК України, то з цим ще можна погодитись, оскільки такий підхід відповідає закону. Проте в деяких випадках Інструкція, конкретизуючи законодавство й заповнюючи наявні в ньому прогалини, містить норми, що суперечать закону, виконання їх призводить до негативних наслідків і принципи, які містяться в законі, так і залишаються в рамках декларацій, не реалізованих у правозастосовчій діяльності.

Так, Інструкцією визначені категорії засуджених, які не повинні відбувати покарання в колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання, що не передбачено КВК України, чим погіршується становище цих осіб і врешті-решт порушуються принципи справедливості й рівності засуджених перед законом при виконанні покарання. За ст. 66 КК України обставиною, яка пом'якшує покарання, в числі інших визнається і вчинення злочину жінкою у стані вагітності. Іншими словами, при рівності всіх інших умов (характеру злочину, об'єкта посягання тощо), з огляду на специфічний стан вагітності за вчинений такою особою злочин їй призначається більш м'яке покарання. У той же час за Інструкцією до такої особи з невідомих причин буде застосовано більший обсяг карального впливу (відповідно до п. 2.2. Інструкції вказані особи за жодних обставин не підлягають направленню до виправних колоній мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання). Подібний стан справ повною мірою стосується й пенсіонерів, інвалідів першої та другої груп, жінок, які мають при собі дітей віком до трьох років, засуджених за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. Отож, що з урахуванням, наприклад, погіршеного стану здоров'я засудженого, наявності в нього певних фізичних вад Департамент його становище невиправдано погіршує порівняно з іншими особами.

Мають місце й зворотні випадки. Так, у разі вчинення особою, яка відбуває покарання у приміщенні камерного типу колонії мак-

симального рівня безпеки (що є найбільш суворим видом ізоляції), злочину, передбаченого ст. 391 КК України (злісна непокора вимогам адміністрації виправної установи), що є діянням середньої тяжкості, Регіональна комісія відповідно до п. 2.4. Інструкції повинна встановити такому засудженому в подальшому відбування покарання в колонії середнього рівня безпеки, тобто в установі зі значно меншим рівнем ізоляції й меншим обсягом правовобмежень. Аналогічно, й особа, яка тричі вчиняла, приміром, такий особливо тяжкий злочин, як умисне вбивство, і при цьому кожного разу засуджувалася до позбавлення волі, таким чином, відбуватиме покарання у звичайних жилих приміщеннях колонії максимального рівня безпеки, а засуджений за такий злочин лише двічі – у приміщенні камерного типу. Тобто, Департамент визнає першу особу менш небезпечною і вважає, що її необхідно тримати у більш м'яких умовах.

На зазначені вище недоліки в діяльності Регіональних та Апеляційної комісії неодноразового зверталась увага як відповідними фахівцями, так і представниками громадськості. Проте, Департамент зазвичай реагує на висловлені зауваження у формі «відписок» наступного змісту¹⁰: «Апеляційна та Регіональні комісії з питань розподілу, направлення та переведення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі, створені для реалізації вимог статей 88, 87, 92, 93, 100, 101, 147 чинного КВК відповідним наказом Департаменту, який пройшов реєстрацію в Міністерстві юстиції України. Питання щодо здійснення розподілу та направлення засуджених до виправних колоній опрацьовувалось за результатами візитів представників Департаменту до Великої Британії та ФРН. Проект Інструкції вивчався фахівцями та практичними працівниками кримінально-виконавчої служби України та Керівного комітету з реформування в'язничної системи України, який створений Директоратом з правових питань Ради Європи. Крім того, в Департаменті провадився міжнародний семінар, за результатами якого була надана позитивна оцінка у зазначених питаннях. На даний час ці комісії у повному обсязі виконують покладені на них завдання та забезпечують дотримання чинного законодавства у своїй діяльності».

¹⁰ Зауваження та пропозиції Державного департаменту України з питань виконання покарань до проекту Звіту про стан дотримання прав людини у пенітенціарній системі України // Матеріали до вихідного засідання Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності на тему: «Про стан дотримання законності в установах виконання покарань», – Х., 2007. – С. 120.

Ще один проблемний момент стосується обрання конкретної колонії. Вибір безпосереднього місця відбування покарання, як правило, здійснюється з метою збереження й укріплення соціально-корисних і порушення соціально-шкідливих зв'язків засудженого з оточуючим світом, забезпечення успішної його адаптації до умов відбування покарання й диференціації виконання покарання.

За ч. 1 ст. 93 КВК України засуджені до позбавлення волі відбувають весь строк покарання у виправній чи виховній колонії в основному в межах адміністративно-територіальної одиниці відповідно до його постійного місця проживання до засудження.

Ця норма цілком відповідає положенням Правила 17 Європейських тюремних правил, в якому говориться: «17.1. По можливості ув'язнені повинні направлятися для відбуття покарання у пенітенціарні установи, розташовані поблизу від дому або місця соціальної реабілітації. 17.2. При направленні слід також враховувати вимоги, пов'язані з продовженням кримінального розслідування та забезпечення безпеки, а також необхідність створення відповідного режиму для всіх ув'язнених».

Місце розташування установи виконання покарань у першу чергу впливає на здійснення права на побачення, в результаті чого обсяг кари, що буде зазнавати та чи інша особа, залежить також і від урахування чи неврахування родинних зв'язків при направленні засуджених до виправних установ. Чим далі від попереднього місця проживання й місця проживання родичів відбуває покарання позбавлений волі, тим рідше до нього приїжджають родичі, надходять посилки (передачі) тощо.

Дійсно, неможливо, а в низці випадків і недоцільно створювати колонії різних видів у кожній області, але вирішити проблему розміщення засуджених можна не тільки створенням на території кожної області колоній усіх видів, а й простим розмежуванням окремої установи на відповідні сектори.

Іще одним чинником, який у деяких випадках унеможливорює залишення засудженого для відбування покарання в тій області, де його засуджено чи де проживають його рідні, є відомче закріплення категорій засуджених, які повинні відбувати покарання у спеціально визначених установах або не можуть утримуватись разом в одній установі. Передусім це стосується встановленої Інструкцією заборони щодо направлення в одну установу осіб, яких засуджено за одним

ви роком суду. На практиці мають місце непоодинокі випадки, коли злочини вчинюються в групі, до складу якої входять рідні брати, батько й син, донька й матір тощо. Тож тримання їх у різних установах, на нашу думку, нічим не обґрунтовано, а, навпаки, створює рідним засуджених додаткові труднощі.

Найявна можливість у членів Регіональних комісій направляти для відбування покарання засуджених не тільки у межах області на практиці дуже часто призводить до порушення принципу справедливості. Як правило, переважно залишаються для відбування позбавлення волі за попереднім місцем проживання чи засудження особи, які не перебувають на якихось профілактичних обліках як схильні до суїциду, нападу на адміністрацію, до злісної непокори адміністрації та найбільш працездатні засуджені, які не мають тяжких захворювань. Не останню роль при цьому відіграє й наявність родичів і місце їх роботи. У результаті за межі області «витісняються» засуджені, які набули репутації «квірулянтів» (патологічних скаржників), створюють інші проблеми для адміністрації, особи похилого віку, хворі та інші, найбільш соціально незахищені категорії. Отже, Регіональна комісія при вирішенні питання щодо місця відбування засудженого зазвичай надає суб'єктивну оцінку відомостям про нього, ставлячи на перше місце інтереси не особи, а кримінально-виконавчої системи області.

Свободи подібного «маневрування» можливо уникнути, закріпивши на рівні закону основні критерії встановлення місця відбування покарання таким чином, щоб це унеможливило їх суб'єктивну оцінку і створювало б для всіх засуджених рівні умови або забезпечити розподіл засуджених тільки в межах області, створивши для цього на її території установи (ділянки) всіх рівнів безпеки. Передбачені нині у ст. 94 КВК України ділянки, що створюються у виховних і виправних колоніях, покликані сприяти вторинній класифікації засуджених до позбавлення волі, оскільки розподіл у них відбувається залежно від готовності (або демонстрації) до правослухняної поведінки засуджених у період відбування покарання. Ми ж пропонуємо поділяти територію установ на окремі сектори, що відповідали б передбаченим КВК України видам установ виконання покарань (для цього, безперечно, можливо використовувати й існуючі локальні ділянки).

2.1.2. Переведення засуджених з однієї установи до іншої того ж виду за наявності виняткових обставин

Відповідно до ст. 93 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК), засуджені відбувають весь строк покарання, як правило, в одній установі. Це законодавче визначення є позитивним кроком, спрямованим на забезпечення захисту прав засуджених, оскільки за період перебування в одній установі засуджений звикає до рівня вимог, які висуваються до нього, одержує робітничу спеціальність, може продовжити загальне і професійне навчання, адміністрація установи виконання покарань має можливість всебічно вивчати особу засудженого, застосовувати до нього індивідуальну програму виховного впливу, інші заходи для полегшення подальшої соціальної адаптації після звільнення тощо. Переведення засудженого до іншої виправної установи навіть того ж рівня безпеки, перериває (зупиняє) цей процес, примушує починати все спочатку. Така ситуація призводить до значних втрат психолого-педагогічного, матеріально-фінансового і організаційного характеру.

Частиною 2 ст. 93 КВК передбачено, що переведення засудженого для подальшого відбування покарання з однієї виправної чи виховної колонії до іншої допускається за виняткових обставин, причому не всіх, а лише тих, які перешкоджають дальшому перебуванню засудженого в цій виправній чи виховній колонії. Порядок переведення засуджених за згаданою нормою закону має визначатися нормативно-правовими актами Державного департаменту України з питань виконання покарань (далі – Департамент).

Законодавство не надає роз'яснення, що розуміється під «винятковими обставинами». Не існує на сьогодні і жодного відомчого нормативного документу, що детально встановлював би підстави та порядок розгляду та вирішення питань переведення засуджених з однієї установи до іншої. У відомчих актах встановлено лише таке:

– за персональними нарядами Департаменту на переведення осіб, засуджених до позбавлення волі, направляються (...) засуджені, які відповідно до частини другої статті 93 КВК переведені з однієї виправної чи виховної колонії до іншої (п. 3.6. Інструкції про порядок розподілу, направлення та переведення осіб, засуджених до позбавлення волі, затверджена наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань від 16 грудня 2003р., № 261);

— основними завданнями Апеляційної комісії є: розгляд питань щодо переведення засуджених з однієї установи до іншої згідно з вимогами частини другої статті 93 Кримінально-виконавчого кодексу та інших законів України (п. 2 Положення про Апеляційну комісію Державного департаменту України з питань виконання покарань з питань розподілу, направлення та переведення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі, затвердженого наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань від 16 грудня 2003р., № 261).

Але навряд чи подібні положення можна вважати «порядком переведення засуджених».

Складається враження, що Департаменту вигідна відсутність правової регламентації діяльності з питань переведення засуджених. За таких умов, адміністрація виправної колонії, посилаючись на оперативні обставини, стосунки між засудженими, проведення дізнання або порушенням кримінальної справи і т. п., у будь-який час може зробити висновок про необхідність переведення будь-якого засудженого до іншої виправної установи.

Сучасний стан справ, коли склад «виняткових обставин» визначається на розсуд адміністрації установи, є неприпустимою, бо адміністрація сама «може зробити висновок про необхідність переведення», тобто визначити підстави для переведення. Правова невизначеність підстав для переведення засуджених створює передумови для зловживань та порушень прав людини, а також у «необхідних» випадках максимально погіршувати положення засуджених постійним переведенням їх з однієї колонії до іншої. І практика свідчить про непоодинокість подібних випадків.

Не окреслений й порядок розгляду даних питань в Апеляційній комісії. Як витікає з Положення про Апеляційну комісію Департаменту, прийняття рішення про переведення має відбуватись на засіданні комісії (оскільки саме така форма їх діяльності закріплена в Положеннях), після ретельного вивчення поданих матеріалів. Але перелік матеріалів, які мають подаватись на розгляд Апеляційної комісії, також не визначений. Врахування думки самого засудженого не передбачене. Положення містить лише процедуру розгляду звернень засуджених, громадян, організацій тощо.

Через відсутність належного регулювання питань переведення засуджених, стосовно якого прийнято рішення про переведення до

іншої установи, його рідні та інші зацікавлені особи, по-перше, не інформуються про порушення такого розгляду, по-друге, не мають можливості вплинути на даний процес, по-третє, не ознайомлюються з прийнятим рішенням, що позбавляє їх можливості його оскаржити (згідно з Положенням, про прийняте Апеляційною комісією рішення інформується у письмовому виді лише заявник, а зрозуміло, що сам засуджений практично ніколи не звертається з проханням про переведення до іншої установи через «оперативні обставини»). Це є прямим порушенням правила 17.3. Європейських тюремних правил, за яким «...слід встановлювати думку ув'язненого відносно спершу призначеного для нього місця відбування покарання та будь-яких інших переводах з однієї пенітенціарної установи до іншої».

Засуджені, стосовно яких прийнято рішення про переведення, як правило, дізнаються про це вже при прибутті до іншої установи, що також негативно впливає на психічні стани. Не менше страждають і рідні, які також отримують інформацію про місцезнаходження засудженого з дня прибуття до нової установи. При цьому їм ніколи не роз'яснюється право на оскарження рішень Апеляційної комісії. А це є прямим порушенням Конституції України, за якою кожен має право на судовий захист та на своєчасне отримання інформації про себе та членів своєї родини.

Можливість такого оскарження встановлюється Положенням. І хоча закріплений у ньому порядок оскарження суперечить чинному законодавству, бо передбачає виключно позасудову процедуру, без жодної згадки щодо звернення до суду («...п. 11. Скарги на рішення Апеляційної комісії подаються на розгляд Голові Департаменту. 12. Рішення Апеляційної комісії може бути скасоване Головою Департаменту та направлене на повторний розгляд...»), ані засуджений, ані його рідні не інформуються навіть про це.

Необхідно також звернути увагу, що «таємність» діяльності як Регіональної, так і Апеляційної комісії (більшість громадян взагалі не мають інформації, що такі органи є), створює умови для «скорочення» або взагалі недотримання навіть існуючої процедури, а також унеможливорює оперативне реагування на зміну місця відбування покарання. За практикою, що склалася, отримати у Департаменті будь-яку інформацію стосовно підстав переведення того чи іншого засудженого неможливо. Копії протоколів засідань Апеляційної комісії не видаються з посиланням на «конфіденційний характер ін-

формації, що міститься в них». Видача витягів з цих протоколів або хоча б ознайомлення з ними – не передбачене.

Отож, існуюча процедура переведення з однієї установи до іншої нагадує колишній ГУЛАГ часів максимальної таємничості діяльності системи виконання покарань. Змінити ж стан справ можливо лише шляхом забезпечення належного контролю з боку відповідних органів за діяльністю Департаменту, а також внесенням у чинне законодавство чітких підстав та процедури переведення засуджених з однієї установи до іншої.

2.2. ПРАВОВИЙ СТАТУС ЗАСУДЖЕНИХ, ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ І ДОТРИМАННЯ ЇХ ПРАВ

2.2.1. Забезпечення права на правову допомогу¹¹

Одним з основних та невід'ємних прав засуджених, безперечно, є право на отримання правової допомоги.

Європейські тюремні правила містять в собі ряд рекомендацій, які стосуються права на правову допомогу. В них, зокрема, зазначається:

23.1. Всі ув'язнені мають право на отримання правової допомоги, та адміністрація пенітенціарної установи зобов'язана надати розумні можливості для отримання доступу до такої допомоги.

23.2. Ув'язнені можуть радитись з будь-яких правових питань з юристом за своїм вибором та за свій рахунок.

23.3. У тих випадках, коли існує визнана система безоплатної правової допомоги, адміністрація зобов'язана поінформувати про це всіх ув'язнених.

23.4. Консультації та інше спілкування між ув'язненими та їх юристами, включаючи листування з правових питань, носять конфіденційний характер.

23.5. У виняткових обставинах судовий орган може встановити обмеження відносно такої конфіденційності з метою попередження тяжких злочинів або серйозної загрози безпеці у пенітенціарній установі.

¹¹ Автор – Яковець І.С.

Частиною 1 ст. 59 Конституції України закріплено право кожного на правову допомогу. Основний закон визначає, що у випадках, передбачених законом, ця допомога повинна надаватися безоплатно. Відповідно до статті 63 зазначеного Закону, засуджений користується всіма правами людини та громадянина, за винятком обмежень, визначених законами України та встановленими вироком суду.

Право засуджених на правову допомогу закріплене одразу ж у декількох статтях Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК). Воно згадується у ч. 2 ст. 8 та ч. 1 ст. 107 КВК серед інших прав. При цьому дані норми визначають коло осіб, від яких така допомога може виходити: адвокати або інші фахівці у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи. У ст. 110 КВК визначається про необмеженість кількості і тривалості побачень з адвокатом або іншим фахівцем у галузі права.

І хоча КВК не містить прямих обмежень щодо реалізації названого права, практика свідчить про фактичну неможливість його реалізації, а також про існування багатьох способів перешкоджання засудженому в користуванні цим правом. Це зумовлено рядом обставин.

По-перше, загальний стан надання правової допомоги в Україні. Зокрема, у Концепції формування системи безоплатної правової допомоги в Україні, затвердженій Указом Президента України від 9 червня 2006 року № 509/2006, визнається, що на сучасному етапі стан надання безоплатної правової допомоги в Україні є незадовільним та таким, що не відповідає основним європейським вимогам. Законодавство України містить окремі розрізнені положення, які регулюють питання щодо надання безоплатної правової допомоги, але системи, яка б забезпечувала реальний доступ осіб до такої допомоги, не створено. Так, законодавство України надає право на безоплатну правову допомогу багатьом категоріям осіб, але до цього часу державне фінансування було передбачено лише для оплати правової допомоги у кримінальних справах у випадках, визначених Кримінально-процесуальним кодексом України.

По-друге, відсутність законодавчо визначеного механізму надання правової допомоги, ускладнена специфікою виконання покарання у виді позбавлення волі. Головною ознакою будь-якого права є те, що йому завжди кореспондує відповідний обов'язок державного

органу або посадової особи. Проголошуючи право засуджених на правову допомогу, КВК, натомість, нічого не містить про обов'язок адміністрації установи виконання покарань забезпечувати надання такої допомоги. Про нього не згадується й серед обов'язків посадових і службових осіб органів і установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, перелічених у ст. 18 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», а також у жодному відомчому нормативному акті. Єдиним положенням, яке з певною часткою умовності можна віднести до обов'язку адміністрації забезпечити реалізацію права на правову допомогу, є ч. 15 ст. 134 КВК, в якій закріплено, що «...при накладанні стягнення на засудженого адміністрація колонії надає йому можливість у встановленому порядку повідомити про це близьких родичів, адвоката або інших фахівців у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи ...». Проте порядок такого повідомлення ніяким актом також не передбачений, в результаті чого ця законодавча норма на практиці не виконується.

Стаття 110 КВК установлює, що для одержання правової допомоги засудженим надається побачення з адвокатом за письмовою заявою засудженого, його родичів або громадських організацій. Проте, для реалізації цієї норми необхідно спочатку вступити у контакт з тим же адвокатом, рідними чи громадськими організаціями. Але засуджені практично позбавлені цієї можливості. Покарання у виді позбавлення волі, як визначено у Кримінальному кодексі України, полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи. Отже, одною з основних ознак покарання даного виду, є саме ізоляція. Позбавлення волі визначає застосування до засудженого доволі вагомих правообмежень, здатних суттєво змінити правовий статус особи. Найбільш вагомим елементом ізоляції є обмеження спілкування засудженого з особами, що перебувають на свободі, за межами установи виконання покарань. КВК передбачає можливість спілкування засуджених з рідними, завдяки яким вони в окремих випадках можуть реалізувати право на правову допомогу (саме рідні можуть знайти адвоката або звернутися до правозахисних організацій). Однак контакти з рідними значно обмежені (побачення та телефонні дзвінки надаються у певній кількості; доставляння листів потребують часу), з огляду на що особи, що перебувають в місцях позбавлення волі не зможуть отримати правову до-

помогу оперативно та своєчасно. Іще складніше отримати необхідну правову допомогу особам, які не мають рідних або не підтримують з ними контакт, а також тим, які через фізичні або інші вади не здатні на самостійні дії. Це нагадує «замкнуте коло»: адміністрація установи виконання покарань має можливість, але не зобов'язана законом забезпечити реалізацію права на правову допомогу (простіше – підшукати та забезпечити спілкування засудженого з адвокатом або іншим фахівцем у галузі права), засуджений – має таке право, але об'єктивно не може цього зробити через перебування в умовах ізоляції та необхідність здійснювати всі дії через адміністрацію. Тому норма про правову допомогу залишається «мертвою», а засуджені – незахищеними, в тому числі й від свавілля адміністрації. Можливо, саме тому кримінально-виконавча служба України залишається чи не єдиною структурою, що жодного разу не піднімала питання про необхідність створення механізму та врегулювання порядку оплати безкоштовної правової допомоги засудженим.

По-третє, можливість коригування законодавчо визначених прав та порядку їх реалізації на відомчому рівні та штучно обмежувати законодавчо надані права. Навіть у тому випадку, коли засуджений якимось засобами, незалежними від адміністрації установи виконання покарань, намагається реалізувати право на правову допомогу, існує чимало «можливостей» для перешкоджання цьому.

З одного боку це пов'язано саме з нечіткістю законодавчих визначень. Як витікає зі змісту КВК, правову допомогу засудженим можуть надавати два види суб'єктів: адвокат або інший фахівець у галузі права, який за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи. Проте, усталена практика свідчить, що участь у такого роду діяльності, принаймні щодо засуджених, може брати лише адвокат і то не всякий, а лише член адвокатського об'єднання.

У ч. 3 ст. 110 КВК закріплено, що надання побачення з засудженим фахівцю у галузі права відбувається при пред'явленні «іншого відповідного документа». У Правилах внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, затверджених наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань (далі – Департамент) розтлумачено, що побачення надається адміністрацією установи при пред'явленні адвокатом ордера, а іншим фахівцем у галузі права, який за законом має право на надання правової допомоги особисто

чи за дорученням юридичної особи, угоди або доручення юридичної особи, а також документів, що посвідчують їх особу.

Це є цілком виправданим, оскільки перебування в будь-якому об'єднанні не надає адвокату жодних переваг. Проте Департамент, затверджуючи Правила внутрішнього розпорядку, безпідставно та неправомірно обмежив перелік документів, на підставі яких адвокат допускається до засудженого, виключно ордером, який може мати лише член адвокатського об'єднання. Тобто, повноваження адвокатів на надання правової допомоги, визначені Законом України «Про адвокатуру» звужені відомчим актом, що є неприпустимим.

Натомість, навіть враховуючи, що для фахівця у галузі права за встановленим достатньою підставою для надання побачення є угода, його, як правило, до засудженого не допускають. Можливість подібних дій витікає з постанови Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2003 року № 8 «Про застосування законодавства, яке забезпечує право на захист у кримінальному судочинстві», в якій зазначено: «При вирішенні питання про наявність у фахівців у галузі права повноважень на здійснення захисту в кримінальній справі належить також з'ясувати, яким саме законом їм надано право брати участь у кримінальному судочинстві як захисникам. Визнати правильною практику тих судів, які за відсутності спеціального закону не допускають таких фахівців до здійснення захисту в кримінальних справах» (п. 5). З урахуванням того, що нині в Україні немає жодного спеціального закону, який би надавав якимось фахівцям таке право, норма про їх участь у кримінально-виконавчому процесі є «мертвою». Більше того, на сьогодні не існує ні однієї норми, що взагалі визначала б зміст терміну «фахівець у галузі права». Враховуючи, що норма про можливість та підстави участі фахівця у галузі права міститься як у кримінально-процесуальному, так і у кримінально-виконавчому законодавстві, на підставі вищезгаданого фахівці у галузі права на стадії виконання кримінальних покарань до цієї діяльності не допускаються.

Отже, забезпечити участь не адвоката, а фахівця у галузі права у захисті прав засудженого є не тільки складним, а взагалі неможливим, що значно обмежує процес реалізації засудженими права на правову допомогу, особливо безкоштовну, оскільки адвокатська діяльність у переважній більшості випадків є оплатною.

З іншого боку, стан справ погіршується через наявність у кримінально-виконавчому законодавстві підстав для «штучного» обме-

ження реалізації права на правову допомогу. Так, навіть за найбільш сприятливих умов – засуджений має адвоката-члена об'єднання, написав заяву про надання побачення з ним, адвокат прибув до установи – адміністрація може таке побачення не надати на законних підставах. Зокрема, як вказується у п. 11 ст. 134 КВК, засудженим забороняються побачення під час тримання в дисциплінарному ізоляторі, карцері або приміщенні камерного типу (одиначній камері). На підставі цієї норми поза правовою допомогою залишаються як раз ті засуджені, які найбільше її потребують. Водночас, виникає й інше проблемне питання. Як уже зазначалось, закон передбачає, що засуджений може повідомити про застосування до нього стягнення адвоката. Безумовно, ця норма чинного законодавства покликана забезпечити оперативне реагування на можливі випадки порушень прав засуджених при дисциплінарному покаранні. Однак, яким чином, навіть адвокат, повинен забезпечити правовий захист за умови відсутності особистого контакту з покараною особою – залишається невідомим.

Також правила внутрішнього розпорядку дозволяють відмінити побачення й у разі епідемії, стихійного лиха або інших надзвичайних обставин, що перешкоджають нормальній діяльності установ. За такого формулювання скасувати можна практично будь-яке побачення, оскільки чинне законодавство не передбачає обов'язкове інформування про конкретні причини відмови у ньому.

Складнощі у наданні правової допомоги виникають й тоді, коли до адвоката звернувся не сам засуджений, а його рідні чи представники громадської організації. У цьому випадку адміністрація установи виконання покарань, як правило, відмовляє в наданні побачення, посилаючись на відсутність заяви самого засудженого, передбаченої ст. 110 КВК. При цьому не враховується, що засуджений фактично позбавлений можливості отримати інформацію про укладення угоди з адвокатом, тому й не може звернутися до адміністрації з заявою.

З метою поліпшення стану справ у галузі надання безкоштовної правової допомоги, Міністерством юстиції розроблено проект Закону України «Про безоплатну правову допомогу». Розробка законопроекту також передбачена виконанням обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи. За словами Міністра юстиції, у 2008 році проект закону пройшов експертизу у Раді Європи та отримав позитивні рецензії.

Законом пропонується визначити зміст права на правову допомогу, порядок його реалізації, підстави і порядок надання безоплатної правової допомоги, державні гарантії щодо надання безоплатної правової допомоги, повноваження органів виконавчої влади у зазначеній сфері, порядок оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб з питань надання безоплатної правової допомоги. З прийняттям означеного закону в Україні передбачається створити механізм реалізації конституційного права громадян на правову допомогу за рахунок коштів держави.

Проте, враховуючи значну тривалість законодавчого процесу в Україні, пропонуємо для початку внести зміни до відомчих нормативних актів Департаменту в частині регулювання процедури надання правової допомоги, що дозволять виключити зазначені вище порушення та ускладнення.

2.2.2. Порушення соціально-економічних прав засуджених¹²

Конституція України встановлює непорушні соціальні та економічні права для громадян України. Засуджені зберігають статус громадян України, і тому вони користуються відповідними правами, з врахуванням обмежень, які випливають з вироку суду.

Вказані положення закону та їх можливі обмеження, як правило, не зачіпають основних економічних та соціальних прав засуджених. Отже, якщо засуджений має певні специфічні характеристики та наділений особливим статусом (наприклад, статус чорнобильця, пенсіонера, т. ін.) він повинен зберігати цей статус і під час відбування покарання. І це зрозуміло, оскільки покарання розповсюджується на конкретний злочин та має чітко визначені межі і, відповідно, не повинно зачіпати тих правовідносин, які не пов'язані з конкретним злочином. Такий стан повинен бути втіленням певної гарантії, відповідно до якої відповідальність настає лише за злочин та вичерпується його «параметрами».

Але практика виконання покарань свідчить про інше. Засуджені фактично не мають змоги користуватися тими преференціями, які надає той чи інший статус. Або вони не можуть скористатися пере-

¹² Автори – Яковець І.С., Романов М.В.

вагами відповідного статусу, виходячи з відсутності механізму реалізації такого статусу в умовах позбавлення волі.

Основний Закон України встановлює, що громадяни мають право на соціальний захист, який включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та і інших випадках, передбачених законом.

Стаття 122 КВК визначає, що «засуджені мають право на загальних підставах на державне пенсійне забезпечення за віком, по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника та в інших випадках, передбачених законом». Однак у п. 3 цієї статті міститься положення, яке зводить нанівець твердження п. 1: «час роботи засуджених у період відбування ними покарання у виді позбавлення волі зараховується у стаж роботи для призначення трудової пенсії після звільнення за умови сплати ними страхових внесків до Пенсійного фонду України в порядку і розмірах, передбачених законодавством».

Незрозумілою є й редакція ч. 4 ст. 122 КВК, відповідно до якої засуджені, що втратили працездатність під час відбування покарання, мають право на пенсію і компенсацію шкоди лише після звільнення від відбування покарання. Тим самим даною нормою засуджені позбавляються права на компенсацію завданої їм шкоди під час відбування покарання, бо таке право з'являється у них лише після звільнення. Очевидна дискримінаційність даної норми, яка стає нібито законною в силу п. 2 статті 7, де стверджується, що «засуджені користуються всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, визначених законами України та цим Кодексом і встановлених вироком суду».

Не вирішеним у такій редакції названої статті є питання щодо пенсійного забезпечення осіб, що досягли пенсійного віку в період відбування покарання. Чому праця осіб, позбавлених волі, зараховується до стажу, що дає право на пенсію, а власне право на пенсію за КВК виникає лише після звільнення від відбування покарання? І це за умови, що в ч. 1 ст. 8 КВК право на одержання пенсій віднесено до основних прав засуджених.

Право на соціальне забезпечення, у тому числі й на одержання пенсій, у відповідності із законами України, яке надається засудженому, фактично має дискримінаційний характер. Відповідно до положень частини 3 та 4 ст. 122 КВК України, які повинні сформулю-

вати алгоритм призначення пенсії, час роботи засуджених у період відбування ними покарання у виді позбавлення волі зараховується у стаж роботи для призначення трудової пенсії після звільнення за умови сплати ними страхових внесків до Пенсійного фонду України в порядку і розмірах, передбачених законодавством. Засуджені, які втратили працездатність під час відбування покарання, після звільнення їх від покарання мають право на пенсію і на компенсацію шкоди у випадках і у порядку, встановлених законодавством України. Тобто після звільнення від відбування покарання засуджених, за наявності відповідних умов, може звертатися за призначенням пенсії у органи Пенсійного фонду України. Причому, закон встановлює фактично правило, згідно з яким якщо засуджений, який навіть досяг пенсійного віку (або з'явилися інші підстави для отримання пенсії), зможе звернутися за отриманням пенсії лише після звільнення. Зазначені положення Кримінально-виконавчого кодексу здаються непослідовними, дискримінуючими та такими, що порушують право особи на пенсійне забезпечення. Якщо засуджений має право на пенсійне забезпечення на загальних підставах, то чому реальна можливість отримання цього забезпечення ставиться в залежність від факту звільнення засудженого? Незрозуміло, чому законодавець відмовляє засудженому пенсійного віку в отриманні пенсії, прирікаючи його таким чином на «життя в борг» під час перебування в установі виконання покарань. Таке становище штовхає засудженого на пошук інших засобів до існування в колонії (тим більш, якщо засуджений не може працювати або в нього немає родичів) та утруднює оформлення і отримання пенсії після звільнення такої особи. Я вважаю, що адміністрації колонії повинні збирати документи на таких осіб та направляти їх до відповідних підрозділів Пенсійного фонду України з метою реалізації права засудженого на отримання пенсії.

Відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», страхувальниками є роботодавці та інші особи, які відповідно до цього Закону сплачують страхові внески на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування.

КВК передбачає, що засуджені до позбавлення волі повинні працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією колоній (ч. 1 ст. 118). При цьому, з урахуванням наведеної редакції положення КВК стосовно праці засуджених, з останніми не укладається ніякого договору, що створює підґрунтя для визнання таких осіб та-

кими, що не підлягають загальнообов'язковому страхуванню. Отже, у колоніях при оплаті праці засуджених внески в Пенсійний фонд установи на них не перераховують, тим самим не зі своєї волі, а в результаті дій державної структури – установи виконання покарання – засуджені фактично втрачають право на пенсію за час роботи в колонії, якщо не оплатять після виходу на волю в Пенсійний фонд внески за цей час. Як правило, це їм зробити важко або навіть неможливо. Тому на практиці їхнє право на пенсію за час роботи в колонії обертається відсутністю реальних можливостей здійснити це своє право. Це ще одне свідчення того, як на практиці обіцянка п. 2 ст. 102 «звести до мінімуму різницю між умовами життя в колонії та на волі» повертається порушенням їхніх прав і створенням для засуджених проблем, які ускладнюють їм соціальну адаптацію після звільнення.

Взагалі, утримання з засуджених внесків до Пенсійного фонду не передбачається й у відомчих нормативно-правових актах. Наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань від 04.10.2004 р. № 191 «Про затвердження Інструкції з оплати праці засуджених до обмеження та позбавлення волі» в переліку утримань із заробітку засудженого не згадується про утримання внеску до пенсійного фонду.

Отже, засуджені, які мають право на пенсійне забезпечення не можуть цим правом скористатися, оскільки за відсутності відрахувань до таких фондів, засуджений не набуває статусу застрахованої особи.

Зазначена Інструкція також створює передумови для того, щоб отримання пенсії в місцях позбавлення волі було не вигідним. Зокрема, засудженим до позбавлення волі, які не працюють у зв'язку із захворюванням, а також з причин, від них не залежних, і не одержують за цей час заробітної плати або інших доходів, харчування, одягу, взуття, білизна та комунально-побутові послуги надаються за встановленими нормами за рахунок кошторису виправної колонії (п. 4.6.). Поряд із цим, засуджені до позбавлення волі, яким призначена до відбування покарання пенсія, що перераховується органами Пенсійного фонду України за місцем відбування покарання, відшкодовують витрати на своє утримання у виправній колонії (харчування, речове майно, комунально-побутові послуги та інше) з перерахованої пенсії. Таким чином, навіть за можливості отримувати пенсію в період відбування покарання, більшість засуджених цим не користується, ос-

кільки її перерахування на особовий рахунок означатиме фактичне утримання пенсії в доход держави за надані «послуги».

Необхідно відзначити, що засуджені позбавляються й права на податкову соціальну пільгу з таких підстав (вони наведені у листі Державної податкової адміністрації України від 24.02.2007 р. № 3736/7/17-0716).

Оподаткування доходів фізичних осіб здійснюється згідно з Законом України від 22.05.2003 № 889-IV «Про податок з доходів фізичних осіб» (далі – Закон № 889). Відповідно до підпункту 3.1.1 пункту 3.1 статті 3 Закону № 889 об'єктом оподаткування резидента є загальний місячний оподатковуваний дохід. Підпунктом 4.2.1 пункту 4.2 статті 4 Закону № 889 встановлено, що до складу загального місячного оподаткованого доходу включаються, зокрема, доходи у вигляді заробітної плати, нараховані (виплачені) платнику податку відповідно до умов трудового або цивільно-правового договору.

При цьому, платник податку з доходів фізичних осіб має право на зменшення, на суму податкової соціальної пільги, суми загального місячного оподаткованого доходу, отриманого з джерел на території України від одного працедавця у вигляді заробітної плати.

Як вказувалось вище, доходи у вигляді заробітної плати – це доходи, нараховані (виплачені, надані) внаслідок здійснення платником податку трудової діяльності на території України, від працедавця, незалежно від того, чи є такий працедавець резидентом або нерезидентом.

Як уже зазначалось, пунктом 1 статті 118 КВК встановлено, що засуджені до позбавлення волі повинні працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією колонії. Згідно із пунктом 1 статті 120 КВК праця осіб, засуджених до позбавлення волі, оплачується відповідно до її кількості і якості. Відповідно до підпункту б пункту 2 статті 13 Закону України від 23.06.2005 № 2713-IV «Про Державну кримінально-виконавчу службу в Україні» трудові відносини засуджених регулюються законодавством про працю з урахуванням вимог кримінально-виконавчого законодавства.

Інструкцією з оплати праці засуджених до обмеження та позбавлення волі встановлено, що засуджені до обмеження волі залучаються до праці на виробництві (підприємствах або в майстернях) виправних центрів або на підприємствах, в установах чи організаціях усіх форм власності на підставі укладених письмових угод між

установою та замовником за умови забезпечення належного нагляду за їхньою поведінкою (підпункт 1.1 пункту 1). При цьому, праця засуджених до обмеження волі регулюється законодавством про працю, за винятком правил прийняття на роботу, звільнення з роботи, переведення на іншу роботу.

Враховуючи наведене, Державна податкова адміністрація України доходить висновку, що **заробітна плата осіб, засуджених до позбавлення волі, не відповідає визначенню заробітної плати в розумінні Закону № 889, і вказані особи не є найманими працівниками відповідно до чинного трудового законодавства, тому підстави до застосування податкової соціальної пільги до вищевказаних доходів відсутні.** Отже, вказані доходи мають оподатковуватися на загальних підставах.

З цих же підстав засуджені не визнаються суб'єктами: а) страхування на випадок безробіття (Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття»); б) загальнообов'язкового державного соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням (Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням) тощо.

Подібна негативна ситуація існує і по відношенню до можливості користування специфічним правовим статусом – учасника бойових дій, постраждалого внаслідок аварії на ЧАЕС тощо. Засуджені фактично не мають змоги користуватися тими преференціями, які надає той чи інший статус, або вони не можуть скористатися перевагами відповідного статусу, виходячи з відсутності механізму реалізації такого статусу в умовах позбавлення волі. Засуджений не може отримати виплати, які йому належать як чорнобильцю, тому що кримінально-виконавчі установи не співпрацюють з відповідними органами соціального забезпечення (зокрема, на них не покладено обов'язку сприяти в отриманні тих чи інших пільг, а засуджений самостійно не має можливості звернутися за ними).

Незрозумілим та непослідовним є положення КВК України, яке говорить про те, що режим повинен забезпечувати законні інтереси засуджених. Враховуючи те, що законними інтересами є такі блага, що відповідають чинному законодавству та досягнення яких особа може благодіяти, але вони не забезпечені обов'язком іншого суб'єкта сприяти такому досягненню, важко себе уявити, яким чином режим

може забезпечувати такі законні інтереси. Прикладом може служити вступання засуджених до шлюбних відносин. Для реалізації цього «бажання» засуджений повинен, відповідно до ст. 33 Сімейного кодексу України, яка регулює питання пов'язані з місцем реєстрації шлюбу, особисто з'явитися до органів РАГСу та укласти шлюб в присутності відповідної посадової особи. Далі, ця стаття встановлює, що шлюб реєструється у приміщенні державного органу реєстрації актів цивільного стану.

Але законом не передбачена можливість для засуджених отримувати короткочасний виїзд за межі кримінально-виконавчої установи для вирішення подібних питань.

Є виняток з загального правила. За заявою наречених реєстрація шлюбу може відбутися за місцем їхнього проживання, за місцем надання стаціонарної медичної допомоги **або в іншому місці**, якщо вони не можуть з поважних причин прибути до державного органу реєстрації актів цивільного стану.

Отже, для того, щоб до кримінально-виконавчої установи прибув працівник органів РАГСу, засуджений повинен подати заяву про виклик такої особи зі вказівкою причин, у зв'язку з якими засуджений не зміг скористатися можливістю укласти шлюб персонально.

Такий стан речей свідчить про те, що можливість для засудженого укласти шлюб є максимально утрудненою і цілком залежить від волі посадових та службових осіб КВУ. Отже, режим не забезпечує реалізацію цілком законного інтересу щодо укладення шлюбу. Відповідно, кримінально-виконавче законодавство містить норму, яка не має чіткого механізму виконання.

Виключення складають засуджені до обмеження волі, які відбувають покарання в виправних центрах. Але тут питання щодо надання можливості виїзду поставлено в залежність від рішення адміністрації. Ситуація повністю залежить від адміністрації та розуміння посадовими і службовими особами центру поняття «інших життєво необхідних обставин».

Вказана проблема пов'язана не лише з неможливістю реалізувати законний інтерес та незабезпеченням режиму таких законних інтересів. Наведений стан речей суперечить і можливості встановлення позитивних зв'язків засудженого із зовнішнім світом. Кримінально-виконавче право та законодавство не іде назустріч тим засудженим, які бажають змінювати своє життя.

Навпаки, міжнародні стандарти вимагають, щоб засуджений мав змогу спілкуватися не лише з родичами, а й представниками «позав'язничних організацій».

Як звертають увагу в пояснювальній доповіді до Європейських в'язничних правил, всі заходи, спрямовані на встановлення контактів із зовнішнім світом, є одним з напрямків повсякденної роботи пенітенціарних установ і одним з головних аспектів всієї інформаційної і комунікаційної системи кожного з них. Контакти із зовнішнім світом мають непересічне значення для досягнення цілей сучасних прогресивних пенітенціарних режимів, оскільки вони орієнтовані на мінімізацію наслідків ізоляції та оптимізацію перспектив соціальної реінтеграції. Отже, цей інститут повинен займати центральне місце серед інших засобів виправлення та ресоціалізації.

Вирішити ситуацію можливо шляхом розробки та прийняття відповідних змін до чинного законодавства.

2.3. УМОВИ ТРИМАННЯ ЗАСУДЖЕНИХ

2.3.1. Праця засуджених¹³

Основною тезою міжнародних нормативно-правових актів щодо праці засуджених є те, що праця не може бути рабською та повинна оплачуватись і не містити в собі ознак покарання та принизливості. Тобто засудженого не можна карати працею.

Кримінально-виконавче законодавство України залишає дуже багатий простір для зловживань з боку адміністрації кримінально-виконавчих установ щодо прав засуджених на працю та на достойний рівень її оплати. Практика виконання покарань підтверджує цю тезу. В колоніях непоодинокі випадки незаконного маніпулювання з працею засуджених. Прикладом можуть бути випадки, коли документальне оформлення праці засуджених не відповідає реальним обставинам. Така ситуація складається, коли на роботу виводиться бригада з 50 осіб, а наряди на виконання певної роботи оформлюються щодо 5 осіб. Фактично це означає, що 45 осіб викону-

¹³ Автор – Романов М.В.

вали примусову не оплачувану роботу, яка взагалі носить ознаки рабської. З іншого боку, для засудженого це означає, що йому не нараховується заробітна плата, його трудовий стаж також може бути підданий сумніву, оскільки немає відрахувань в фонди соціального страхування. Юридично це означає, що засуджений не є застрахованою особою, і в його стаж, необхідний для призначення пенсії, не буде зарахований термін перебування в кримінально-виконавчих установах.

Але при цьому праця залишається одним з основних засобів впливу на засудженого. Її важливість пояснюється тим, що праця у місця позбавлення волі розглядається як позитивний елемент виправлення, професійної підготовки та управління установою. Загальновизнаною є думка про те, що праця є важливим та сильним засобом впливу на особу, її свідомість та спосіб життя. Тому нормативні акти передбачають необхідність залучення засудженого до праці, намагаючись за допомогою праці та інших засобів досягти таких позитивних змін в його особистості, які сприяють засудженому свідомо відновлювати соціальний статус, повернутися до самостійного соціально-нормативного життя в суспільстві. Праця повинна бути забезпечена в обсягах, достатніх для того, щоб засуджені були активно зайняті впродовж нормального робочого дня. Крім того, праця виконує функцію самозабезпечення. Тобто засуджений, працюючи, забезпечує своє існування в установі та оплачує ті послуги, які йому надаються.

Міжнародні стандарти поведіння із засудженими вимагають також, щоб праця, яка доручається ув'язненим, сприяла підтриманню або підвищенню здатності засуджених забезпечувати собі засоби для нормального існування після звільнення.

Усі заходи та гарантії щодо виконання трудових обов'язків засудженими повинні відповідати аналогічним заходам, які встановлені для осіб, що знаходяться на волі.

Кримінально-виконавчий кодекс України містить низку положень щодо праці засуджених, в яких, на нашу думку, є деякі суперечності та непослідовності.

За своїми характеристиками праця засуджених є різновидом суспільної праці взагалі. Основні відмінності полягають у підпорядкуванні праці засуджених меті кримінально-виконавчого законодавства, наявністю специфіки деяких правовідносин та організації праці осіб, позбавлених волі.

Щодо суперечностей: по-перше, зі змісту законодавства неможна зробити однозначний висновок про правову сутність залучення засуджених до праці. Що це? Обов'язок або право засудженого? Якщо це обов'язок, то може виникнути питання про невідповідність такого обов'язку міжнародним актам, які забороняють покарання працею. З іншого боку, якщо це право засудженого, то тоді незрозуміло, чому відмова від праці розглядається кримінально-виконавчим законодавством як порушення вимог режиму. Очевидно, законодавець усвідомлював цю колізію, коли приймав КВК України саме в тій редакції, яка і призвела до такого становища. Але це не відмінняє того факту, що концептуальне положення про працю засуджених суперечить вимогам міжнародних стандартів.

Міжнародні нормативні акти містять правило, відповідно до якого засудженим за їх працю нараховується справедлива винагорода. В цій частині норми кримінально-виконавчого права України мають положення, які характеризуються складністю та плутаниною та дають змогу тлумачити їх достатньо довільно і маніпулювати заробітком засудженого. Так, стаття 120 КВК України передбачає мінімум заробітної плати, що нараховується засудженим. За будь-яких обставин засудженим повинна бути нарахована оплата в таких розмірах:

1. У виправних колоніях на особовий рахунок засуджених, які виконують норми виробітку або встановлені завдання і не допускають порушень режиму, повинно зараховуватися незалежно від усіх відрахувань 15%, а на особовий рахунок засуджених чоловіків віком понад шістдесят років, жінок – понад п'ятдесят п'ять років, інвалідів першої та другої груп, хворих на активну форму туберкульозу, вагітних жінок, жінок, які мають у будинках дитини при виправних колоніях дітей, – не менше як 50% нарахованого їм місячного заробітку. Наведене положення відразу викликає запитання: а якщо не виконують норми виробітку? Тоді не нараховується? На підставі чого не нараховується, що це за захід впливу «не донарахування»? На ці питання кримінально-виконавче законодавство відповіді не дає. На практиці така редакція нормативного акту дозволяє за певних умов нараховувати засудженому таку суму, яка в повному обсязі підлягає утриманню за різними підставами (одяг, комунальні послуги, т.ін.).

2. Засудженим, які відбувають покарання у виховних колоніях, дільницях соціальної реабілітації виправних колоній, колоніях міні-

мального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання, а також засудженим жінкам, яким дозволено проживання за межами виправної колонії, на особовий рахунок зараховується незалежно від усіх відрахувань не менш як 75% нарахованого їм місячного заробітку.

3. Із суми призначеної пенсії, перерахованої органами Пенсійного фонду України за місцем відбування покарання пенсіонера, засудженого до позбавлення волі, на його особовий рахунок зараховується не менш як 25% пенсії (незалежно від суми відшкодування витрат на його утримання).

Відрахування із заробітку засудженого проводяться для досягнення економічної мети та мети виконання зобов'язань засудженим. Зокрема, із свого заробітку, пенсій та іншого доходу засуджені відшкодовують вартість харчування, одягу, взуття, білизни, комунально-побутових та інших послуг, крім вартості спецодягу і спецхарчування, які засудженому можуть бути надані відповідно до законодавства про працю.

Із засуджених, які злісно ухиляються від роботи, вартість харчування, одягу, взуття, білизни, комунально-побутових та інших наданих послуг утримуються з коштів, які є на їхніх особових рахунках.

Відшкодування засудженим витрат на його утримання здійснюється після відрахування прибуткового податку й аліментів. Відрахування за виконавчими листами та іншими виконавчими документами провадяться у порядку, встановленому законом.

Загалом, п. 4.1. Інструкції Департаменту, затвердженої наказом № 191 від 04.10.04 р. встановлена така черговість здійснення утримань із заробітку засудженого:

- податок з доходів фізичних осіб;
- аліменти;
- вартість харчування, одягу, взуття, білизни, комунально-побутових та інших послуг (крім вартості одягу та спецхарчування);
- за виконавчими листами на користь громадян;
- за виконавчими листами на користь юридичних осіб;
- відшкодування матеріальних збитків, заподіяних засудженими державі під час відбування покарання.

На практиці така послідовність утримань із заробітку та інших коштів засудженого фактично приводить до того, що засуджений або взагалі нічого не отримує, або отримує такі суми, яких не вистачає на їх витрату в середині установи, а тим більш для того, щоб

відправляти гроші родичам та забезпечити себе після звільнення хоча б якимись засобами до існування.

Таке становище суперечить не лише міжнародним актам, а й Конституції України (право на гідні умови існування, справедливу винагороду за працю), іншим актам і програмам, які прийняті органами держави (програма подолання бідності і т.ін.)

У міжнародних стандартах (Європейські в'язничі правила) правило щодо винагороди сформульоване дуже однозначно та чітко. Пункт 76.1. встановлює, що необхідно запровадити систему справедливої винагороди за роботу в'язнів. Кримінально-виконавчим законодавством передбачений виняток щодо можливості залучення засуджених до праці без її оплати. Йдеться про випадки, коли засуджені працюють на роботах з благоустрою колоній і прилеглих територій, а також поліпшення житлово-побутових умов засуджених або на допоміжних роботах із забезпечення колоній продовольством. До цих робіт засуджені залучаються в порядку черговості, в неробочий час і не більше як на дві години на день. Таке положення вітчизняного законодавства порушує вимоги міжнародних актів і дозволяє позбавляти засудженого вільного часу взагалі, оскільки робота з благоустрою можлива у вільний від основної роботи час, а її тривалість як раз дорівнює максимально можливій тривалості вільного часу засудженого.

Є додаткові обмеження щодо прав засуджених на відпочинок та соціальний захист. Наприклад, чергова щорічна відпустка засудженим до позбавлення волі не надається. Крім того, низка статей передбачає використання праці засуджених як покарання (ст. 68, 82, 132, 145 КВК). Це є прямим протиріччям міжнародним стандартам поведіння з ув'язненими, оскільки таке стягнення, як «призначення на позачергове чергування по прибиранню приміщень і території колонії» порушує вимоги п. 34.1. Європейських в'язничих правил, відповідно до якої ув'язнених не слід карати в дисциплінарному порядку роботою по обслуговуванню самої установи.

На жаль, нині практика залучення засуджених до праці практично не орієнтована на те, щоб засуджений сприймав її позитивно, а винагорода за працю не поставлена у залежність від економічних показників, таких як кількість та якість виробленого. А відповідно до цього праця й не має того виправного ефекту, який на неї покладається законодавством.

2.3.2. Медичне та соціально-побутове забезпечення засуджених¹⁴

Ці інститути регламентовані законом дуже скупо, що дозволяє практичним працівникам КВУ без будь-яких зусиль залишатися в межах закону і в той же час не забезпечувати засудженому навіть мінімуму, необхідного для утримування людини в умовах фізичної ізоляції.

Положення кримінально-виконавчого законодавства про медичне забезпечення засуджених безпосередньо корелюють до права засуджених на охорону здоров'я. Це право є безумовним, оскільки встановлено Конституцією та впливає із статусу громадянина України, а також положення людини в суспільстві. Право на охорону здоров'я є одним з найважливіших в національній кримінально-виконавчій системі та таким, що викликає найбільшу негативну реакцію Комітету із запобігання катуванням (далі – Комітет). Декларації, сформульовані в законі, стверджують, що охорона здоров'я засуджених забезпечується системою медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних заходів, а також поєднанням безоплатних та платних форм медичної допомоги. Але ці декларації не мають свого втілення у дійсність. Фактично охорона здоров'я засуджених зводиться до періодичних медичних оглядів, які є неефективними, та констатації деяких захворювань. Про неналежний стан медичного обслуговування в колоніях свідчить те, що рівень захворювань серед засуджених на психічні та соматичні захворювання є дуже високим. Особу, яка відбувала покарання в місцях позбавлення волі, завжди можна впізнати по відсутності зубів, хворобливому кольору шкіри.

При вивченні медико-правових аспектів туберкульозу у виправних установах, зокрема Львівської області, було встановлено, що більшість випадків захворювання трапляється серед ув'язнених віком від 20 до 39 років (73%). Серед засуджених уперше туберкульоз було виявлено у 14%; у тих, що мають дві-три судимості – у 39%; чотири і більше – у 47%. У колоніях зараз перебуває у сім разів більше хворих, ніж на волі. Такі невтішні факти висвітлені в репортажі Л. Миць на Інтернет сторінці <http://ukrtime.com/node/952>.

Отже, встановлені законодавством положення не виконуються та не можуть бути виконані. Редакція всіх статей та пунктів, присвячених охороні здоров'я засуджених, має надто диспозитивний ха-

¹⁴ Автор – Романов М.В.

ракти та не передбачає процедури медичного обслуговування засуджених, його обов'язковості, періодичності та обсягу. Крім того, кримінально-виконавче законодавство України не містить положень щодо відповідальності посадових та службових осіб кримінально-виконавчої служби за неналежне медичне обслуговування засуджених та за заподіяння шкоди здоров'ю засуджених.

Доцільним є введення суворої відповідальності за заподіяння смерті засудженим неналежними умовами тримання. Оскільки в більшості випадків саме неналежні умови тримання засуджених є причиною захворювань серед них. Іншими причинами є неефективні медичні огляди, неефективне та недостатнє лікування засуджених. До речі, засуджений, який не «пройшов повного курсу лікування» від хвороб, що загрожують оточуючим, обмежується в деяких правах та не отримує, наприклад, можливості бути переведеним до дільниці соціальної реабілітації. Що стосується посадових та службових осіб кримінально-виконавчих установ, то вони не несуть будь-якої відповідальності за незабезпечення належного медичного обслуговування засуджених.

Слід звернути увагу на те, що якщо право на охорону здоров'я є правом засудженого, то цьому праву корелює обов'язок адміністрації забезпечити можливість реалізації цього права. Про це саме й веде мову ст. 102 КВК України, яка вказує, що режим повинен забезпечувати дотримання прав засуджених.

Комітет, після своїх інспектувань кримінально-виконавчих установ, стосовно медичного забезпечення та охорони здоров'я засуджених відзначав:

— українським державним органам необхідно скоординувати зусилля для встановлення всебічної політики щодо охорони здоров'я у в'язницях в світлі забезпечення більшої участі органів охорони здоров'я в медичному обслуговуванні засуджених;

— українським органам — докладати зусиль щодо збільшення кількості медичного персоналу;

— переглянути наявні умови та джерела медичної служби для гарантування раціонального управління охороною здоров'я для пацієнтів, розміщених в санітарних камерах, а також матеріальних умов, які задовольняють норми гігієни, які вимагаються в відділі охорони здоров'я. Це повинно включати більш централізоване розміщення медичної служби;

– прийняти заходи без затримки для гарантування постачання відповідних медичних препаратів – включаючи ліки від туберкульозу в пенітенціарні заклади;

– розвинути медичний огляд при прийомі. Такий самий підхід впровадити, коли в'язня оглянуто після насильницького випадку у в'язниці;

– метод, яким в'язні перевіряються на туберкульоз, переглянути, беручи до уваги неефективність та недосконалість існуючих методів, та надихаючись впливом міжнародних принципів, розвинутих для перевірки та боротьби з туберкульозом;

– вжити необхідних заходів для встановлення джерела та розмаху різноманітних форм туберкульозу в пенітенціарних закладах України. В разі підтвердження існування цих форм туберкульозу, вжити екстрені профілактичні заходи;

– вжити необхідні заходи для гарантування: – задовільних умов гігієни та відповідної вентиляції в камерах в'язнів, хворих на туберкульоз. Проявити також турботу для гарантування підтримання норм особистої гігієни, які відповідають вимогам їхнього стану здоров'я;

– розміщення в'язнів, які хворіють туберкульозом – незалежно від їхньої категорії – базуючись на точному діагностичному критерію;

– відповідну роздачу та відповідне спостереження за прийомом ліків від туберкульозу.

Як видно, рекомендації Комітету стосуються в основному індивідуальних випадків та тенденцій, які спостерігаються у кримінально-виконавчих установах України. У цьому, власне, і полягає відмінність вітчизняної системи правового регулювання відносин з виконання і відбування покарань, від системи міжнародних актів. Європейський досвід передбачає та припускає індивідуальний підхід до конкретних випадків та ситуацій при виконанні покарань. Національне законодавство обмежується встановленням загальних правил, які не є гнучкими та не припускають можливості індивідуалізації та реагування на фактичні обставини. Тому положення нормативних актів, які регулюють сферу охорони здоров'я, не відповідають вимогам міжнародних правових актів. Пояснюється це ще й тим, що кримінально-виконавче законодавство України не передбачає механізмів реалізації визначеного права на охорону здоров'я, а також

відповідальності посадових осіб кримінально-виконавчої служби, які не забезпечують засудженому цього права. До речі, стаття 9 КВК України, яка передбачає основні обов'язки засуджених, у 2 частині вказує, що невиконання засудженим своїх обов'язків тягне за собою відповідальність, передбачену чинним законодавством України. Ці положення кодексу підкреслюють нерівність суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин, зокрема, щодо їх відповідальності.

В галузі охорони здоров'я в кримінально-виконавчих установах існує чимало інших проблем. Держава, якщо вона взяла на себе функцію покарання осіб та обмеження можливості пересування, шляхом поміщення у спеціалізовані установи, повинна надавати можливість таким особам проходити медичне лікування та огляди. Пояснюється це тим, що можливість особі пересуватися обмежена не умовами, які призводять до втрати здоров'я, а самим фактом поміщення її в спеціальні установи та ізоляції від доступу до благ, які надає суспільство. Тому обов'язок держави – надавати таким особам можливість та доступ до медичного обслуговування та повернути у суспільство фізично здорову людину.

Під час інспектувань Комітет виявив багато фактів, які свідчать про те, що медичне обслуговування осіб, які тримаються в кримінально-виконавчих установах, знаходиться у неналежній стані. Зокрема:

Працівники колоній назвали головною проблемою цих установ туберкульоз. Вони підкреслювали, що в останні роки істотно збільшилось число захворювання на туберкульоз насамперед через переповнення в'язниці та брак відповідних санітарних умов для того, щоб контролювати захворюваність. Також було сказано, що ліки проти туберкульозу зараз на ринку дорогі, а асортимент доступних вужчає. До того ж в українських пенітенціарних установах зростає кількість випадків полірезистентності до ліків проти туберкульозу (хоча в службі охорони здоров'я пенітенціарної системи бракує точних даних щодо масштабів цієї тенденції). За оцінкою лікарів десь 20 % зареєстрованих в установі в'язнів, хворих на туберкульоз, мають важку його форму, спричинену, зокрема, резистентністю до антибіотиків.

За результатами відвідувань Комітетом кримінально-виконавчих установ вбачається, що основними недоліками медичного забезпечення та охорони здоров'я є: неналежні умови для утримання лю-

дей, що призводить до створення сприятливих умов для поширення хвороб, зокрема, туберкульозу; відсутність необхідних ліків, яка викликана недостатнім фінансуванням цього напрямку діяльності; неукмплектованість штату медичних працівників, їх недостатність для тієї кількості осіб, яка тримається в установах, як результат недостатності медичного персоналу – нерегулярні огляди ув'язнених, недостатні виявлення, діагностування та профілактика захворювань.

Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими висувають такі вимоги до медичного обслуговування осіб, які тримаються в установах:

– Медичне обслуговування організовується у тісному співробітництві із загальною адміністрацією охорони здоров'я місцевого або національного рівня.

– Хворі в'язні, які потребують допомоги спеціаліста, госпіталізуються у спеціалізовані установи або звичайні лікарні. Якщо установа має своє власне лікувальне відділення, його приладдя, обладнання і ліки мають бути достатніми для забезпечення медичного обслуговування та лікування хворих в'язнів, і таке відділення має бути укомплектоване належним чином підготовленим персоналом.

– Кожен в'язень повинен мати можливість отримувати допомогу кваліфікованого зубного лікаря.

– В'язні не повинні використовуватися для проведення експериментів, що можуть призвести до фізичної або моральної шкоди.

– Лікар здійснює нагляд за фізичним та психічним станом здоров'я ув'язненого та здійснює прийом хворих.

– Лікар доповідає начальникові кожного разу, коли він вважає, що подальше тримання або будь-який режим мав або матиме негативні наслідки для фізичного або психічного стану здоров'я особи.

– Лікар регулярно здійснює інспекції та консультує начальника з питань: а) кількості, якості, приготування та подання їжі та води; б) стану санітарно-гігієнічних умов та чистоти в установі та серед в'язнів; в) санітарно-технічного обладнання, опалення, освітлення та вентиляції установи; г) придатності та чистоти одягу, спальних речей в'язнів.

– Медичне обслуговування в установі забезпечується з метою виявлення та лікування будь-якого фізичного або психічного захворювання чи негараздів, які можуть перешкоджати соціальній реадптації в'язнів після їхнього звільнення.

Після перевірок, які провів Комітет в кримінально-виконавчих установах України, були виявлені недоліки і ряд невідповідностей вимогам чинних міжнародних актів та надані практичні рекомендації по усуненню виявлених недоліків.

Серед рекомендацій Комітет, зокрема, зазначив:

– здійснити належний санітарно-гігієнічний стан й вентиляції в камерах для хворих на туберкульоз. Також слід потурбуватися про те, щоб такі ув'язнені могли підтримувати особисту гігієну, яку вимагає їхній стан здоров'я;

– забезпечити розміщення ув'язнених, хворих на туберкульоз – незалежно від категорії, – виключно на підставі суворих діагностичних (медичних) критеріїв;

– організувати належний порядок роздачі і відповідного контролю за прийманням ліків проти туберкульозу;

– покласти на МОЗ більшу відповідальність щодо забезпечення послуг охорони здоров'я в українській пенітенціарній системі, включно з найманням на роботу медичного персоналу та наглядом за його діяльністю;

– необхідно, щоб клінічні рішення лікарів цих установ спиралися виключно на медичні критерії і щоб оцінку якості та ефективності їхньої роботи здійснювали органи охорони здоров'я.

Як закріплено в ст. 116 КВК України, у місцях позбавлення волі організовуються необхідні лікувально-профілактичні заклади, а для лікування засуджених, які хворіють на активну форму туберкульозу, – заклади на правах лікувальних. Для спостереження та лікування хворих на інфекційні захворювання в медичних частинах колоній створюються інфекційні ізолятори. Лікувально-профілактична і санітарно-протиепідемічна робота в місцях позбавлення волі організовується і проводиться відповідно до законодавства про охорону здоров'я. Адміністрація колоній зобов'язана виконувати необхідні медичні вимоги, що забезпечують охорону здоров'я засуджених. Засуджені до позбавлення волі зобов'язані виконувати правила особистої і загальної гігієни, вимоги санітарії.

В установах виконання покарань здійснюються:

а) клінічне обстеження та нагляд за засудженими з метою оцінки стану здоров'я, при виявленні хвороб – застосування раціональної терапії та встановлення працездатності;

б) амбулаторне, стаціонарне і спеціалізоване лікування методами та засобами, що рекомендовані інструктивно-методичними вказівками Міністерства охорони здоров'я України.

Дніпропетровське відділення Міжнародного товариства прав людини відвідало 10 установ виконання покарань, де провело дослідження щодо умов тримання у в'язницях хворих на туберкульоз. Група дійшла висновку, що умови, в яких знаходяться хворі, можна вважати жорстокими і нелюдськими. Так, переважна більшість хворих засуджених знаходяться в приміщеннях, де на площі 60 м² встановлено від 54 до 104 ліжок. Ліжка-нари розташовані в 2 яруси, закривають світло, бо другий ярус знаходиться на рівні і без того невеликих загартованих вікон. На 100 хворих було 5 умивальників, всього 4 «очка» без унітазів, без будь-яких загородок чи дверей з «фасаду».

Душові знаходяться в окремому блоці та в темних приміщеннях площею 25 кв. м., в якому в стіні вмонтовано 4 душових розбрикувачі, без якихось пристосувань для одягу та перегородок. У жодній із душових під час відвідування гарячої води не було, крани були несправні, підлога і стіни – брудні. Переважна більшість хворих засуджених відповіли, що мають змогу користуватися душем один раз на тиждень, але половина з них сказали, що крани несправні, третина зауважила, що в приміщеннях душових брудно і гаряча вода подається з перебоями і тільки 3% насмілилися відзначити, що в душових взагалі по півроку триває ремонт.

Як пересвідчилися члени групи, якість їжі незадовільна, харчування погане.

Лікування хворих засуджених недостатнє. Не вистачає специфічних протитуберкульозних препаратів, немає ліків, які б підвищували імунітет хворих, вітамінів. Близько 30% засуджених відзначили, що ліки їм приносять родичі. До 10% вказували, що приймають ліки нерегулярно, або ж не приймають зовсім, хоча мають у цьому потребу.

Наведені вивчення практичного становища з лікуванням та свідчення засуджених дають змогу дійти висновку про те, що дійсно медичне забезпечення засуджених незадовільне. При цьому, якщо подивитися на положення кримінально-виконавчого законодавства, то його положення є дуже прогресивними та такими, що увібрали в себе основні вимоги міжнародних актів. Отже, національні нор-

мативні акти приведені у відповідність до міжнародних, побудували, так би мовити, «фасад», за яким в дійсності знаходиться повна розруха та попрання прав особи. Національні нормативні акти фактично не вимагають їх виконання і за таке невиконання не передбачено ніякої відповідальності.

Треба відзначити, що положення, які стосуються медичного обслуговування засуджених, сформульовані дуже нечітко та неконкретно. Наведені приклади з КВК України з точки зору юридичної техніки, сформульовані як диспозитивні положення. Тобто вони не надають в'язням відповідних прав і викликаний ними обов'язок адміністрації установ забезпечити засуджених медичним обслуговуванням певної якості, у певному обсязі та з певною частотою. Вказані положення лише дають адміністрації можливість на свій розсуд дозволити або не дозволити засудженому отримувати медичну допомогу або користуватися додатковими медичними послугами.

Основне протиріччя між національними та міжнародними стандартами медичного обслуговування засуджених полягає у тому, що медичне обслуговування у кримінально-виконавчих установах (КВУ) України знаходиться на дуже низькому рівні, не має відповідних ресурсів, обладнання, ліків та кваліфікованого персоналу. Ці обставини суперечать правилу про те, що режим в кримінально-виконавчих установах повинен зводити до мінімуму різницю між волею та триманням в установах, а також положення Мінімальних стандартів поводження із засудженими, які зобов'язують адміністрацію установи докладати зусиль для того, щоб рівень медичного обслуговування засуджених відповідав місцевому регіональному рівню медичного обслуговування вільного населення.

У Кримінально-виконавчому кодексі міститься положення, відповідно до якого засуджений має право звертатися за консультацією і лікуванням до установ, що надають платні медичні послуги. Оплата таких послуг і придбання необхідних ліків здійснюються засудженими або їхніми родичами за рахунок власних коштів. І хоча це положення є дуже прогресивним, але й воно залишається лише декларацією, оскільки його дуже важко реалізувати з огляду на відповідні режимні заборони та обмеження, які фактично не дозволяють засудженому здійснити таке право.

Залишається відкритою проблема можливості реалізувати ті положення, які сформульовані в кримінально-виконавчому законодавстві

тві. Засуджений не має відповідних важелів, за допомогою яких він мав би змогу приводити у дію механізми забезпечення та отримувати доступ до медичного працівника та до медичних послуг. У зв'язку з вищенаведеним потрібно звернути увагу на те, що спільний наказ від 18 січня 2000 р. № 3/6 «Про затвердження нормативно-правових актів з питань медико-санітарного забезпечення осіб, які утримуються в слідчих ізоляторах та виправно-трудовах установах Державного департаменту України з питань виконання покарань» містить чимало норм (десь близько 1/3), які спрямовані на організацію системи звітності медичної частини СІЗО. Це означає, що робота медичної частини слідчих ізоляторів значною мірою бюрократизована.

Ще однією проблемою є фінансування кримінально-виконавчих установ, точніше, брак фінансування, який є причиною неукомлектування медичних частин установ необхідним обладнанням, ліками, технікою та кваліфікованим персоналом.

Необхідно враховувати ще одну обставину. На сьогодні медична служба, яка працює в кримінально-виконавчих установах є значною мірою залежною від цієї системи. Фактично працівники медичної служби підпорядковані адміністраціям кримінально-виконавчих установ. Їх діяльність та активність координується та спрямовується посадовими та службовими особами кримінально-виконавчих установ. Враховуючи це, медичне обслуговування стає неефективним, оскільки ним також маніпулюють з метою досягнення конкретних цілей. Воно втрачає функцію надання медичної допомоги засудженим та функцію лікування захворювань і набуває номенклатурного, ідеологічного та адміністративного забарвлення. Медичне втручання здійснюється з метою ізолювання та приборкання незгодних з діями адміністрації, або, навпаки, з метою «виявлення» фактів порушення режиму та т. ін.

Отже, бажаним є створення медичної служби, яка б не мала підпорядкованості адміністрації КВУ. Така медична служба повинна здійснювати планові та позапланові спостереження за здоров'ям засуджених та їх повні огляди. Висновки та лікування засуджених незалежною медичною службою повинні підпорядковуватися лише меті відновлення здоров'я особам, які захворіли. Медичні працівники не повинні бути «включеними» в процес виконання-відбування покарання. Єдина вимога та обмеження, яке може бути сформульоване, це дотримання медичними працівниками тих режимних умов, які розповсюджуються на конкретного засудженого.

2.3.3. Оскарження засудженими рішень та актів органів Державного департаменту¹⁵

На сьогодні право засуджених на оскарження дій та рішень органів та установ кримінально-виконавчої системи передбачено декількома нормами чинного кримінально-виконавчого законодавства, але чіткої процедури, на жаль немає. Законодавець, зокрема, визначає порядок оскарження засуджень рішень Регіональних комісій щодо розподілу засуджених. Але ця регламентація є настільки непослідовною та нечіткою, а також має такі обмеження, що оскаржити рішення комісії стає фактично неможливим.

Що стосується інших рішень органів КВС, то їх оскарження взагалі має дуже сумнівний характер, оскільки механізм реалізації такого оскарження є цілком утрудненим.

З прийняттям Кодексу адміністративного судочинства України очевидно, що ця категорія справ повинна розглядатися саме адміністративними судами, але на сьогодні немає такої судової практики та питання щодо підсудності справ за скаргами засуджених на дії органів та установ КВС є відкритим.

Кримінально-виконавче законодавство згадує про право засудженого на подання пропозицій, заяв і скарг до адміністрації органів і установ виконання покарань, їх вищестоящих органів, а також до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Європейського суду з прав людини, а також інших відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, до уповноважених осіб таких міжнародних організацій, суду, органів прокуратури, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян. Таке право встановлено та регламентовано статтями 8, 107, 113 КВК України.

Стосовно цього права Мінімальні стандартні правила містять положення, згідно з якими засудженим необхідно забезпечити право звертатися з проханнями та скаргами до адміністрації установи, де вони тримаються; подавати скарги та заяви без присутності начальника установи особам, які інспектують установи; подавати скарги та заяви у вищий орган пенітенціарної системи, судові органи та інші відповідні органи у конфіденційному порядку. Право засуджених на звернення повинно бути забезпечене шляхом негайного їх розгляду.

¹⁵ Автор – Романов М.В.

Під час проведення інспектувань установ виконання покарань України, Комітет приділяв значну увагу можливості ув'язнених подавати скарги, оскільки ефективний порядок оскарження та перевірки за скаргами є основною гарантією проти жорстокого чи незаконного поводження у місцях позбавлення волі.

За результатами відвідування Комітет відзначив:

В'язням треба забезпечити змогу оскаржувати ті чи інші дії як у межах пенітенціарної системи, так і поза ними, та право звертатися з дотриманням конфіденційності до відповідного органу.

Процедура ефективного розгляду скарг та здійснення перевірок є основними гарантіями проти жорстокого поводження у в'язницях. Засуджені повинні мати можливість звертатися зі скаргами як в середині самої пенітенціарної системи, так і поза межами системи, а також користуватися можливістю конфіденційного звернення до відповідного органу влади. Комітет приділяє особливу увагу тому, щоб регулярні візити до всіх подібних закладів здійснювалися незалежним органом, який матиме повноваження розглядати скарги від ув'язнених та інспектувати всі приміщення закладу. Такі органи можуть, окрім іншого, відігравати важливу роль у налагодженні взаємовідносин та в усуненні протиріч, що виникають між тюремною адміністрацією і ув'язненим¹⁶.

У своєму п'ятому періодичному докладі про заходи, спрямовані на виконання Конвенції ООН проти катувань Україна стверджувала, що з часу виведення Державного департаменту України з питань виконання покарань з підлеглості Міністерства внутрішніх справ, звернення громадян про жорстоке поводження з ними в кримінально-виконавчих установах є виключенням. Всі вони ретельно перевіряються та у разі виявлення порушень, які можуть привести до проявів негуманного ставлення до особи, застосовуються заходи для їх фактичного усунення¹⁷.

Здавалося б можливість засудженого звертатись з вказаними документами до компетентних органів, установ, організацій передбачена та регламентована. Але тут також є недолік. Цей недолік поля-

¹⁶ Бущенко А.П. Проти катувань / Харківська правозахисна група. – Харків: Права людини, 2005. – С. 163.

¹⁷ Конвенція ООН проти катувань / Харківська правозахисна група. – Харків: 2007. – С. 34.

гає, перш за все, в тому, що особам, позбавленим волі не надають допомогу в складанні звернень, заяв та скарг. Звернення, заяви та скарги ув'язнених складаються таким чином, що з їх змісту не можна дійти однозначного висновку про те, що саме бажає ув'язнений і, відповідно, не завжди така особа може бути обізнана про те, кому необхідно адресувати таке звернення, заяву або скаргу. Все це може привести до того, що звернення ув'язненого або не буде розглянуто (на нього надійде «відписка»), або не надійде до потрібного адресата, або можуть бути пропущені строки звернення до відповідного органу (якщо подання таких заяв, звернень та скарг обумовлено строками). З огляду на те, що в умовах волі для складання таких документів кожна особа має можливість скористатися допомогою юриста або іншого фахівця, необхідно на законодавчому рівні, для запобігання дискримінації ув'язнених осіб та забезпечення принципу рівності перед законом, передбачити обов'язок посадових осіб установ виконання покарань надавати ув'язненим необхідну допомогу при складанні звернень, заяв та скарг. Такий порядок допоможе вирішити й питання про «перегляд» кореспонденції ув'язнених, який, до речі, є другим проблемним моментом інституту подання звернень, заяв та скарг особами, взятими під варту.

Однією із суттєвих ознак реалізації права на подання звернень, заяв та скарг ув'язненими міжнародні стандарти визначають ознаку конфіденційності подання вказаних документів. Щоправда, міжнародні акти не дають визначення меж цієї конфіденційності. Але вітчизняне законодавство всупереч міжнародним нормам та власній Конституції (в якій міститься заборона будь-якої цензури) вводить таке поняття як «перегляд» кореспонденції засуджених. Об'єм цього поняття чинне законодавство не визначає, що не дає змоги вести мову про забезпечення права на листування та можливість його порушення, оскільки не можна встановити чи є «перегляд» кореспонденції порушенням умов листування, чи ні. Розділ 4 Інструкції з організації перегляду кореспонденції осіб, які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах, дозволяє зробити висновок про те, що фактично кореспонденція засуджених осіб підлягає цензурі, яка, зрозуміло, не передбачає ніяких можливостей для конфіденційності листування ув'язнених. Таке становище є порушенням вимог міжнародних нормативних актів.

Взагалі система подання звернень, заяв та скарг побудована таким чином, що за допомогою інституту «перегляду» будь-яке звернення, заява або скарга ув'язненого може бути відправлена або не відправлена адресату, їй або дадуть «хід» або ні, в залежності від того, чи «загрожує» вона посадовим особам кримінально-виконавчих установ чи ні.

З огляду вищенаведеного можна стверджувати, що чинне законодавство України не забезпечує засудженим особам можливості подання звернень, заяв та скарг компетентним органам, установам, організаціям та посадовим і службовим особам, оскільки врегулювання цього питання носить ознаки дискримінації та відсутності ефективного механізму реалізації права на звернення, подання заяви або скарги.

Крім того, як відзначає М.М. Мінаєв, глибоким недоліком чинного кримінально-виконавчого законодавства, яким регулюються права засуджених є майже повна відсутність можливості використання судового захисту¹⁸.

Доступ до правосуддя цим особам забезпечується лише в частині, яка стосується законності застосування до цих осіб процесуальних заходів та покарання, — через інститут судового оскарження рішень органів дізнання, слідства та суду, а також через оскарження рішень суду першої інстанції.

Можливість звернення до суду особи, яка перебуває у одному з перелічених вище процесуальних статусів, з питань оскарження неналежного поведіння з нею з боку персоналу відповідної установи, впливає із ст. 55 Конституції України, як норми прямої дії. Однак порядок такого звернення безпосередньо не передбачений жодним законом чи підзаконним нормативно-правовим актом.

Іншим недоліком, який властивий механізму розподілу засуджених в Україні, є процедура оскарження рішення Комісії з питань розподілу, направлення та переведення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі (далі — комісія) щодо визначення засудженому виду установи. Процедура оскарження рішення

¹⁸ Мінаєв М.М. Аналіз кримінально-виконавчого законодавства щодо права ув'язнених на оскарження рішень, дій та бездіяльності працівників правоохоронних органів і кримінально-виконавчої системи// Проти катувань / Харківська правозахисна група. — Харків: Права людини, 2007. — С. 153.

регламентована Положенням про Апеляційну комісію Державного департаменту України з питань виконання покарань з питань розподілу, направлення та переведення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі. Законодавець, визначаючи процедуру оскарження, обмежився вказівкою на те, що її подання та розгляд здійснюється у порядку, передбаченому Законом України «Про звернення громадян». Таке положення фактично зводить скаргу на рішення Комісії до рівня звернення. Це, в свою чергу, тягне за собою такі наслідки як дуже повільний строк розгляду скарги-звернення (30 днів), форма реагування – відповідь на звернення, подання такої скарги-звернення не призупиняє дії оскаржуваного акту. І саме головне – це те, що таке звернення і процедура його розгляду роблять скаргу не процесуальним документом, надають йому інший правовий статус, та в кінцевому підсумку виводять його з-під юрисдикції адміністративного суду, в якому можна оскаржувати акти органів влади (суб'єктів владних повноважень). Тобто така процедура – це не оскарження, а скоріше лист засудженого до Апеляційної комісії. До речі, Положення про Апеляційну комісію містить посилання на ст. 113 КВК, як таку, на підставі якої засуджені оскаржують рішення Комісії, а ця стаття, в свою чергу є законом, який регламентує порядок направлення засудженими листів.

Тому, з огляду на вищенаведене, можна констатувати, що процедура оскарження до Апеляційної комісії є неефективною, і доцільніше засудженому оскаржувати рішення Комісії безпосередньо до адміністративного суду. А ось про таке своє право, на жаль, знають не дуже багато засуджених, а ступінь їх поінформованості є не дуже високою.

Крім того, як свідчить офіціальні відповіді органів прокуратури, майже всі скарги, які органи прокуратури отримують від засуджених, не підтверджуються. Виходячи з цього можна зробити висновок, що порушення, які виявляються органами прокуратури і про які йдеться в офіціальних листах, або не торкаються безпосередньо прав засуджених, або приховуються органами Департаменту¹⁹.

¹⁹ Конвенція ООН проти катувань / Харківська правозахисна група. – Харків: 2007. – С. 81.

2.3.4. Недоліки законодавчого регулювання зміни умов тримання засуджених до позбавлення волі в межах однієї виправної колонії²⁰

Кримінально-виконавче законодавство передбачає інститут зміни умов тримання засуджених до позбавлення волі в межах однієї колонії. Сутність такої зміни полягає в тому, що в залежності від поведінки засудженого, його ставлення до праці, строку відбутого покарання тощо, його правовий статус в межах цієї ж колонії може суттєво змінюватися як в сторону зменшення обсягу правообмежень, встановлених кримінально-виконавчим законодавством, так і сторону їх збільшення. Завданням цього інституту є стимулювання прагнення засудженого до виправлення, правослухняної поведінки та сумлінного ставлення до праці під час відбування покарання. Не можна не враховувати й того факту, що у більшості випадків, саме застосування норм цього інституту, як правило, створює необхідні передумови для подальшого застосування до засуджених норм інших інститутів прогресивної системи – зміни умов тримання засуджених шляхом переведення до колонії іншого виду, умовно-дострокового звільнення або заміни невідбутої частини покарання більш м'яким.

Проте детальний аналіз відповідних норм чинного кримінально-виконавчого законодавства свідчить про наявність у ньому окремих прогалин та суперечностей, які негативно позначаються на практичній діяльності органів і установ виконання покарань.

В діючому законодавстві функціонування інституту зміни умов тримання засуджених до позбавлення волі в межах однієї колонії передбачено у ч. 1 ст. 100 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі- КВК), яка проголошує, що залежно від поведінки засудженого і ставлення до праці та навчання умови відбування покарання можуть змінюватися *в межах однієї колонії* або *шляхом переведення до колонії іншого виду*. Разом з тим, КВК України не містить норми, яка б давала нам однозначну та вичерпну відповідь на питання: а в чому саме полягає зміна умов тримання засуджених в межах однієї колонії? Законодавець лише обмежується тим, що закріплює у ч. 2 ст. 100 КВК України процесуальний порядок здійснення такої зміни. І лише системний аналіз норм, закріплених у ст.ст. 94-101 КВК України дає нам підстави дійти висновку, що зміна умов тримання

²⁰ Автор – Гель А.П.

засуджених до позбавлення волі в межах однієї виправної колонії може полягати у переведенні засуджених з структурної дільниці одного виду – до структурної дільниці іншого виду у цій же колонії або з приміщень камерного типу в звичайні жилі приміщення (або навпаки) у колонії максимального рівня безпеки. Виходячи зі змісту норми, закріпленої у ч. 2 ст.1 00 КВК України, не може вважатися зміною умов тримання засуджених в межах однієї виправної колонії переведення їх на поліпшені умови тримання, які полягають в наданні засудженим права на додаткове витрачання грошей для придбання продуктів харчування і предметів першої потреби (як це було передбачено у ч. 2 ст. 45 Виправно-трудового кодексу України), оскільки таке право надається засудженим лише на підставі постанови начальника колонії, яка не потребує подальшого погодження зі спостережною комісією.

Переведення засуджених з однієї дільниці до іншої тягне за собою збільшення (або зменшення) обсягу прав, наданих засудженому, надання (або скасування) певних пільг. Найбільшим обсягом прав і пільг користуються засуджені, які перебувають у дільницях соціальної реабілітації виправних колоній або дільницях соціальної адаптації виховних колоній. Найбільш суворі умови утримання передбачені для засуджених, які перебувають у дільницях посиленого контролю (далі – ПК) виправних колоній.

Відповідно до ч. 3 ст. 94 та ч. 1 ст. 95 КВК України, після відбуття передбаченого законом строку у дільниці КДіР, засуджені переводяться до дільниці ресоціалізації. Оскільки переведення засуджених з дільниці КДіР до дільниці ресоціалізації жодним чином не впливає на правовий статус засуджених, таке переведення не може бути віднесено до інституту зміни умов тримання в межах однієї колонії. Тим більш, що неможливим є і зворотне переведення: з дільниці ресоціалізації – до дільниці КДіР. У виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання засуджені після відбуття необхідного строку у дільниці КДіР переводяться до дільниці СР (ч. 1 ст. 99 та ч. 3 ст. 138 КВК України). Таке переведення з аналогічних причин також не може вважатися зміною умов тримання.

Закріплену ж у ч. 4 ст. 94 КВК України норму, яка передбачає можливість переведення з дільниці КДіР відразу до дільниці ПК засуджених, які під час перебування у дільниці КДіР виявили висо-

кий ступінь соціально-педагогічної занедбаності і потяг до продовження протиправної поведінки, навряд чи можна назвати обґрунтованою та гуманною. Така зміна умов тримання тягне за собою збільшення обсягу правообмежень для засудженого. Проте детально і об'єктивно вивчити особистість засудженого та його наміри за 14 днів перебування засудженого у дільниці КДіР (навіть з урахуванням даних, отриманих під час попереднього ув'язнення під варту) для того, щоб прийняти обґрунтоване та законне рішення, практично неможливо, і тому ця норма містить у собі потенційну небезпеку безпідставного погіршення правового становища засудженого. У даному ж випадку, ми лише через 14 днів перебування засудженого у виправній колонії приймаємо рішення про суттєве погіршення його правового становища і, минаючи дільницю ресоціалізації, одразу переводимо засудженого до дільниці ПК. Крім того, жодної критики не витримує і сформульована у ч. 4 ст. 94 КВК України підстава для здійснення такого переведення: *виявлення засудженим під час перебування у дільниці КДіР високого ступеню соціально-педагогічної занедбаності і потягу до протиправної поведінки*. Навряд чи цю громіздку і незрозумілу для пересічного громадянина психолого-педагогічну конструкцію можна назвати правовою підставою для зміни умов тримання засуджених у бік їх погіршення. Хоча, як свідчить практика, ця норма широко використовується адміністрацією виправних колоній. Наприклад станом на 20.09. 2006 р. у шести дільницях ПК виправних колоній Управління Державного департаменту України з питань виконання покарань у Вінницькій області утримувався 101 засуджений, з яких 53 – це засуджені, які були переведені до цієї дільниці на протязі 2006 р., в тому числі з них – 25 (або майже 50%) – це засуджені, переведені у 2006 р. до дільниць ПК з дільниць КДіР, а решта (28 засуджених) – з дільниць ресоціалізації.

Найменший обсяг правообмежень встановлюється для засуджених у дільниці соціальної реабілітації (СР). Разом з тим, неможна залишити поза увагою і той факт, що із запровадженням КВК України структурної дільниці СР, в окремих виправних колоніях виникли проблеми з можливістю засуджених реалізувати своє право на зміну умов тримання в межах однієї виправної колонії шляхом переведення з дільниці ресоціалізації до дільниці СР. Такі проблеми характерні для тих окремих виправних колоній, у яких в силу певних причин до цього часу не обладнані дільниці СР (які по-

винні розташовуватися поза межами охороняємої зони) або взагалі відсутня можливість обладнання такої дільниці. Наприклад, така дільниця СР відсутня у Вінницькій виправній колонії (№ 86), яка розташована у центрі м. Вінниці. Внаслідок відсутності дільниці СР у цій колонії станом на 20.09. 2006 р. 175 засуджених (з 667, які на той час утримувалися в установі) не могли реалізувати своє право на зміну умов тримання шляхом переведення з дільниці ресоціалізації до дільниці СР, хоча і відповідали всім формальним ознакам, необхідним для застосування до них такої зміни умов тримання. Ще більш гірше становище у вирішенні цього питання має місце у виправних колоніях Управління ДДУПВП у Житомирській області, де дільниці СР взагалі відсутні у трьох виправних колоніях середнього рівня безпеки – Житомирській (№ 4), Коростенській (№ 71) та Райківській (№ 73). Такий стан справ призводить до численних обґрунтованих скарг засуджених у різні інстанції щодо порушення їх законних прав і інтересів. Вважаємо, що для розв'язання цієї проблеми необхідно таких засуджених переводити до дільниць СР інших виправних колоній того ж рівня безпеки (по можливості – в межах регіону відбування покарання), закріпивши підстави і порядок такого переведення у КВК України та відомчих актах Департаменту, оскільки законодавець виникнення такої ситуації не передбачав.

Аналогічна проблема існує і для засуджених, які згідно з ч. 3 ст. 18 КВК України залишені у слідчих ізоляторах (СІЗО) для роботи з господарського обслуговування діяльності цих установ, оскільки дільниці СР при СІЗО (яких до речі на території держави на цей час – 33) не обладнуються.

Наступна ізольована дільниця виправної колонії – це дільниця посиленого контролю (ПК). Утворення цієї дільниці та порядок тримання у ній засуджених передбачені у ч.ч. 1,4 ст. 94, ст. 97 КВК України. Зокрема ст. 97 КВК України передбачає, що у дільниці ПК виправних колоній мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання і виправних колоній середнього рівня безпеки засудженим встановлюється режим, передбачений у виправній колонії максимального рівня безпеки, а засуджені у дільниці ПК виправних установ максимального рівня безпеки тримаються у приміщеннях камерного типу (далі – ПКТ). Крім того, відповідно до п. 16 Правил у дільниці ПК виправних колоній засуджені тримаються в умовах

суворої ізоляції окремо від інших засуджених, у спеціально обладнаних приміщеннях (камерах).

Як ми вже зазначали вище, у цій структурній дільниці встановлюється найбільший обсяг правообмежень, і тому переведення засудженого до дільниці ПК з будь-якої іншої дільниці обов'язково має своїм юридичним наслідком погіршення його правового становища. Виходячи з цього, здавалося б, що чинний КВК України повинен чітко та однозначно визначати той вичерпний перелік юридичних підстав, які можуть тягнути за собою переведення засудженого до дільниці ПК. Проте аналіз чинного кримінально-виконавчого законодавства свідчить, що це далеко не так. Такі підстави законодавець передбачив у ч. 4 ст. 94 КВК України, яка зокрема встановлює, що у дільниці ПК можуть триматися:

1) засуджені, які під час перебування у дільниці КДіР виявили високий ступінь соціально-педагогічної занедбаності і потяг до продовження злочинної поведінки;

2) засуджені, які не проявили готовності до самокерованої соціально-правомірної поведінки і переведені з інших дільниць у порядку, встановленому КВК України.

На основних недоліках законодавчої конструкції та змісту першої частини цієї норми, яка надає можливість для переведення засуджених до дільниці ПК безпосередньо з дільниці КДіР ми вже детально зупинялися вище. Стосовно ж другої частини норми, закріпленої у ч. 4 ст. 94 КВК України необхідно зауважити наступне. По-перше, закріплена у ній психолого-педагогічна конструкція «які не проявили готовності до самокерованої соціально-правомірної поведінки» не може бути визнана юридичною підставою для зміни умов тримання засуджених у бік їх погіршення. По-друге, проаналізуємо, з яких саме інших дільниць виправної колонії законодавець дозволяє переводити засуджених до дільниці ПК. Друга частина цієї норми (ч. 4 ст. 94 КВК України) відсилає нас в свою чергу до тих норм КВК України, які регулюють порядок переведення засуджених з інших дільниць. Переведення засуджених до позбавлення волі регламентуються ст. 101 КВК України, у якій в першому реченні ч. 3 закріплена наступна норма: «Засуджені, які злісно порушують режим відбування покарання, можуть бути переведені: з дільниці соціальної реабілітації до іншої дільниці; ...». Отже, виходячи зі змісту цієї норми, до дільниці ПК (або дільниці ресоціалізації) із дільниці

соціальної реабілітації можуть бути переведені засуджені, які *злісно порушують режим відбування покарання*. Таким чином, вказана норма містить ще одну *самостійну* підставу для переведення засуджених з дільниці соціальної реабілітації до дільниці ПК – злісне порушення режиму відбування покарання. В такому випадку залишається без відповіді й наступне запитання – чому ж законодавець у ч. 4 ст. 94 КВК для цієї ж категорії засуджених передбачає ще й таку додаткову юридичну підставу як «не проявили готовності до самокерованої соціально-правомірної поведінки»?

Наведене вище дозволяє дійти висновку, що в порядку зміни умов тримання в межах однієї виправної колонії за злісне порушення режиму відбування покарання засуджений може бути переведений лише з дільниці СР до дільниці ПК, або з дільниці СР до дільниці ресоціалізації, а під «*іншою дільницею*», з якої засуджений може бути переведений до дільниці ПК у встановленому КВК України порядку, законодавець визнає лише *дільницю соціальної реабілітації* і підставою для цього є *злісне порушення режиму відбування покарання*, а не «відсутність готовності до самокерованої соціально-правомірної поведінки».

Діюча конструкція ч. 3 ст. 101 КВК України виключає на законодавчому рівні можливість переведення до дільниці ПК засуджених, які утримуються у *дільниці ресоціалізації* і злісно порушують режим відбування покарання. Хоча практика свідчить про протилежне – більшість засуджених переводяться до дільниці ПК в порядку зміни умов тримання саме з дільниць ресоціалізації виправних колоній.

Необхідно підкреслити, що і жодна з інших норм КВК України не передбачає можливості та підстав для переведення засудженого з дільниці ресоціалізації до дільниці ПК, в тому числі й за порушення режиму відбування покарання.

Відсутність такої норми у КВК України теоретично *унеможливорює на законодавчому рівні* право адміністрації виправної колонії *перевести засудженого з дільниці ресоціалізації до дільниці ПК за злісне порушення режиму відбування покарання, оскільки це не передбачено законом*.

Суттєвим недоліком чинного кримінально-виконавчого законодавства є і той факт, що ані КВК України, ані Правила не встановлюють хоча би мінімально допустимого строку перебування засудженого у дільниці ПК, по відбуттю якого може бути вирішено питання про переведення його до дільниці ресоціалізації. Зокрема, частини 3 та 4

ст. 97 КВК (Тримання засуджених до позбавлення волі в дільниці посиленого контролю) лише передбачають, що на кожного засудженого розробляється спеціальна індивідуальна програма, яка передбачає заходи індивідуально-виховного, психотерапевтичного, психокорегуючого характеру, а вже після реалізації цієї програми за клопотанням начальника відділення соціально-психологічної служби постановою начальника колонії засуджений переводиться до дільниці ресоціалізації. Отже, мінімальний строк перебування засудженого у дільниці ПК на законодавчому рівні не визначений і залежить лише від розпливчастого «строку реалізації індивідуальної програми». Такий стан справ є неприпустимим, оскільки відсутність відповідної норми у законі може призвести до порушень законності з боку адміністрації виправної колонії шляхом необгрунтованого тримання засудженого у дільниці ПК.

І знову таки відповідь на запитання стосовно щодо мінімально можливого строку перебування засудженого у дільниці ПК ми знаходимо тільки у відомчому акті Департаменту, який має рекомендує характер і виданий у вигляді «Методичних рекомендацій щодо порядку зміни умов тримання засуджених шляхом переведення до дільниці посиленого контролю», які 30 червня 2004 року були затверджені лише головою Департаменту (навіть не наказом Департаменту). У зазначених рекомендаціях більш детально вписані підстави і порядок переведення засуджених до дільниці ПК, процедура оформлення необхідних документів, їх розгляду, прийняття відповідного рішення, а також підстави і порядок переведення засуджених з дільниці ПК до дільниці ресоціалізації. Відповідно до розділу V (Порядок розгляду питання щодо переведення засуджених до дільниці ПК) цих Методичних рекомендацій, початковий термін перебування засудженого у дільниці ПК рекомендується визначати від трьох до шести місяців.

На нашу думку, в сучасних умовах розбудови правової держави в Україні та проголошення пріоритету прав людини і основоположних свобод, будь-які правові норми, які регулюють порядок зміни правового статусу засудженого до позбавлення волі (а тим більш у випадку збільшення обсягу встановлених правообмежень) повинні бути закріплені виключно на законодавчому рівні і регламентуватися КВК України, а не відомчими підзаконними актами.

Викладене дає підстави для наступних основних висновків.

1. У КВК України відсутня норма, яка б чітко та однозначно визначала юридичні підстави для зміни умов тримання засуджених

до позбавлення волі в межах однієї виправної колонії шляхом переведення до дільниці ПК.

2. У КВК України не визначений мінімальний термін перебування засудженого у дільниці ПК, після відбуття якого можливо його переведення до дільниці ресоціалізації.

3. У КВК України відсутня норма, яка б передбачала підстави і порядок переведення засудженого з дільниці ресоціалізації до дільниці ПК за злісне порушення режиму відбування покарання.

Оскільки наведений вище аналіз норм КВК України свідчить, що чинне законодавство, яке регулює інститут зміни умов тримання в межах однієї виправної колонії, потребує подальшого вдосконалення, пропонуємо, з урахуванням викладеного внести до КВК України наступні зміни і доповнення:

1. Частину 4 ст. 94 КВК України викласти у наступній редакції:

«У дільниці посиленого контролю тримаються засуджені чоловіки, переведені з дільниці ресоціалізації за злісне порушення режиму відбування покарання в порядку, встановленому цим Кодексом».

2. Частину 4 ст. 97 КВК України викласти у наступній редакції:

«Засуджений переводиться з дільниці посиленого контролю до дільниці ресоціалізації в порядку, встановленому цим Кодексом, не раніше ніж через три місяці перебування у дільниці посиленого контролю за умови відсутності у нього стягнень»

3. Частину 2 ст. 100 КВК викласти у наступній редакції:

«Зміна умов тримання в межах однієї колонії здійснюється за клопотанням начальника відділення соціально-психологічної служби постановою начальника колонії, погодженою із спостережною комісією і полягає в переведенні засуджених: з однієї структурної дільниці колонії до іншої; з приміщень камерного типу у звичайні житлові приміщення, або із звичайних житлових приміщень до приміщень камерного типу виправних колоній максимального рівня безпеки. Не є зміною умов тримання переведення засуджених з дільниці карантину, діагностики і розподілу до іншої дільниці колонії».

4. Назву ст. 101 КВК України викласти наступним чином: «Підстави та порядок зміни умов тримання засуджених до позбавлення волі».

5. Доповнити частину першу ст. 101 КВК України реченням наступного змісту:

«Засуджені, які відповідно до ч. 3 ст. 18 КВК України залишені для роботи з господарського обслуговування у слідчих ізоляторах,

а також засуджені, які відбувають покарання у виправних колоніях мінімального і середнього рівня безпеки, в яких відсутні дільниці соціальної реабілітації, в порядку зміни умов тримання переводяться до дільниць соціальної реабілітації інших виправних колоній відповідного рівня безпеки в порядку, встановленому цим Кодексом та нормативними актами Державного департаменту України з питань виконання покарань.»

6. Першу частину речення у ч. 3 ст. 101 КВК України викласти у наступній редакції: «Засуджені, які злісно порушують режим відбування покарання, можуть бути переведені: з дільниці ресоціалізації до дільниці посиленого контролю; з дільниці соціальної реабілітації до дільниці ресоціалізації;...»

2.3.5. Право засуджених на отримання посилок, передач і бандеролей²¹

22 травня 2008 року Конституційний Суд України своїм рішенням № 10рп/2008 визнав такими, що не відповідають Конституції України пункти 36 – 100 розділу 2 Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України». У тому числі визнані неконституційними пункти 70 і 71 Закону «Про Державний бюджет України на 2008 рік». Цими пунктами були внесені зміни до статті 112 Кримінально-виконавчого кодексу України, в частині зняття обмежень на отримання засудженими посилок, передач та бандеролей.

Відповідно до пункту 6 цього рішення, після набуття ним законної сили ніхто не має права знову встановлювати факти або правовідносини, стосовно яких воно було винесено. Воно носить загальнообов'язковий та преюдиціальний характер.

Частиною 2 статті 152 Конституції України передбачено, що закони та інші правові акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність.

Таким чином, з дня оприлюднення рішення Конституційного Суду від 22 травня 2008 року, засуджені виправних колоній мінімального рівня безпеки на протязі року мають право отримувати 7 посилок (передач) і 4 бандеролі; на середньому рівні безпеки – 6 посилок (передач) і 4 бандеролі; на максимальному рівні безпеки – 5

²¹ Автор – Бадира В.А.

посилок (передач) і 2 бандеролі; довічно ув'язненні – 2 посилки (передачі) і 2 бандеролі, а ув'язнені можуть отримувати посилки і передачі відповідно до абзацу 5 частини 1-ї статті 9 Закону України «Про попереднє ув'язнення».

28 травня 2008 року Кабінетом Міністрів України було прийнято Постанову № 530. Пунктом 13 цієї Постанови встановлено, що кількість посилок (передач) і бандеролей, що одержуються засудженими, які відбувають покарання у виправних та виховних колоніях та кількість посилок (передач), що одержуються відповідно до статті 9 Закону України «Про попереднє ув'язнення» особами, взятими під варту, не обмежується.

На сьогоднішній день існують: Кримінально-виконавчий кодекс України та Постанова Кабінету Міністрів України, які одночасно, але по-різному регулюють право засуджених на одержання посилок (передач) та бандеролей.

Вважаємо, що небезпека такого явища криється в тому, що при одночасному існуванні різних правових норм, які регулюють одні і ті ж правовідносини (право засуджених на одержання посилок (передач) та бандеролей), співробітникові надається право вибирати для застосування ті положення – або Кримінально-виконавчий кодекс, або Постанова Кабінету Міністрів, – які на його думку для нього є найбільш прийнятними. Це неминуче призведе до порушення прав і законних інтересів засуджених, створить можливості корупційних дій зі сторони певного кола персоналу.

Громадські організації, які займаються захистом прав і законних інтересів засуджених, неодноразово пропонували внести зміни до чинного Кримінально-виконавчого кодексу, якими б зняли обмеження щодо кількості телефонних дзвінків, короткострокових і тривалих побачень, а також кількості посилок(передач) і бандеролей.

Не зважаючи на вказівки Генеральної прокуратури стосовно додержання виконання норм КВК щодо кількості посилок (передач) і бандеролей, що одержуються відповідно до статей 112, 138, 139, 140, 143 і 151 до статті 9 Закону України «Про попереднє ув'язнення» керівництвом ДДУПВП в усній формі дана вказівка регіональним Управлінням, а ті, відповідно, керівникам кримінально-виконавчих установ, видавати посилки і бандеролі без обмеження, тим самим штовхаючи керівників виправних колоній та СІЗО до дій, які можуть стати підставою для притягнення до відповідальності.

3. ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСУ, ФІЗИЧНОЇ СИЛИ, ЗАХОДІВ ЗАХОЧЕННЯ ТА СТЯГНЕННЯ ДО ЗАСУДЖЕНИХ

3.1. ІСНУВАННЯ ТА ДІЯ СПЕЦПІДРОЗДІЛІВ ТА ГРУП ШВИДКОГО РЕАГУВАННЯ. РОЗКРИТТЯ ЗЛОЧИНІВ²²

Стаття 6 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» включає до складу Державної кримінально-виконавчої служби України воєнізовані формування. Як визначається у ст. 12 названого Закону, воєнізовані формування – це підрозділи, які відповідно до закону діють у складі органів і установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, призначені для їх охорони та запобігання і припинення дій, що дезорганізують роботу виправних установ. У ст. 392 Кримінального кодексу України (далі – КК) передбачено, що діями, які дезорганізують роботу виправних установ є тероризування у виправних установах засуджених або напад на адміністрацію, а також організація з цією метою організованої групи або активна участь у такій групі, вчинені особами, які відбувають покарання у виді обмеження чи позбавлення волі. У кримінальному праві під тероризуванням засуджених розуміється застосування до них фізичного насильства або погрози їх застосування; напад на адміністрацію – це вчинення щодо неї насильницьких дій, а також погроза застосування насильства.

Отже, першим ключовим моментом у функціонуванні воєнізованих формувань в кримінально-виконавчій службі є сфера їх призначення, обмежена двома напрямками: 1) охорона об'єктів; 2) запобігання та припинення дій, визначених у ст. 392 КК. Тобто, будь-які висловлювання або інші порушення порядку та умов виконання-відбування покарання, включаючи й невиконання вимог режиму, не підпадають під сферу впливу воєнізованих формувань. Другий ключовий

²² Автор – Яковець І.С.

момент — це потреба у наявності спеціального закону, що визначав би функціонування таких підрозділів спеціального призначення.

Єдиною законодавчою підставою для цього в теперішній час є Закон України від 20.03.2003 р. «Про боротьбу з тероризмом». Згідно з цим актом, тероризм — це суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей; терористичний акт — злочинне діяння у формі застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, відповідальність за які передбачена статтею 258 Кримінального кодексу України. Стаття 4 Закону визначає суб'єктів боротьби з тероризмом, до числа яких віднесено й Державний департамент України з питань виконання покарань (далі — Департамент).

Іншими словами, в межах своєї компетенції Державний департамент України з питань виконання покарань може боротися із тероризмом. Частина шоста статті 5 цього Закону передбачає, що Департамент здійснює заходи щодо запобігання та припинення злочинів терористичної спрямованості на об'єктах кримінально-виконавчої системи. А запобігання таке здійснює спеціальний антитерористичний підрозділ, положення про який було затверджено наказом Департаменту від 10.10.2005 р. № 167 (zareєстровано у Мін'юсті України 16.02.2006 за № 138/12012). Все ніби добре, але пункт 3.5 цього наказу серед функцій антитерористичного підрозділу передбачав проведення оглядів і обшуків засуджених та осіб, узятих під варту, їх речей, оглядів інших осіб та їх речей, транспортних засобів, які знаходяться на територіях установ кримінально-виконавчої системи, підприємств установ виконання покарань і на прилеглих до них територіях, а також вилучення заборонених речей і документів. Саме це і стало на практиці основною роботою даного антитерористичного підрозділу.

У теперішній час рішення про державну реєстрацію зазначеного наказу було скасовано на підставі Висновку Міністерства юстиції № 15/88 від 24.12.2007 р., його виключено з Державного реєстру нормативно-правових актів 14.01.2008 р. Натомість, практика свідчить, що скасування державної реєстрації акту про підрозділи спеціального призначення аж ніяк не свідчить про розформування останніх, принаймні, саме це вбачається з офіційних заяв керівництва Департаменту. Так,

у прес-релізі щодо інформації, висвітленої у засобах масової інформації про події в Маневицькій виправній колонії (№ 42) від 25 жовтня 2008 року (через 10 місяців після скасування наказу), зазначається: «Підрозділи спеціального призначення та групи швидкого реагування до установи не вводилися»²³. Фактичне існування підрозділів спеціального призначення підтверджується й п. 58 Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, затверджених наказом Департаменту від 25.12.2003 № 275 (zareєстровано в Міністерстві юстиції України 31 грудня 2003 р. за № 1277/8598), який й досі залишився без відповідних змін. Цей пункт дозволяє Департаменту стверджувати, що підрозділи спеціального призначення просто надають допомогу у проведенні обшуків засуджених, без будь-якого застосування фізичної сили.

З огляду на зазначене, можемо зробити висновок, що підрозділи спеціального призначення Департаменту продовжують існувати, але при цьому відсутня будь-яка правова регламентація їх створення та функціонування, а відтак – й контролю за їх діяльністю. Найбільшим цинізмом відрізняються ті випадки звернення до «допомоги» таких підрозділів у випадках «приборкання» засуджених, які виказують незадоволення умовами тримання або намагаються відстоювати свої права. Це є прямим порушенням не тільки національного законодавства, а й міжнародних зобов'язань України, а також невиконанням рекомендацій міжнародних експертів, зокрема, Комітету ООН проти катувань, який у своїх Рекомендаціях з підсумків розгляду П'ятого періодичного звіту уряду України, указав, що «Комітет стурбований відомими фактами використання антитерористичного підрозділу в масках усередині в'язниць, що приводить до залякування ув'язнених і поганому ставленню до них». Комітет рекомендував Уряду України забезпечити, «щоб антитерористичний підрозділ не використовувався усередині в'язниць і тим самим запобігав б жорсткому поводженню з ув'язненими і їхнє залякування». Взагалі, до запровадження належної правової регламентації антитерористичного підрозділу Департаменту відповідно до покладених на нього чинним законодавством завдань (і виключно у цих межах, без невиправданого втручання в сферу кримінально-виконавчих відносин) не може бути й мови про існування такого формування.

²³ http://www.kmu.gov.ua/punish/control/uk/publish/article.jsessionid=939E951CE93797AC5D859DA4039BE981?art_id=62604&cat_id=47123

Однак спецпідрозділи антитерористичної спрямованості є не єдиним воєнізованим формуванням у складі Департаменту, який використовується для «наведення ладу» в колоніях. Ще більшу стурбованість викликає те, що для виконання аналогічних протизаконних завдань використовуються так звані «групи швидкого реагування», що були утворені у 2000 році таємним відомчим наказом Департаменту. В подальшому групи швидкого реагування згадувались як окрема ланка підрозділів спеціального призначення, незважаючи, що вони є окремими воєнізованими формуваннями. Про це непрямо свідчить й п. 5.3.7. скасованого наказу Департаменту від 10.10.2005 р. № 167: «Надавати пропозиції керівництву установ виконання покарань і слідчих ізоляторів щодо поліпшення у них стану оперативної обстановки та підготовки груп швидкого реагування». Тобто, групи швидкого реагування та підрозділи спеціального призначення – різні утворення, які, натомість, залучаються для виконання одноманітних функцій – покарання непокірливих засуджених. Можливо, саме через ототожнення цих формувань, після скасування державної реєстрації наказу про підрозділи спеціального призначення, склалося враження, що дані утворення також скасовані. Але це не зовсім так. На існуванні груп швидкого реагування увага зазвичай не загострюється, проте Департамент фактично підтверджує їх дію (дивись хоча б коментарі та прес-релізи на офіційному сайті, в яких зазначається про те, що такі формування в колонії не вводились).

Визначальною у плані спрямованості дій зазначених підрозділів і груп видається й та обставина, що, проголошуючи виключно захисну функцію як спецпідрозділів, так і груп швидкого реагування, Департамент приділяє більше уваги не забезпеченню персоналу засобами захисту, а, навпаки, максимально комплектуючи його засобами активного нападу. Так, у Білій книзі 2007 року зазначено: «Забезпеченість засобами індивідуального захисту та активної оборони територіальних органів управління Департаменту, установ і навчальних закладів Державної кримінально-виконавчої служби України складає 80,3%, у тому числі: гумовими кийками – 100%; захисними жилетами – 61,5%; щитами протиударними – 79%; наручниками – 100%; спецзасобами «Терен» – 100%; комплектами для захисту рук та ніг – 21,3%».

Частина 2 ст. 105 КВК передбачає, що для припинення групових протиправних дій засуджених та ліквідації їх наслідків за рішенням

Голови Департаменту, начальника територіального органу управління Департаменту використовуються сили і засоби колонії, органів і установ виконання покарань, а в разі потреби з дозволу Міністра внутрішніх справ України, начальника Головного управління Міністерства внутрішніх справ України в Автономній Республіці Крим, місті Києві, Київській області, начальника управління Міністерства внутрішніх справ України в області, місті Севастополі – органів та підрозділів Міністерства внутрішніх справ України. Саме цією нормою й виправдовується у неформальних розмовах існування груп швидкого реагування – вони, нібито, необхідні для припинення «групових протиправних дій засуджених». Але подібний стан справ не можна визнати таким, що відповідає чинному законодавству та міжнародним нормам.

По-перше, групи швидкого реагування – це озброєні утворення. Тому, відповідно до ст. 12 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», повинен існувати спеціальний закон, який би передбачав їх функціонування. Такого акту не існує. Працівники Департаменту стверджують, що групи швидкого реагування («зведені» загони) формуються з огляду на існуючу потребу з оперативних та інших працівників різних установ виконання покарань для підтримання порядку в установах, коли виникають конфліктні ситуації між засудженими та адміністрацією. Але правових підстав для цього також не має. Формально, Правила внутрішнього розпорядку, як уже вказувалось вище, говорять про можливість залучення «персоналу інших установ виконання покарань» до ряду заходів. Але при цьому не передбачається, що персонал має входити до якихось утворень на постійній основі.

По-друге, жодний нормативний акт в теперішній час не надає визначення, що саме мається на увазі під терміном «групові протиправні дії засуджених». У результаті адміністрація установ виконання покарань має можливість на власний розсуд визначати, що саме вважати груповими протиправними діями, що призводить до численних порушень прав засуджених (приміром, двох засуджених вже можна визнати «групою»). А враховуючи, що діяльність груп швидкого реагування також нормативно не закріплена та не висвітлена у відкритих джерелах, це призводить до необґрунтованого та неправомірного застосування сили та спеціальних засобів.

Слід відзначити, що положення Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань дещо корегують норму ч. 2 ст. 105

КВК, фактично надаючи персоналу право використовувати силу та спецзасоби без рішення Голови Департаменту або начальника територіального органу управління Департаменту. Так, п. 61 Правил закріплює: «Особовий склад установи має право самостійно застосовувати сльозоточиві речовини, гумові кийки та фізичну силу у разі: припинення масових заворушень і групової непокори з боку засуджених; затримання або доставлення засуджених, які вчинили грубі порушення режиму тримання, до ДІЗО, ПКТ, ОК або карцеру, якщо зазначені особи чинять опір особовому складу чергової зміни або якщо є підстави вважати, що вони можуть завдати шкоди оточуючим або собі; припинення опору особовому складу чергової зміни, варті, адміністрації установи. Про це навіть не доводиться до відома прокурора. Про випадок застосування сльозоточивих речовин, гумових кийків та фізичної сили персонал складає рапорт, який в подальшому розглядається начальником установи або особою, яка виконує його обов'язки, реєструється у спеціальному журналі та додається до особової справи засудженого. З урахуванням відсутності законодавчої регламентації поняття «грубі порушення режиму тримання», засуджений може бути підданий заходам фізичного впливу практично за будь-яку дію (приміром, за відмову виконувати вимогу представників адміністрації щодо зміни постільної білизни, прийняття їжі; припинення роботи з метою вирішення трудових або інших конфліктів; неввічливе ставлення до персоналу тощо), оскільки оцінка вчиненого діяння визначається за розсудом працівника. При цьому встановити порушення порядку застосування сили не є можливим внаслідок відсутності механізму детального документування цієї процедури та проведення перевірки доцільності такого реагування на порушення.

Таким чином, на сьогодні Департамент продовжує використовувати незаконні важелі впливу на поведінку засуджених, створені шляхом коригування чинного законодавства відомчими актами, механізми їх залякування та безкарного застосування фізичної сили.

Взагалі слід відмітити тяжіння Департаменту до максимального покладання на себе невластивих функцій, що певною мірою дають можливість для обмеження прав засуджених. Так, на працівників Державної кримінально-виконавчої служби України покладається обов'язок розкривати злочини, вчинені в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах (п. 12 ч. 1 ст. 18 Закону). Слід відзначити, що термін «розкриття злочинів» є виключно науковим криміналіс-

тичним терміном, а його тлумачення визначено лише в одному нормативно-правовому акті, а саме – Положенні про основи організації розкриття органами внутрішніх справ України злочинів загальнокримінальної спрямованості, затвердженому наказом МВС України від 30.04.2004 р. № 458. За цим документом, розкриття злочинів – це визначена законодавством і нормативно-правовими актами Міністерства внутрішніх справ України (далі – МВС) комплексна діяльність оперативних підрозділів, органів дізнання, досудового слідства, інших підрозділів органів внутрішніх справ, спрямована на встановлення наявності або відсутності суспільно небезпечного винного діяння, збирання доказів вини особи, яка його вчинила, з метою притягнення її до кримінальної відповідальності та відшкодування збитків, завданих злочинною діяльністю, а також установаження та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів.

Викриття осіб, які їх учинили, є основним завданням діяльності не органів ДКВС, а міліції – щодо захисту життя, здоров'я, прав і свобод громадян, власності, інтересів суспільства й держави від протиправних посягань. КПК передбачено, що певні посадові особи Департаменту можуть виступати лише у якості органів дізнання і тільки за визначеною категорією справ, а їх участь у провадженні кримінальних справ обмежується проведенням оперативно-розшукових заходів (зокрема, для встановлення особи, що вчинила злочин) і порушенням справи (і то за умови, якщо вчинений злочин не є тяжким). Інакше кажучи, з огляду на те, що Департамент виконує дуже невелике число з загальної кількості дій, які в своїй сукупності складають поняття «розкриття злочину», доцільність покладання на персонал ДКВС функції розкриття злочинів видається вельми сумнівною.

3.2. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ЗАОХОЧЕННЯ ТА СТЯГНЕННЯ ДО ОСІБ, ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ²⁴

Важливу роль у здійсненні виховного впливу на засудженого покликані забезпечувати і заходи заохочення та стягнення, що застосовуються до осіб, позбавлених волі. При цьому не можна не

²⁴ Автор – Гель А.П.

враховувати й того, що факт застосування до засудженого заходів заохочення або стягнення може бути підставою для висновку про ступінь виправлення засудженого і юридичного обґрунтування рішення про застосування до засудженого відповідних елементів прогресивної системи відбування покарання, які в залежності від його поведінки мають наслідком зменшення або збільшення обсягу встановлених правообмежень.

Застосування заходів заохочення і стягнення буде ефективним та дозволить досягнути поставленої перед ними мети лише за умов, якщо цей процес буде відповідати вимогам обґрунтованості та законності.

Обґрунтованість застосування заходів заохочення і стягнення полягає в тому, що основною підставою для прийняття рішення про їх застосування повинна бути об'єктивна оцінка поведінки засудженого під час відбування покарання (безперечно з врахуванням й інших чинників – попередньої поведінки, особи засудженого та ін.).

Під законністю застосування заходів заохочення і стягнення необхідно розуміти суворе дотримання уповноваженими особами вимог кримінально-виконавчого законодавства щодо процедури їх застосування.

Практика застосування заходів заохочення та стягнення свідчить, що ані КВК України, ані відомчі нормативні акти у існуючій редакції не розмежовують чітко компетенцію начальника колонії та його заступника у цій сфері, та не дають зрозумілої та вичерпної відповіді на питання щодо форми застосування заходів заохочення і стягнення вказаними посадовими особами. І тому у практиків найчастіше виникає питання: у формі якого саме документу – постанови чи наказу допускає їх застосування закон, та хто з посадових осіб (начальник колонії чи його заступник) наділений відповідною компетенцією. Існуючі недоліки та прогалини законодавства не сприяють формуванню однозначної дисциплінарної практики і потребують вжиття адекватних заходів щодо їх усунення.

Проаналізуємо норми КВК України, які регламентують застосування заходів стягнення до засуджених. Системний аналіз змісту норм дозволяє дійти наступного висновку. Начальник відділення соціально-психологічної служби (далі – СПС) наділений компетенцією застосувати виключно в усній формі лише стягнення у виді попередження, догани та призначення засуджених на позачергове

чергування по прибиранню приміщень і території колонії. Начальник виправної колонії, особа, як виконує його обов'язки, та заступник начальника мають право застосовувати ці ж заходи стягнення як в усній, так і в письмовій формі, а всі інші заходи стягнення – виключно у письмовій формі. Начальник установи або особа, яка виконує його обов'язки, може застосувати будь-який, із передбачених у ст. 132 КВК України захід стягнення, а його заступники – ті ж самі, за виключенням дисциплінарного штрафу, скасування поліпшених умов тримання, поміщення до ДІЗО, карцеру і переведення до ПКТ. Отже, стосовно компетенції та розмежування усної і письмової форми застосування заходів стягнення все зрозуміло. Проте на питання, в якій саме письмовій формі повинні застосовуватися заходи стягнення цими посадовими особами виправної колонії, КВК України чіткої та однозначної відповіді не дає. Частина 7 та 8 ст. 134 КВК України містять пряму вказівку лише на те, що стягнення у виді: дисциплінарного штрафу, поміщення засудженого до ДІЗО, карцеру або переведення до ПКТ застосовуються виключно за постановою начальника, або особи, яка виконує його обов'язки. Правова ж регламентація документальної форми інших видів стягнень у КВК України не передбачена взагалі. І лише на рівні відомчого підзаконного нормативного акту Державного департаменту України з питань виконання покарань (далі – Департамент) – Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, що затверджені наказом Департаменту № 275 від 25.12. 2003 р. (далі – Правила), передбачена норма (п. 81), яка зазначає, що застосування заходів заохочення і стягнення оформляється постановами або наказами уповноважених на те посадових осіб і відсилає нас до додатків 27 та 28 до Правил. Але цей пункт не містить жодних роз'яснень, які саме з заходів застосовуються (оформляються) постановою, а які – наказом. Додатки № 27 та 28 містять лише зразки відповідних постанов начальника колонії про застосування заходу заохочення (№ 27) та накладення дисциплінарного стягнення (№ 28). Якщо розмірковувати логічно, виходячи з того, що кримінально-виконавче право є публічною галуззю права і їй притаманний принцип – дозволено лише те, що передбачено законом, можна припустити, що всі інші види стягнень (крім зазначених у ч.ч. 7,8 ст. 134 КВК України) повинні застосовуватися начальником виправної колонії (або особою, яка виконує його обов'язки) виключно у формі наказу. Проте пункт

82 Правил (Надання та скасування права засудженим на поліпшені умови тримання) свідчить, що це не зовсім так. Норми цього пункту хоча й прямо не вказують на форму застосування стягнення у виді скасування поліпшених умов тримання, проте опосередковано все ж таки її визначають — відсилають нас до додатку 30 Правил, в якому наведений зразок постанови начальника колонії про застосування цього виду стягнення. Така форма застосування цього заходу стягнення, безперечно, є логічною, оскільки переведення засуджених на поліпшені умови тримання здійснюється виключно за постановою начальника.

Отже, можна дійти висновку, що про застосування заходів стягнення у виді: скасування поліпшених умов тримання, дисциплінарного штрафу, поміщення засудженого до ДІЗО, карцеру або переведення до ПКТ начальник виправної колонії (або особа, яка виконує його обов'язки) повинен виносити постанову, а стосовно всіх інших видів стягнень — видавати наказ. Оскільки заступники начальника колонії не наділені компетенцією по виданню наказів по установі, вони можуть застосовувати заходи стягнення (для яких передбачена письмова форма) виключно у формі постанов.

Проведений аналіз свідчить про суттєві недоліки чинного кримінально-виконавчого законодавства.

До речі, попередній Виправно-трудоий кодекс України (далі — ВТК) регламентував це питання доволі повно та чітко. Зокрема норми, закріплені у частинах 1,6-8 ст. 71 ВТК України чітко визначали: які саме заходи стягнення застосовувалися тільки за постановою начальника (і відповідно належали до його виключної компетенції), а які саме — за його наказом. Вказані норми також дозволяли чітко розмежувати компетенцію начальника колонії і його заступника.

Що ж стосується норм КВК України, які регламентують застосування заходів заохочення до осіб, позбавлених волі, то вони викликають у практиків та науковців більше запитань, аніж можуть дати відповідей. Проаналізуємо ці норми. Частина сьома ст. 131 КВК України визначає, що заохочення у виді подяки і дострокового зняття раніше накладеного стягнення застосовуються усно або письмово, а всі інші заохочення — тільки письмово. Частина перша ст. 135 КВК України передбачає, що в межах виправної колонії правом застосовувати заходи заохочення наділені: 1) в обсязі, передбаченому ст. 130

КВК України – начальник колонії, або особа, яка виконує його обов'язки; 2) заступник начальника колонії і начальник відділення СПС – в межах, передбачених частинами 2 та 3 цієї статті. Стосовно компетенції начальника відділення СПС питань не виникає, оскільки ч. 3 ст. 135 КВК України однозначно встановлює, що ця посадова особа може застосовувати виключно в усній формі подяку та дострокове зняття раніше накладеного ним стягнення. Зовсім же інший стан справ маємо щодо компетенції заступника начальника колонії. Частина 2 ст. 135 КВК України, до якої відсилає нас ч. 1 цієї ж статті, містить норму, яка проголошує, що заступник начальника колонії користується таким же, як і начальник цієї колонії, правом застосовувати заходи заохочення і стягнення, за винятком накладення дисциплінарного штрафу, скасування поліпшених умов тримання, поміщення засудженого в ДІЗО або карцер, переведення засудженого до ПКТ (ОК). Граматичне тлумачення цієї норми та порівняльний аналіз з ч. 1 ст. 135 КВК дозволяє зробити єдиний і парадоксальний висновок – заступник начальника колонії згідно КВК України має право застосовувати всі заходи заохочення, передбачені у ст. 130 КВК України, і його повноваження в цій сфері нічим не відрізняються від повноважень начальника колонії. Отже, чинний КВК України не тільки не містить жодної норми стосовно визначення документальної форми застосування заходів заохочення начальником колонії (чи особи, яка виконує його обов'язки) та його заступником, а й передбачає норму про тотожність обсягу їх компетенції в цій сфері. Адже вже на перший погляд стає зрозумілим, що застосування таких заходів заохочення як: нагородження грошовою премією, цінним подарунком, надання дозволу на отримання додаткового побачення, додаткової телефонної розмови, додаткового витрачання грошей та збільшення тривалості прогулянки повинно належати до виключної компетенції начальника установи, або особи, яка виконує його обов'язки. Не дають вичерпної та однозначної відповіді на ці питання й Правила, у п. 81 яких лише зазначається, що застосування заходів заохочення оформляється постановами або наказами уповноважених на те посадових осіб. Проте знову таки, у яких саме випадках і ким саме виноситься постанова, а в яких випадках – видається наказ начальника, ця норма не деталізує і відсилає нас до додатку 27 Правил, в якому наведений лише зразок постанови начальника установи про заохочення.

В цілому ж, проведене нами дослідження дає підстави для формулювання наступних висновків:

1. Однією із умов підвищення ефективності виховного впливу дисциплінарної практики на процес виправлення засуджених є суворе дотримання вимог закону уповноваженими посадовими особами щодо порядку застосування заходів заохочення і стягнення та їх форми, яка повинна закріплюватися виключно на рівні закону.

2. Чинне законодавство, містить цілий ряд прогалин та суперечностей, щодо визначення документальної форми застосування заходів заохочення і стягнення начальником колонії та його заступником, а також чіткого розмежування компетенції цих посадових осіб щодо застосування заходів заохочення..

З метою усунення існуючих прогалин та вдосконалення чинного законодавства, пропоную внести до КВК України наступні зміни та доповнення:

1. Доповнити статтю 134 КВК України після частини восьмої двома новими частинами наступного змісту:

9. Скасування поліпшених умов тримання, передбачених статтями 138-140 і 143 цього Кодексу здійснюється за постановою начальника колонії або особи, яка виконує його обов'язки.

10. Інші заходи стягнення застосовуються за наказом начальника колонії, або особи, яка виконує його обов'язки. Заступник начальника колонії при застосуванні заходів стягнення виносить постанову.

Частини 9-15 ст.134 КВК України вважати частинами 11-17.

2. Доповнити статтю 131 КВК України частинами восьмою та дев'ятою наступного змісту:

8. Застосування заходів заохочення у виді: додаткового короткострокового або тривалого побачення; дозволу на додаткову телефонну розмову; дострокове зняття раніше накладеного стягнення; дозволу додатково витратити гроші для придбання продуктів харчування і предметів першої потреби в сумі до 15% мінімального розміру заробітної плати; збільшення тривалості прогулянки засудженим, які тримаються в дільницях посиленого контролю колоній і приміщеннях камерного типу виправних колоній максимального рівня безпеки до двох годин – здійснюється за постановою начальника колонії або особи, яка виконує його обов'язки.

9. Інші заходи заохочення застосовуються за наказом начальника колонії, або особи, яка виконує його обов'язки. Заступник начальника колонії при застосуванні заходів заохочення виносить постанову.

3.3. СТАТУС ЗЛІСНОГО ПОРУШНИКА ВИМОГ РЕЖИМУ ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ²⁵

Відповідно до ст. 133 КВК України злісним порушником установленого порядку відбування покарання є засуджений, який не виконує законних вимог адміністрації, необґрунтовано відмовляється від праці (не менш як три рази протягом року); припинив роботу з метою вирішення трудових та інших конфліктів; вживає спиртні напої, наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги чи інші одурманюючі засоби; виготовляє, зберігає, купує, розповсюджує заборонені предмети; бере участь у настільних та інших іграх з метою здобуття матеріальної чи іншої вигоди; вчинив дрібне хуліганство; систематично ухиляється від лікування захворювання, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб, а також вчинив протягом року більше трьох інших порушень режиму відбування покарання, за умови, якщо за кожне з цих порушень за постановою начальника колонії або особи, яка виконує його обов'язки, були накладені стягнення, що достроково не зняті або не погашені у встановленому законом порядку.

Як видно з наведеного визначення, законодавець перелічує порушення режиму відбування покарання, але робить це з посиланням на засудженого. Йдеться про «злісного порушника режиму», тобто про певну особу, якій притаманні конкретні риси. Злісною визнається особа, а не те діяння, яке вона вчинила. Стає неважливим, які порушення вчиняє засуджений, вони можуть бути будь-якими. Така практика суперечить не лише здоровому глузду, а й основним правовим принципам, згідно з якими відповідальність, зокрема, дисциплінарна, може наставати лише за винне діяння, яким завдані протиправні наслідки і за умови наявного причинного зв'язку між діянням та такими наслідками.

Стаття побудована таким чином, що можна дійти висновку про те, що «злісний порушник» це певний правовий статус (положення)

²⁵ Автор – Романов М.В.

особи. Праву, наприклад, відомі такі статуси, як статус громадянина, державного службовця, статус засудженого, ін. Усі ці статуси особи мають зміст та наповнення. У випадку злісного порушника, очевидно, що це не так. Ніякого правового статусу закон не встановлює. Тому незрозуміло, чому стаття сформульована таким чином і що за собою тягне поняття «злісного порушника режиму»?

Отже, редакція статті 133 КВК України є незадовільною з точки зору юридичної техніки і теоретичного наповнення цього поняття. Визначення злісного порушника режиму як особи, яка має певний набір характеристик та дисциплінарних правопорушень є типовим прикладом, так званої, «стигматизації» особи. Тобто законодавець веде мову не про діяння особи, а про саму особу і фактично наділяє таку особу певним «званням» злісного порушника режиму. Така ситуація може привести до того, що ярлик «злісного порушника режиму» з засудженого більш ніколи не буде «знятий». Наведений стан справ не може бути визнаний задовільним, виходячи з доктрини покарань та стягнень, які накладаються за порушення, і які, так би мовити, спокутують провину та діяння винуватої особи, «знімають» з неї вину.

З огляду на вищенаведене, положення нині не чинного Виправно-трудового кодексу України (1970 р.) щодо злісних порушень сформульовані більш коректно.

Стаття 47 ВТК України містила таке визначення: під злісним **порушенням** засудженими вимог режиму відбування покарання слід розуміти невиконання ними законних вимог адміністрації; необґрунтовану відмову від праці (не менш як три рази протягом року); вживання спиртних напоїв, наркотичних чи інших одурманюючих речовин; виготовлення, зберігання, купівлю, розповсюдження заборонених предметів; участь в азартних іграх; дрібне хуліганство; систематичне ухилення від лікування захворювань, небезпечних для оточуючих (активна форма туберкульозу, венеричні хвороби), а також вчинення засудженим протягом року більше трьох інших порушень режиму відбування покарання, за умови, якщо за кожне з цих порушень за постановою чи наказом начальника або уповноважених на те осіб були накладені стягнення, що достроково не зняті або не погашені у встановленому законом порядку.

Різниця дійсно полягає в тому, що в сучасному законодавстві злісним стає не порушення, а порушник. Здається, що таким «по-

няттям» не повинно бути місця серед юридичних визначень та категорій, оскільки останні завжди мають певні правові наслідки.

Цікавим є те, що за текстом Кримінально-виконавчого кодексу поняття «злісного порушника» використовується лише в ст. 133 КВК. У всіх інших випадках, де йдеться про застосування дисциплінарної відповідальності або про можливість зміни умов тримання, законодавець використовує все ж таки поняття злісного порушення. І якщо системно аналізувати положення законодавства, то ми дійдемо висновку, що поняття «злісного порушника» – зайве, а поняття «злісне порушення» режиму відбування покарання є невизначеним.

Наявність на боці засудженого ознак злісного порушника режиму свідчить про те, що такі засуджені можуть бути переведені: з дільниці соціальної реабілітації до іншої дільниці; з колонії середнього рівня безпеки чи звичайного жилого приміщення колонії максимального рівня безпеки в приміщення камерного типу колонії максимального рівня безпеки.

Крім того, тільки до злісних порушників може бути застосовано стягнення у виді дисциплінарного штрафу. Це стягнення накладається за постановою начальника колонії або особи, яка виконує його обов'язки. Постанова оголошується засудженому під розписку. Стягнена сума штрафу перераховується в доход держави.

Отже, складається ситуація, яка провокує посадових та службових осіб кримінально-виконавчих установ на застосування поняття «злісного порушника» режиму відбування покарання для маніпулювання засудженими, їх поведінкою та умовами тримання цих осіб.

4. ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ

4.1. ОБЧИСЛЕННЯ ДАТИ ЗВІЛЬНЕННЯ ЗАСУДЖЕНИХ²⁶

Момент звільнення з місць позбавлення волі по закінченню строку призначеного покарання є значно важливим, оскільки будь-яке тримання в установах виконання покарань поза його межами є незаконним та таким, що суттєво порушує право особи на свободу і особисту недоторканність, передбачене ст. 5 Європейської Конвенції про захист прав людини і основних свобод. Навіть якщо особа сама висловлює згоду на подальше ув'язнення, таке ув'язнення може бути незаконним та порушувати статтю 5 Конвенції (Європейський Суд довів це у справі Де Вільде, Оомс та Версіп проти Бельгії).

Європейські тюремні правила також наголошують, що «...всі засуджені звільнюються одразу ж після закінчення строку їх ув'язнення...» (правило 33.1.). В Україні ж непоодинокими є випадки тримання засуджених в місцях позбавлення волі вже після закінчення строку покарання. Подібні порушення стають можливим, перш за все, внаслідок недосконалості кримінально-виконавчого законодавства та переважного значення усталеної практики над нормативним регулюванням.

Як передбачено ч. 1 ст. 153 КВК України, відбування покарання у виді арешту, обмеження волі, тримання у дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі припиняється в першій половині дня останнього дня строку покарання. І якщо з обрахуванням дати початку строку покарання складнощів зазвичай не виникає (відповідно до кримінально-процесуального законодавства початок строку покарання обраховується з моменту затримання особи), то механізм визначення моменту його закінчення фактично відсутній.

²⁶ Автор – Яковець І.С.

Частиною 2 ст. 153 КВК України встановлено, що при обчисленні строків місяцями строк закінчується відповідного числа останнього місяця, а коли цей місяць не має відповідного числа – в останній день цього місяця. Тобто, якщо строк визначений у місяцях, то він закінчується у останній день перебігу місяця. При цьому не має значення кількість днів у кожному місяці. Чинне законодавство передбачає, що, якщо у місяці немає відповідного числа, особа звільняється в останній день місяця. Подібним чином, з урахуванням астрономічного обчислення, має обраховуватись строк покарання в роках. Виходячи з цього, строк покарання тривалістю 1 рік, що почався з 5 грудня 2006 року, має закінчитись 4 грудня 2007 року. Пояснюється такий факт тим, що черговий астрономічний рік сплине саме у цей день (о 24-00), а з 0-00 годин 5 грудня починається вже інший астрономічний рік.

На практиці ж вирахування дати закінчення строку покарання відбувається дещо по іншому: вважається, що строки, пов'язані з перебігом часу, закінчуються відповідного числа, а відповідне число – це те, з яким пов'язується початок обрахування строку покарання. Подібний порядок обрахування було встановлено відомчим нормативним актом Державного департаменту України з питань виконання покарань (наказом про порядок організації роботи відділів по контролю за виконанням судових рішень), який втратив свою чинність ще у січні 2008 року. У ньому, зокрема, роз'яснювалось (з наведенням прикладів), що, якщо строк покарання тривалістю 10 місяців починається з **24** липня 1998 року, то 10 повних місяців закінчуються **24** травня 1999 року. Незважаючи на відсутність чіткої вказівки, наведений приклад був розцінений як «керівництво до дії» і саме на його підставі в установах виконання покарань дата закінчення строку покарання завжди є тотожною дати його початку (за винятком випадків зарахування окремого числа днів до строку покарання). Іншими словами, якщо початком строку покарання є 24 липня, то і останнім днем покарання визнається 24 липня відповідного року, тобто фактично особа звільняється не в останній день місяця чи року, а в перший день наступного місяця чи року.

Отже, з наведеного можна зробити невтішний висновок, що переважна більшість засуджених звільняється з установ виконання покарань не в останній день строку покарання (як це передбачено КВК), а тільки наступного дня. Незважаючи, що на сьогодні немає

жодного ані законодавчого, ані відомчого нормативного акту, який би регулював порядок визначення останнього дня строку покарання у виді позбавлення волі (те саме стосується й арешту та обмеження волі), практика «за звичкою» базується саме на тотожності цієї дати з датою початку строку покарання.

Подібний стан справ зумовлює виникнення у засуджених, які були звільнені не в останній день строку покарання, права на відшкодування спричиненої подібними незаконними діями моральної та матеріальної шкоди. Це витікає з наступного. Згідно зі ст. 3 Конституції України, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Відповідно до ч. 5 ст. 9, ч. 6 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, ст. 38 Декларації прав і свобод людини та громадянина, ч. 5 ст. 5 Конвенції про захист прав і основних свобод людини, кожен, хто став жертвою арешту, затримання, засудження, має право на відшкодування шкоди. Право на відшкодування матеріальної та моральної шкоди за рахунок держави закріплено також у статтях 56, 62 Конституції України та в Законі України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду» від 1 грудня 1994 р., статтях 1167, 1176 Цивільного кодексу України. Тобто правова норма про відшкодування шкоди внаслідок незаконного позбавлення волі (а саме таким є тримання поза межами призначеного покарання в установах виконання покарань) є конституційною нормою і має загальноправове значення. І саме на підставі зазначених норм засуджені можуть отримати компенсацію за незаконне тримання їх в місцях позбавлення волі протягом доби. При цьому посилення адміністрації установ виконання покарань, що термін звільнення не дотримано «незначно, лише на один день», не може слугувати виправданням даного порушення.

Необхідно звернути увагу, що дана ситуація має місце в установах виконання покарань на протязі декількох десятиріч, однак з невідомих причин перебуває поза увагою органів і установ, на які покладається здійснення контролю за дотриманням прав засуджених та діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України. І це з урахуванням того, що подібні неправомірні дії адміністрації установ виконання покарань при абсолютному невтручанні Департаменту формально утворюють склад злочину, передбаченого ст. 146

Кримінального кодексу України, що передбачає відповідальність за незаконне позбавлення волі. Суспільна небезпечність незаконного позбавлення волі полягає в тому, що дане діяння посягає саме на недоторканність людини, яка охороняється і гарантується Конституцією України. Безпосереднім об'єктом цього злочину є особиста воля, під якою розуміється свобода вибору людиною місця свого перебування чи свобода переміщення, а саме незаконне позбавлення волі полягає в протиправному перешкоджанні людині вибирати за своєю волею місце перебування, затримання його у такому місці, залишити яке вільно він не має змоги. Безумовно, залишити місце позбавлення волі засуджений може виключно з волі адміністрації, тому перевищення терміну позбавлення волі навіть на один день свідчить про наявність в діях останньої протиправних дій.

Для того, щоб усунути можливість існування різних підходів до правил обчислення строків покарань різних видів, необхідно внести відповідні зміни до чинного кримінально-виконавчого законодавства або хоча б одномоментно вирішити цю проблему для всіх органів і установ виконання покарань на відомчому рівні, з одночасним посиленням нагляду та контролю за діяльністю органів і установ виконання покарань.

4.2. ЗАСТОСУВАННЯ УМОВНО-ДОСТРОКОВОГО ЗВІЛЬНЕННЯ ТА ЗАМІНИ НЕВІДБУТОЇ ЧАСТИНИ ПОКАРАННЯ БІЛЬШ М'ЯКИМ, ЗМІНА УМОВ ТРИМАННЯ ШЛЯХОМ ПЕРЕВЕДЕННЯ ДО ІНШОЇ УСТАНОВИ²⁷

Аналіз існуючої практики та нормативного регулювання дозволяють стверджувати про існування непоодиноких прогалин та відсутності одномоментності у вирішенні питань умовно-дострокового звільнення, заміни невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням чи зміни умов тримання шляхом переведення до установи іншого виду в різних областях України, що негативно відбивається на правовому становищі засуджених, створює широкі можливості для зловживань з боку адміністрації установ виконання покарань та, зрештою, негативно відбивається на значенні цих правових інститутів.

²⁷ Автор – Яковець І.С.

У першу чергу це стосується строків повторного розгляду на засіданнях комісії установи виконання покарань питань умовно-дострокового звільнення, заміни невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням чи зміни умов тримання шляхом переведення до установи іншого виду. Нині вони врегульовані не на рівні закону, а нормативним документом – Інструкцією про роботу відділів (груп, старших інспекторів) установ виконання покарань та слідчих ізоляторів по контролю за виконанням судових рішень, затвердженою наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань від 11.01.2008р. № 1 (zareestrovano в Міністерстві юстиції України 8 лютого 2008 р. за № 109/14800). Цей акт містить п. 6.6. такого змісту: «Повторно питання про можливість подання до суду матеріалів щодо застосування до засуджених умовно-дострокового звільнення від відбування покарання (статті 81, 107 Кримінального кодексу України, заміни невідбутої частини покарання більш м'яким (стаття 82 Кримінального кодексу України) або до Департаменту щодо переведення на підставах, встановлених частиною першою статті 101 Кримінально-виконавчого кодексу України, осіб, засуджених за тяжкі і особливо тяжкі злочини до позбавлення волі на строк не менше п'яти років, може бути розглянуто на засіданні комісії тільки після досягнення засудженим необхідного ступеня виправлення, про що відображається в характеристиці на засудженого, **не раніше як через один рік** з дня винесення рішення про відмову, а щодо засуджених за інші злочини та неповнолітніх засуджених – не раніше як через шість місяців». До видання наказу № 1, починаючи ще з часів існування радянської системи виконання покарань, оптимальним терміном повторного розгляду на комісії установи зазначених питань відносно всіх без винятку засуджених вважався строк у 6 місяців. Цей термін був встановлений Інструкцією про порядок роботи відділів (груп, частин) спеціального обліку виправно-трудова колоній, затвердженої наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань від 23 березня 2000 р. № 38 дск. Його тривалість була зумовлена численними науковими дослідженнями та практичними експериментами, що розпочалися ще у царські часи та надали можливість визначити найбільш оптимальний строк, який надає можливість переконатися у реальних змінах поведінки засудженого, а також терміном погашення стягнень.

Нововведення, втілене у наказі № 1, нічим не підкріплюється та не обґрунтовується. Більше того, воно суттєво обмежує права засудже-

них та суперечить КПК України, оскільки останній передбачає можливість розгляду зазначеного питання не раніше, ніж через рік, лише у випадку такої відмови **судом**. У тих же випадках, коли призначений строк покарання є меншим 5-ти років, засуджені фактично позбавляються можливості скористатися законодавчо передбаченою заохочувальною нормою, оскільки термін перебування в місцях позбавлення волі закінчується скоріше, ніж настає право на повторний розгляд.

Також уведення в дію названого наказу породило правову колізію. Особам, відносно яких зазначені питання розглядалось до прийняття Інструкції, на засіданні комісії було оголошено, що повторний розгляд можливий через шість місяців Але в подальшому, без жодних повторних засідань комісії, її рішення було змінено – розгляд відкладено на 1 рік. У результаті – становище засуджених значно погіршилось. Водночас, перенесення розгляду цього питання без внесення зміни до попереднього рішення комісії установи є незаконним.

Також потребує удосконалення й правове регулювання застосування умовно-дострокового звільнення, заміни невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням чи зміни умов тримання шляхом переведення до установи іншого виду. Практику ускладнює відсутність у КК чи КВК чітких критеріїв, якими повинна керуватися адміністрація про оцінці ступеня виправлення засуджених. Стаття 100 КВК передбачає можливість переведення до іншої установи засуджених, які стають на шлях виправлення. Відповідно до ст. 81 КК, умовно-дострокове звільнення може бути застосоване, якщо засуджений довів своє виправлення. У ст. 82 КК передбачається, що заміна невідбутої частини строку покарання більш м'яким покаранням може бути застосована, якщо засуджений став на шлях виправлення. Критерії, на підставі яких має робитися висновок про ту чи іншу ступінь виправлення засудженого, надані у єдиному нормативному акті – Методичних рекомендаціях Департаменту з організації роботи, пов'язаної з забезпеченням прогресивної системи відбування покарання в установах виконання покарань (термін «нормативний акт» вживається з долею умовності). Однак слід відмітити, що ані чинне законодавство, ані рекомендації не роз'яснюють, як саме оцінювати поведінку засудженого за визначеними показниками; вони надають лише загальне уявлення про моменти, які необхідно врахувати. Тому на практиці оцінка зводиться до простої констатації обставин. Отже, існуючі критерії, якими керується адміністрація установ виконання покарань, є наступними:

1) визнання засудженим своєї вини у вчиненому злочині та щире каяття. Якщо на момент засудження людина не розкаялась — це вважається негативним фактором. При цьому жодним чином не враховується, що з нашим національним станом системи правосуддя далеко не всі вироки винесені з дотриманням принципів законності та обґрунтованості. І чи можна у такому випадку вважати визнання вини позитивним моментом? Видається, що аж ніяк. Крім того, переважна більшість засуджених розкаюються у вчиненому злочині з метою пом'якшити відповідальність, а щирість таких покаянь ніяк не перевіряється;

2) недопущення протягом року порушень встановленого порядку відбування покарань або дострокове зняття раніше накладеного стягнення, після чого минуло не менше 6-ти місяців. Даний критерій також є суто формальним, оскільки не завжди відсутність стягнень (а рівно — й їх наявність) свідчать про позитивні (чи негативні) зміни особистості. Це може бути реакція на дії адміністрації установи, прояв «слабини» характеру або взагалі звичайне «пристосування»;

3) відмова від негативних зв'язків з кримінальним оточенням та впливу злочинної моралі; прийняття письмового зобов'язання про правослухняну поведінку. Вельми абсурдний показник, який ні про що не свідчить: яким чином, перебуваючи в місцях позбавлення волі, можна підтвердити реальність такої відмови та правдивість зобов'язання? Складається враження, що адміністрація установ виконання покарань, навпаки, створює умови для виховання засуджених в дусі злочинних традицій, намагаючись «поставити до себе на службу» злочинні поняття;

4) добросовісна та чесна праця, виконання норм виробітку та прагнення до отримання або підвищення професійного та освітнього рівня, наявність робітничої процесії, кваліфікація. Необхідність оцінки саме цих показників може бути реальною тільки у випадку, коли в колонії створені умови для підвищення (отримання кваліфікації), а також умови для обрання різних видів праці. У теперішньому викладенні право засуджених на вільне обрання діяльності з невідомих причин обмежується виключно робітничими напрямками. Відносно норм виробітку — теж спірне питання, бо практика свідчить про їх невинуватуну недосяжність, а також про відсутність належних умов для праці;

5) ступінь суспільної небезпечності засудженого – зазвичай оцінюється виключно за тяжкістю вчиненого злочину відповідно до ст. 12 КК та тому також є суто формальним. Не завжди особи, що були засуджені за тяжкі чи особливо тяжкі злочини є більш небезпечними, ніж ті, хто вчинив менш тяжкі їх різновиди. Ступінь суспільної небезпеки – це комплексний показник, який має встановлюватись на підставі сукупності даних про особу, вчинене діяння (включаючи й його мотиви), поведінку тощо. Але на практиці цього не робиться, тому даний критерій залишається формальним;

6) наміри засудженого на подальше відбуття покарання, можливість самостійно дотримуватись вимог режиму в умовах ізоляції та обмеженого нагляду. Ця інформація, як правило, встановлюється у ході бесіди з засудженим і тому в переважному числі випадків відповідає очікуванням адміністрації установи (у разі перспективи позитивних змін у всіх засуджених – плани теж позитивні та навпаки);

7) наявність даних, які свідчать про можливість або наміри вчинення втечі. Має встановлюватись даними про перебування у розшуку під час слідства, минуле дезертирство зі Збройних Сил тощо). Спірний критерій, оскільки не враховує обставини та підстави оголошення особи в розшук, який може бути спричинений аж ніяк не переховуванням особи. Для адміністрації найбільш переконливим аргументом є саме відмітка про розшук або її відсутність;

8) ступінь алкогольної, наркотичної чи токсикологічної залежності. Вельми неясний показник, через відсутність критеріїв визначення такого ступеня;

9) стан здоров'я та працездатність засудженого. Найбільш спірний, на нашу думку, показник, бо може призвести до хибної думки щодо недоцільності поліпшення становища засудженого, приміром, через наявність у нього фізичних вад;

10) соціальне оточення засудженого, сімейний стан та родинні зв'язки. Безумовно, ці обставини мають враховуватись, але необхідно визначити алгоритм цього. Відсутність рідних не може бути фактором, який стає на перешкоді поліпшення становища засудженого. Водночас, ця інформація лише надає уявлення про можливу адаптацію після звільнення, але ж ніяк не про ступінь виправлення;

11) віддаленість дільниці соціальної реабілітації від місця проживання засудженого та вірогідність впливу цього фактору на його поведінку. Даний показник в теперішній час ніяк не оцінюється,

можливо, через висновок практиків щодо його сумнівної цінності, оскільки він жодним чином не впливає на виправлення особи.

Таким чином, існуюче нормативне регулювання та практика оцінки ступеня виправлення особи потребує удосконалення та приведення у відповідність з реаліями сьогодення, як і безпосередньо процедура розгляду й подання до суду матеріалів на засуджених.

Окремі моменти вказаного порядку містяться у КВК, КПК України й відомчих актах Департаменту, особливу увагу серед яких привертають рішення Апеляційної комісії з питань розподілу, направлення та переведення осіб, засуджених до позбавлення волі, № 1 та № 4 від 2004 року. Зокрема, у них передбачається, що обов'язковою умовою для позитивного розгляду комісіями установ питання щодо заміни засудженим позбавлення волі більш м'яким покаранням є поступове застосування до них за час відбування покарання у виді позбавлення волі заохочувальних норм, передбачених ст. 101 КВК України. З урахуванням цього при поданні матеріалів до суду визначається доцільним клопотати щодо: заміни позбавлення волі на обмеження волі відносно засуджених, які тримаються в колоніях середнього і мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання; заміни позбавлення волі на виправні роботи відносно засуджених, які тримаються в колоніях мінімального рівня безпеки, або у дільницях соціальної реабілітації колоній середнього рівня безпеки. Для якісного розгляду судами питання відповідно до статті 82 КК щодо заміни позбавлення волі на виправні роботи, матеріали з цього питання, згідно з вказівкою Департаменту, слід подавати до суду лише у разі наявності довідки з організації, підприємства або установи де особу передбачається працевлаштувати з зазначенням майбутньої заробітної плати (!) та про надання засудженому житлової площі на період виконання нового виду покарання. Рішення Апеляційної комісії № 2 має подібний зміст, але у ньому також звертається увага на необхідність активізації роботи по розгляду питань щодо застосування до засуджених більш м'якого покарання у виді виправних або громадських робіт.

Як бачимо, викладене суперечить КК, який передбачає тільки дві умови для застосування норми ст. 82: а) доведення, що особа стала на шлях виправлення; б) відбуття передбаченої законом частини строку покарання. Аналогічно й у ст. 407 КПК України жодного разу не згадується про обов'язковість надання якихось довідок стосовно майбутнього місця роботи та заробітної плати. Більше того, за роз'ясненням

Пленуму Верховного Суду України (постанова від 26.04.2002 р. № 2 «Про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання і заміну невідбутої частини покарання більш м'яким») відсутність подібних довідок не може стати підставою для відмови у застосуванні заохочувальних норм ст. 81 та 82 КК. Таким чином, визначаючи порядок заміни невідбутої частини покарання більш м'яким з порушенням положень КК України та іншими «нововведеннями», Департамент фактично узяв на себе функцію тлумачення Законів України, яка йому ні в якому разі не належить. Поряд із цим доволі великі сумніви викликає можливість «заочного» працевлаштування, особливо при умові наявності достатньо високого рівня безробіття в нашій країні та відсутності у засудженого можливості вільно пересуватися, в тому числі й з метою підшукування місця майбутньої роботи.

Не можна не відзначити й ту обставину, що, відповідно до Положення про Апеляційну комісію, затвердженого наказом Департаменту від 16.12.2003 р. № 261, остання не тільки не має жодних повноважень щодо тлумачення законодавства, а й навіть щодо видання вказівок з приводу застосування до засуджених заохочувальних норм, бо це виходить за межі питань розподілу засуджених за різними видами установ виконання покарань. На нашу думку, подібна «нормотворчість» здійснюється виключно з метою уникнення реєстрації в Міністерстві юстиції актів, які суперечать чинному законодавству та обмежують права засуджених.

Отже, практика доводить невідповідність законодавчого закріплення заохочувальних інститутів та їх практичного тлумачення й застосування. Більше того, значення умовно-дострокового звільнення та заміни невідбутої частини покарання останніми роками значно перекручене практичними працівниками, внаслідок чого роль цих інститутів як засобів виправлення підмінена роллю засобів «розвантаження» місць позбавлення волі.

4.3. ДОСТРОКОВЕ ЗВІЛЬНЕННЯ І ПРАВОВІ ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ СПОСТЕРЕЖНИХ КОМІСІЙ²⁸

Для забезпечення громадського контролю за дотриманням прав засуджених під час виконання кримінальних покарань створюються

²⁸ Автор – Бадира В.А.

спостережні комісії, що діють на підставі Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК) та Положення про спостережні комісії, (далі – Положення про СК) затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2004 року № 429.

В Положенні про СК зазначено, що одним з її основних завдань є організація громадського контролю за дотриманням прав засуджених, в тому числі при застосуванні умовно-дострокового звільнення від відбування покарання або заміни не відбутої частини покарання більш м'яким.

Це здійснюється шляхом участі голови спостережної комісії у засіданнях комісії установи виконання покарань, яка розглядає питання умовно-дострокового звільнення від відбування покарання або заміни не відбутої частини покарання більш м'яким та внесення спільно з установами виконання покарань подань до суду про застосування статей 81-82 Кримінального кодексу України.

Спостережні комісії серед іншого погоджують постанови і подання, які приймаються і вносяться установами виконання покарань щодо зміни умов тримання засуджених в межах однієї кримінально-виконавчої установи або у зв'язку з переведенням до виправної колонії іншого рівня безпеки.

Що стосується таких постанов та подань, то покладені на спостережну комісію завдання відповідають статті 100, 101 КВК України. Але законність та обґрунтованість погодження подань, які вносяться до суду щодо умовно-дострокового звільнення засуджених, викликає певні сумніви. Звернемося до КК України, який регламентує дострокове звільнення від покарання та заміну його більш м'яким, і розглянемо правомірність додаткової умови при застосуванні статей 81,82 Кримінального кодексу України.

Відповідно до статті 81 КК України особи, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, можуть бути умовно-достроково звільнені повністю або частково, зокрема, й від відбування додаткового покарання. Підстави умовно-дострокового звільнення від відбування покарання існують формально-юридичні та оціночні.

Формально-юридичні підстави передбачені ч. 3 ст. 81 Кримінального кодексу України і полягають у фактичному відбутті засудженою особою певної частини строку призначеного їй покарання. Оціночні підстави умовно-дострокового звільнення передбачені ч. 2 ст. 81 Кримінального кодексу України і сформульовані так: «якщо

засуджений сумлінною поведінкою і ставленням до праці довів своє виправлення».

Стаття 81 Кримінального кодексу України при вирішенні питань про звільнення особи від відбування покарання за наявності формально-юридичних та оціночних підстав не передбачає інших умов, за наявністю яких до засудженого може бути застосовано умовно-дострокове звільнення, в тому числі погодження подання зі спостережною комісією. Такі ж підстави (формально-юридичні та оціночні) щодо заміни не відбутої частини покарання більш м'яким містяться в нормах ст. 82 Кримінального кодексу України, застосування якої теж не передбачає погодження зі спостережною комісією.

Цей кодекс як закон, який, виходячи з його особливого місця в системі законодавства, специфіки засобів впливу на поведінку осіб, які порушують закон, потребує абсолютно точного застосування.

Зрозуміло, що статті 81-82 КК України потребують кримінально-процесуального оформлення.

Згідно зі статтею 407 Кримінально-процесуального кодексу України, умовно-дострокове звільнення застосовується судом за спільним поданням органу, що відає відбуванням покарання і спостережної комісії. Варто наголосити, що редакція цієї статті в зв'язку з прийняттям нового Кримінального кодексу України була змінена, при цьому в ньому цифри «52 і 53» (номера статей, які регулювали умовно-дострокове звільнення в КК 1960 р.) були просто замінені відповідно цифрами «81 і 82»,

Враховуючи природу кримінального процесу, його призначення обслуговувати потреби, пов'язані з реалізацією кримінального закону, обґрунтованим і логічним є погляд ряду науковців, які розглядають його, як похідний від матеріального права, а існуючий між кримінальним правом і кримінальним процесом взаємозв'язок розглядають як відносини між змістом і формою.

Відсутність в статтях 81 і 82 Кримінального кодексу України додаткових підстав, крім загально-юридичних та оцінюючих, дає підстави стверджувати про невідповідність наявних в статті 407 Кримінально-процесуального кодексу України вимог спільного подання органу, що відає відбуванням покарання, і спостережної комісії.

Варто звернутися до КВК України, який також передбачає можливість застосування відповідно до чинного законодавства до засуджених, які стали на шлях виправлення або сумлінною поведінкою і

ставленням до праці та навчання довели своє виправлення, умовно-дострокового звільнення та заміну не відбутої частини покарання більш м'яким.

Відповідно до п. 2 Положення про СК КВК виступає як один із основних законів, яким керуються у своїй діяльності спостережні комісії. Частина 2 ст. 130 КВК України, яка передбачає можливість застосування до засуджених умовно-дострокового звільнення або заміни не відбутої частини покарання більш м'яким покаранням, як заходів заохочення, не містить вимоги погодження зі спостережною комісією.

Статтями 81, 82 КК України та ч. 3 ст. 130 КВК України не передбачено погодження зі спостережною комісією питання щодо умовно-дострокового звільнення і заміни не відбутої частини покарання більш м'яким покаранням.

З аналізу норм КВК України випливає, що тільки зміна умов тримання засуджених до позбавлення волі, залежно від поведінки і ставлення до праці та навчання в межах однієї колонії, здійснюється постановою начальника колонії, погодженою зі спостережною комісією. Зміна умов тримання засудженого шляхом переведення його до виправної колонії іншого рівня безпеки здійснюється Державним департаментом України з питань виконання покарань (далі – департаментом) за поданням адміністрації виправної колонії, погодженим з начальником Управління (відділу) департаменту в області та спостережною комісією. У відповідності до ч. 1 ст. 140, 142 КВК України засудженим жінкам, які сумлінно ставляться до праці і додержуються вимог режиму, постановою начальника виправної колонії за погодженням із спостережною комісією може бути дозволено проживання за межами виправної колонії на час звільнення від роботи у зв'язку з вагітністю і пологами, а також до досягнення дитиною 3-річного віку.

Оскільки розгляд питання про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання справляє великий виховний та превентивний вплив як на самого засудженого, матеріали на якого розглядаються комісією, так і на інших осіб, які відбувають міру покарання, важливим є дотримання законодавства, що регламентує даний інститут, та права засудженого на його застосування. Із практики участі в роботі спостережної комісії можу стверджувати, що права засуджених найбільше порушуються при розгляді цих питань на засіданнях комісій в установах, де переважає доцільність можливості застосування умовно-дострокового звільнення над законністю.

Питання про можливість представлення засудженого, який утримується у виправній колонії, до умовно-дострокового звільнення від покарання, заміни не відбутої частини покарання більш м'яким, переведення до установ іншого виду, вирішує комісія, до складу якої входять начальник установи – він же голова комісії, його заступники, начальники оперативної та медичної частин, а також начальник відділу по контролю за виконанням судових рішень – він же секретар комісії.

Одним із найважливіших і найвідповідальніших результатів діяльності комісії є прийняття рішення. Рішення повинно прийматися відкрито, безпосередньо в приміщенні, де проходить засідання комісії. Якщо комісія прийняла рішення про відмову засудженому в поданні матеріалів до суду, то зазначаються мотиви відмови, які передбачені чинним законодавством.

Витяг із протоколу про прийняте рішення оголошується засудженому під розписку і долучається до особової справи.

Відповідно до ч. 3 п. 16 Положення про СК голова спостережної комісії повинен брати участь у засіданнях комісії установи виконання покарань, які розглядають питання щодо умовно-дострокового звільнення. Його роль в прийнятті рішення комісією виправної колонії взагалі не визначена. Варто врахувати, що голова спостережної комісії призначається органом, який її створив, і як правило, це один із заступників міського голови або голови районної адміністрації. До його компетенції відноситься велике коло службових обов'язків, в тому числі і передбачених п. 16 Положення про СК, отже, марно сподіватися на його реальну і дієву участь в роботі комісії виправної колонії, а також на можливість ефективно впливати на недопущення порушення прав засуджених при розгляді питання про умовно-дострокове звільнення.

Можна зробити висновок, що погодження подань щодо умовно-дострокового звільнення від відбування покарання зі спостережною комісією не відповідає нормам статті 81 та 82 ККУ, які не містять інших підстав, крім загально юридичних та оцінюючих. А стаття 407 Кримінально-процесуального кодексу України, в якій передбачено порядок застосування умовно-дострокового звільнення від відбування покарання і заміни не відбутої частини покарання більш м'яким, має бути приведена у відповідність з нормами статей 81 та 82 ККУ.

5. ГРОМАДСЬКИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ОРГАНІВ І УСТАНОВ ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ²⁹

5.1. ПРОБЛЕМИ СПІВПРАЦІ ДЕПАРТАМЕНТУ ТА СПОСТЕРЕЖНИХ КОМІСІЙ

Важливим механізмом перевірки дотримання прав людини у місцях позбавлення волі є громадський контроль діяльності установ виконання покарань. Згідно з ч. 2 ст. 25 Кримінально-виконавчого кодексу ця функція покладена на спостережні комісії, які діють відповідно до Положення, що ухвалюється Кабінетом Міністрів України.

Такі комісії існували з середини 60-х років, але останнім часом вони функціонували здебільшого формально. Значні зміни у законодавстві та в пріоритетах кримінально-правової політики держави потребували змін. Новий варіант Положення про спостережні комісії був підготовлений Департаментом з питань виконання покарань та затверджений постановою Кабінету Міністрів № 429 від 1 квітня 2004 року. Положення передбачає, що склад спостережних комісій включатиме й представників громадських організацій. Тому питання процедури формування складу комісій та їх ефективної діяльності як інституцій, які здійснюють громадський контроль діяльності установ виконання покарань, вкрай актуальні. Досвіду роботи з такою розстановкою пріоритетів комісії майже не мають. Але особливість становища спостережних комісій обумовлюється тим фактом, що право здійснювати громадський контроль за діяльністю органів і установ виконання покарань законодавець прямо визнає лише за ними.

Під час візитів міжнародних структур, як от Рада Європи, Європейський Комітет із запобігання катувань, Комісія з прав людини ООН тощо, українські високопосадовці, особливо представни-

²⁹ Автори – Гель А.П., Букалов О.П., Яковець І.С.

ки Департаменту, наголошують на наявності в країні громадського контролю. Вони наводять норми законодавства, яким визначається громадський контроль, називають кількість спостережних комісій у країні, стверджуючи, начебто вони працюють та його забезпечують.

Разом з тим крім загальних тверджень не наводиться будь-якої конкретики. Наприклад, не вказується кількість випадків, коли втручання саме спостережних комісій, як чинників громадського контролю, призвело до відновлення порушених прав засуджених. Можна не помилитися, якщо стверджувати, що в жодному державному органі України на даний час немає дійсної картини фактичної діяльності спостережних комісій, а тому неможливо міркувати про їх ефективність об'єктивно.

Насправді така ситуація пов'язана з тим, що ще при ухваленні Положення воно визначально не дозволяло створити ефективно діючий механізм контролю установ Департаменту. Це, здається, цілком влаштовувало керівництво Департаменту і влаштовує досі. В результаті громадський контроль установ Департаменту відсутній. Побічним ефектом відсутності громадського контролю стали численні надзвичайні події в установах Департаменту за останній рік зі спробами ув'язнених вчинити суїцид на знак протесту проти поганого поведіння. Жодного разу при публічному обговоренні цих випадків, які вже рахуються десятками, не було згадок про спостережні комісії та їх роль у контролі дотримання прав ув'язнених.

У листі щодо змін до Положення, запропонованих «Донецьким Меморіалом», Департамент відповів, що вважає «нелогічним положення про обов'язковість виконання рішень і постанов комісії про усунення недоліків у діяльності органів та установ Державної кримінально-виконавчої служби». За логікою Департаменту, якщо інституція, яка Законом визначена як така, що здійснює громадський контроль за дотриманням прав засуджених, а саме — спостережна комісія, виявить недоліки у діяльності органів та установ Державної кримінально-виконавчої служби та винесене відповідне рішення про їх усунення, виконувати таке рішення установа або орган не зобов'язані. Саме мрія певних керівників Департаменту про безконтрольність з боку суспільства, або вже якщо й про контроль, то такий, до якого можна не прислухатися та не виконувати його вимог — саме це і є, здається, головною цінністю, яку своїм зауваженням проголошує Департамент.

Варто зауважити, що будь-яких незалежних досліджень діяльності спостережних комісій майже не відбувається. Керівництво відомства взагалі, як правило, перешкоджає проведенню моніторингу в системі, а результати тих досліджень, на які дається дозвіл, залишаються «на папері» і не стають чинниками, які бодай трохи впливають на зміну практики виконання покарань та підвищення рівня дотримання прав людини.

Поодинокі спроби дослідити питання громадського контролю дотримання прав людини в установах виконання покарань виявили, що практична діяльність комісії обмежується наданням допомоги установам виконання покарань, погодженням ними подань адміністрації установ на УДЗ, а також наданням допомоги звільненим особам.

Без сумніву, діяльність спостережних комісій щодо надання допомоги особам, які звільнилися, є важливою та соціально значущою. За відсутності в країні реального механізму післяпенітенціарного супроводу осіб, звільнених з місць позбавлення волі, вони виявляються чи не єдиною структурою у сфері органів влади, яка реально опікується звільненими особами.

Натомість варто звернути увагу на те, що попри виконання таких важливих функцій, ці комісії залишають поза увагою громадський контроль. Це означає, що фактичне коло питань та проблем, якими вони опікуються, не охоплює питання громадського контролю дотримання прав засуджених, як це визначено у ч. 2 ст. 25 КВК України.

Це не применшує важливості інших функцій, які здійснюють спостережні комісії.

Ставлення керівників управлінь відомства у регіонах до діяльності спостережних комісій, які працюють, а не існують на папері, можна проілюструвати прикладом взаємовідносин між керівництвом Волинського управління департаменту та спостережною комісією облдержадміністрації. Заступником голови СК при ОДА є керівник благодійного фонду «Реабілітація». Цей фонд надає регулярну гуманітарну допомогу засудженим, які відбувають покарання в установах області. Він також намагається допомагати засудженим у питаннях дотримання їх прав. Але його часто під різними приводами не пускають до колоній.

Навіть коли прокуратура області видає подання про порушення кримінально-виконавчого законодавства, керівництво управління

наполягає на правильності своїх дій. Така сваволя щодо діяльності спостережної комісії та безкарність за порушення норм законодавства може відбуватися лише за умови прихильності та поблажливості керівництва Департаменту. Аби обмежити доступ до установ представників громадськості, Департаментом було видано вказівку № 3/4 – 2329 від 30.05.2007 р., якою час відвідування установ виконання покарань обмежувався вихідними днями. Генеральна прокуратура визнала таку вказівку незаконною і змусила Департамент її скасувати.

Тим не менш, сам факт видання вказівки свідчить про впевненість керівництва управління Департаменту в тому, що воно може на свій розсуд, як завгодно, чинити зі спостережними комісіями, єдиним органом громадського контролю, встановленим законом.

Іншим прикладом діяльності обласних спостережних комісій є приклад обласної комісії Донецької області. У 2004 році вона була утворена виключно з представників органів влади, на запити громадських організацій інформацію не надавала, і про її діяльність приходилось дізнаватись через подання позовів до суду. Судом було визнано неправомірним ненадання інформації про діяльність комісії. Після періоду підвищення активності комісії вона знову фактично перестала працювати. Представники громадських організацій, які включені до її складу, по декілька місяців домагаються проведення чергового її зібрання. На рік відбувається одне-два засідання.

Про результативність діяльності спостережних комісій свідчить і статистика виявлених ними порушень прав людини. Наприкінці 2008 року до всіх обласних спостережних комісій країни правозахисною організацією «Донецький Меморіал» було направлено запит, в якому пропонувалося, зокрема, повідомити, скільки випадків порушень прав людини протягом року було зареєстровано обласною комісією. Відповіді надіслали спостережні комісії більше половини областей України. І у всіх відповідях зазначається, що обласними спостережними комісіями не зареєстровано жодного випадку порушень прав людини в установах виконання покарань області. За винятком лише однієї області – Чернігівської, де протягом року обласною комісією було зареєстровано 26 випадків порушень прав людини стосовно засуджених або персоналу установ. Навряд чи це тому, що установи цієї області – найгірші у країні. Зрозуміло, що якщо комісія працює – то є і результати її роботи. І навпаки.

Аналіз діяльності спостережних комісій свідчить про те, що громадський контроль установ не є головним або принаймні помітним питанням, яким опікується спостережна комісія. Свою діяльність висвітлюють у ЗМІ лише окремі комісії, ще деякі комісії вважають достатньою звітністю про свою роботу надання інформації органу влади, рішенням якого вони створені.

Великою мірою це є наслідком того, що комісії складаються переважним чином з працівників органів влади, чиновників, які за своїм статусом не мусять опікуватися громадським контролем. Вони не мають досвіду такої діяльності, не розуміють його завдань, їм невідомі методи здійснення такого контролю.

За даними регіональних підрозділів Міністерства праці та соціальної політики в Україні є 657 спостережних комісій. В них працюють понад 6400 осіб. Зараз в країні приймаються нормативні документи, які сприяють вирішенню питань звільнених осіб, підтримується прийняття нових документів, спрямованих на захист прав цієї вразливої групи громадян. Актуальним вбачається й прийняття оновленого варіанту Положення про спостережні комісії, який більше відповідає реаліям сьогодення.

Спостережні комісії залишаються надто слабким механізмом захисту прав ув'язнених. Великою мірою це відбувається через те, що діяльність в комісіях є безоплатною. Тому неможливо вимагати відповідальної роботи в такій структурі, особливо коли обсяг роботи надто великий, особливо як це є в комісіях, на територіях адмінідиниць яких розташовані установи виконання покарань.

Громадський контроль існує не стільки тоді, коли представники громадськості мають доступ до закритих установ, коли вони мають можливість, як громадськість, ознайомитись з умовами тримання й іншими аспектами діяльності таких закритих закладів, скільки тоді, коли ті відомості, які вони отримують, стають відомі широкому загалу, суспільству. Тому невід'ємним елементом громадського контролю є доведення до суспільства тої інформації, яку отримують його представники під час здійснення цього контролю. І тому якнайширше повідомлення про роботу спостережених комісій має бути обов'язковою часткою їх роботи.

Значною мірою на якість діяльності цих інституцій впливає законодавча база. У випадку спостережних комісій громадський контроль лише проголошується у кодексі, а Положення серед функцій,

які належать до компетенції комісії, громадський контроль не передбачають, і він залишається лише декларацією. Більше того, кодекс визначає, що комісії забезпечують громадський контроль, що означає, що здійснювати його можуть й інші структури. Інші норми законів та відомчих документів не передбачають можливості здійснювати такий контроль.

Необхідно звернути увагу на той факт, що порівняльний аналіз змісту ч. 2 ст. 25 КВК України та п.п. 3.1. Положення вже свідчить про безпідставну підміну понять у змісті основного завдання спостережних комісій на рівні підзаконного нормативного акту. Так, якщо у ч. 2 ст. 25 КВК України передбачається, що спостережні комісії утворюються для забезпечення громадського контролю за дотриманням прав засуджених, то вже у п.п. 3.1. Положення мова чомусь йде не про забезпечення, а лише про організацію громадського контролю за дотриманням прав і законних інтересів засуджених. Цілком зрозуміло, що діяльність із «забезпечення громадського контролю» не є тотожною діяльності із «організації громадського контролю» і суттєво відрізняється від неї за своїм змістом.

Варто відзначити й професійну неспроможність більшості громадських організацій на належному рівні здійснювати громадський контроль, не перетворюючи його лише на пошук негативу у діяльності установ. На жаль, в Україні ще надто мало громадських організацій, спроможних здійснювати таку контрольну діяльність, не створюючи штучних перешкод для діяльності персоналу установ виконання покарань. З огляду на не надто сприятливе ставлення керівництва відомств до реального контролю громадськості, переважна більшість громадських організацій, які співпрацюють з установами системи, обмежують свою співпрацю просвітницькою та благодійною діяльністю, наданням правової допомоги і підтримкою після звільнення. Це дозволяє їм уникати конфліктів з адміністрацією установ.

Про те, що їх побоювання не примарні, свідчить ставлення керівництва відомства до тих громадських організацій, які підіймають питання дотримання прав засуджених, поширюють інформацію про випадки порушень, вимагають розслідування таких випадків. Нинішнє керівництво вдається до поширення нісенітниць, пояснюючи таку позицію правозахисників начебто як «замовлення криміналітету». Саме так реагував на два відкритих листи правозахисників у лютому та червні 2008 року голова відомства Кошинець В.В.

Серед чинників, які впливають на діяльність зазначених структур, є й погана обізнаність представників громадськості про суть громадського контролю. Громадський контроль варто відрізнити від громадянського контролю, якій здійснюють як недержавні, так і державні структури, і частиною якого є громадський контроль. І він полягає у дослідженні тих сторін діяльності державних установ, у даному випадку колоній, які впливають на дотримання основних прав людини.

Приклади ефективної діяльності спостережних комісій, на жаль, дуже рідкі. Але вони свідчать, що навіть у нинішній ситуації спостережні комісії можуть допомогти у захисті порушених прав засуджених. Але вони для цього повинні визнати таку діяльність як важливу та обов'язкову для себе, бути принциповими у дослідженні ситуацій, і обов'язково повідомляти суспільству про результати своєї діяльності. Це можливо лише тоді, коли будуть існувати структури, які будуть вимагати таку діяльність від спостережних комісій. Таких структур зараз немає. І тому бездіяльність спостережних комісій у захисті прав засуджених, як і бездіяльність громадських рад, влаштовує відомство, влаштовує майже всі спостережні комісії, де вони існують. А з боку суспільства така ясно виражена вимога теж на сьогодні відсутня.

Варто також підкреслити, що відповідальність за бездіяльність комісій у захисті прав громадян не передбачена. Тільки увага з боку суспільства до цієї важливої ланки діяльності установ кримінально-виконавчої системи, активність громадськості та небайдужість суспільства до порушень прав людини щодо будь-яких осіб, навіть тих, що порушили закон та відбувають покарання за ґратами, можуть суттєво змінити ситуацію на краще.

Громадський контроль дотримання прав людини в установах виконання покарань як системна діяльність в Україні відсутній. Чинників такої ситуації декілька.

«Нормативний»

Існуюча нормативна база для здійснення громадського контролю надто недосконала і не сприяє його ефективному здійсненню. Практично відсутні законодавчі та фінансові умови для такої діяльності, не визначено чітко суб'єкти здійснення громадського контролю, їх повноваження, коло компетенції.

«Соціальний»

В суспільстві не відчувається помітної потреби у здійсненні громадського контролю дотримання прав людини в установах виконання покарань. Надто мало неурядових організацій переймаються цією проблематикою і розуміють її. Ані представниками громадськості, ані працівниками системи не усвідомлена потреба у такому контролі та пов'язана з ним відповідальність.

«Відомчий»

Департамент демонструє стійке небажання сприяти здійсненню громадського контролю своїх установ, його керівництво влаштовує ситуація, коли про такий контроль проголошуються декларації, але насправді його немає. Зрідка відомство погоджується на імітацію цього контролю, що фактично перетворюється на обман і суспільства, і іноземних інституцій, які цікавляться такою діяльністю.

Керівники держави практично виявляються байдужими до проявів громадського контролю, тим самим знищуючи паростки такої громадянської активності.

Потрібно більше вести дискусій, спорів, спілкування щодо шляхів створення громадського контролю установ виконання покарань в Україні, висвітлювати і позитивний, і негативний досвід його здійснення.

У практиці здійснення громадського контролю мають місце випадки неправомірної відмови в проведенні спілкування представників спостережних комісій з засудженими, а також відмова у допуску до установи виконання покарань тих членів останньої, які притягувалися до кримінальної відповідальності, навіть за умови погашення судимості у встановленому законом порядку.

Подібну практику не можна визнати законною. Згідно з положеннями ч. 2 ст. 25 КВК України спостережні комісії створюються для забезпечення громадського контролю за дотриманням прав засуджених під час виконання кримінальних покарань.

У п. 6 Положення про спостережні комісії закріплено, що спостережні комісії мають право доручати членам комісії: – відвідувати установи виконання покарань, вивчати стан матеріально-побутового та медико-санітарного забезпечення засуджених, умови їх праці та навчання, стан організації соціально-виховної роботи; – одержува-

ти від громадських організацій, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, органів і установ виконання покарань, підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності інформацію і документи, необхідні для виконання покладених на спостережні комісії завдань; – **проводити особистий прийом засуджених**, розглядати їх звернення та приймати за ними рішення.

Отже, як витікає зі змісту вищевказаної норми, **члени спостережної комісії під час перебування в колонії отримують не побачення із засудженими, а проводять їх особистий прийом**. Тому обмеження побачень членів спостережних комісій з засудженими на підставі п. 46 Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань є неправомірним. Даний пункт стосується порядку надання **побачень** і телефонних розмов засудженим з родичами й іншими особами, а не порядку проведення особистого прийому.

Також порушенням чинного законодавства є обмеження допуску членів спостережних комісій, які притягувались до кримінальної відповідальності за умови погашення судимості. Положення про спостережні комісії чітко визначає, які особи за жодних обставин не можуть входити до їх складу. Це: судді, представники органів прокуратури, юстиції, органів внутрішніх справ, служби безпеки, Державної кримінально-виконавчої служби, адвокати, а також особи, які мають не погашену чи не зняту в установленому законом порядку судимість (п. 8 Положення). Виходячи з наведеного, будь-які інші особи, в тому числі й ті, судимість відносно яких знята або погашена у встановленому законом порядку, мають право бути членами спостережної комісії та, відповідно, реалізовувати покладені повноваження у межах, визначених Положенням про спостережні комісії.

При цьому ні чинне законодавство, ні відомчі нормативно-правові акти не надають адміністрації установ виконання покарань або територіальним органам керівництва Департаменту самостійно приймати рішення про обмеження діяльності спостережних комісій (в тому числі й щодо здійснення громадського контролю за дотриманням прав засуджених). Подібні дії прямо суперечать положенням ст. 25 КВК України.

Щодо обмеження діяльності окремих членів спостережних комісій, то Положення про спостережні комісії передбачає можливість припинення їх повноважень виключно у трьох випадках:

– за особистою заявою;

— за зверненням громадської організації, органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування, підприємства, установи або організації, що рекомендували особу до складу комісії;

— у зв'язку з набранням законної сили обвинувальним вироком щодо нього.

Інших підстав для припинення повноважень члена спостережної комісії, в тому числі й обґрунтованих власними міркуваннями представників адміністрації колонії, Положення не передбачає. Більше того, надання членам спостережних комісій прав, вказаних у п. 6 Положення про спостережні комісії, а саме — формулювання «мають право», дозволяє стверджувати про існування у відповідних органів і установ обов'язку виконувати дії, необхідні для реалізації наданих членам спостережної комісії прав. Щодо обмежень у діяльності спостережних комісій — то вони також визначені у Положенні про спостережні комісії в наступному формулюванні: «Під час здійснення своїх повноважень спостережні комісії не вправі втручатися в оперативно-службову діяльність органів і установ виконання покарань». Інших обмежень у чинних нормативно-правових актах не передбачено.

Як свідчать наші дослідження, діяльність спостережних комісій має у переважній більшості областей виключно формальний характер. Всі документи (витяги з протоколів спільних засідань, подання тощо) готуються самою адміністрацією установ виконання покарань, а представники спостережних комісій лише проставляють на них печатку та отримують свій примірник документів. Жодних виїздів в установи та участь у засіданнях комісій не здійснюється.

Спостережні комісії погоджують всі рішення (подання і постанови) адміністрації виправної колонії (далі — ВК) щодо зміни умов тримання засуджених до позбавлення волі (як в межах однієї ВК, так і шляхом переведення до ВК іншого рівня безпеки) та надання дозволу відповідній категорії засуджених жінок на проживання поза межами виправної колонії або його скасування. Детально процедура прийняття рішень з означених вище питань урегульована статтями 100 та 142 КВК України. Отже, обов'язковому погодженню зі спостережними комісіями підлягають всі рішення адміністрації ВК щодо зміни умов тримання, які можуть вплинути на зміну обсягу правообмежень, встановлених для засуджених до позбавлення волі — як у бік покращення умов тримання, так і у бік їх погіршення, що на нашу думку навряд чи можна визнати доцільним та таким, що відповідає

основному завданню спостережних комісій. Дійсно, у тих випадках, коли у відповідному рішенні адміністрації ВК (поданні або постанові) ставиться питання про зміну умов тримання засуджених у бік погіршення їх правового статусу, його погодження із спостережною комісією, безумовно, є доцільним і необхідним, оскільки саме таким чином спостережна комісія може забезпечити певний контроль за законністю та обґрунтованістю дій адміністрації ВК і дотриманням прав та законних інтересів засуджених. Проте у випадках, коли у рішеннях адміністрації ВК пропонується зміна умов тримання засуджених, яка передбачає їх покращення і зменшення обсягу встановлених для засуджених правообмежень (наприклад, переведення засудженого з дільниці ресоціалізації – до дільниці соціальної адаптації, переведення до ВК нижчого рівня безпеки, надання дозволу на проживання відповідній категорії засуджених жінок поза межами ВК), їх обов'язкове погодження із спостережною комісією навряд чи можна вважати виправданим та назвати таким, що відповідає здоровому глузду з точки зору забезпечення контролю за дотриманням прав і законних інтересів засуджених. Адже якщо сама адміністрація ВК, тривалий час вивчаючи особистість засудженого, його поведінку і ставлення до праці, дійде висновку про необхідність покращення його правового статусу, то навряд чи доцільно передбачати обов'язкове погодження такого рішення зі спостережною комісією, оскільки таким своїм рішенням адміністрація ВК аж ніяк не може порушити права і законні інтереси засудженого.

Крім того, не можна не враховувати й того факту, що у практиці внаслідок недосконалості норм чинного Положення про спостережні комісії, яке було затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2004 р. № 429 (далі – Положення) мають місце непоодинокі випадки, коли спостережні комісії з будь-яких мотивів відмовляють у погодженні подань і постанов адміністрації ВК, у яких ставиться питання про зміну умов тримання засуджених у бік їх покращення.

До виключної компетенції спостережної комісії належить внесення до суду спільного з адміністрацією органів чи установ виконання покарань подання для вирішення питання про застосування до засуджених інститутів умовно-дострокового звільнення від подальшого відбування покарання (ст. 81 КК України), заміни невідбутої частини покарання більш м'яким (ст. 82 КК України) та звільнення від по-

дальшого відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років (ст. 83 КК України). Причому статті 407 та 407-1 КПК України, які регламентують процесуальний порядок розгляду цих питань судом, передбачають, що лише наявність такого спільного подання є підставою для їх розгляду судом по суті. Отже, відмова спостережної комісії у внесенні такого спільного подання з тих чи інших причин взагалі унеможлиблює розгляд судом відповідного питання по суті, що прямо суперечить інтересам засудженого.

Якщо засуджений буде представлений адміністрацією органу або установи виконання покарань до суду без достатніх на то підстав, які передбачені у нормах ст.ст. 81, 82, 83 КК України, то відповідним чином відреагувати на такий факт зобов'язані уповноважені державні органи. Зокрема органи прокуратури можуть внести протест на незаконне або необгрунтоване рішення адміністрації, або суд, як єдиний орган, до компетенції якого належить вирішення цього питання по суті, може відмовити засудженому у застосуванні відповідного інституту в порядку, передбаченому законом. Якщо ж у внесенні спільного подання до суду відмовляє спостережна комісія, то вона: по-перше – фактично перебирає на себе функцію органів прокурорського нагляду або підміняє собою суд, оскільки таке її рішення унеможлиблює розгляд питання по суті; по-друге – діє всупереч основному завданню, задекларованому у п.п. 3.1 Положення. Наприклад, одна із спостережних комісій Вінницької області (при Вінницькій РДА) відмовила адміністрації Стрижавської виправної колонії (№ 81) на протязі 2005 року – у внесенні 13-ти спільних подань про застосування умовно-дострокового звільнення засуджених, а на протязі 2006 р. – у внесенні 15 таких подань. Причому єдиною причиною відмови була названа тяжкість вчиненого засудженим злочину, що прямо суперечить вимогам ст. 81 КК України. Отже, у таких випадках внаслідок недосконалості законодавства маємо парадоксальну ситуацію, коли адміністрація органу або установи виконання покарань, яка ретельно вивчає особу засудженого, його поведінку та ставлення до праці на протязі тривалого часу, приходять до висновку, що засуджений довів своє виправлення (або встав на шлях виправлення) і пропонує звільнити засудженого або суттєво зменшити встановлені вироком правообмеження, а спостережна комісія, як інституція, покликана здійснювати контроль за дотриманням прав і законних інтересів засуджених, навпаки, перешкоджає цьому процесу.

Реалізуючи функцію, передбачену п.п. 4.2 Положення, спостережна комісія, по суті, виконує роль зайвої бюрократичної інстанції, яка лише ускладнює процедуру прийняття відповідного рішення і жодним чином не сприяє забезпеченню прав і законних інтересів засуджених.

Виходячи з положень чинного законодавства можна зробити такі основні **висновки**, щодо регулювання діяльності спостережних комісій:

1. Функції спостережних комісій, як органу громадського контролю за дотриманням прав і законних інтересів засуджених, закріплені у Положенні, не в повній мірі відповідають основному завданню спостережних комісій та не спроможні забезпечити його належну реалізацію.

2. З огляду на основне завдання спостережних комісій, до їх компетенції повинно бути віднесено погодження лише тих рішень адміністрації і установ виконання покарань, які передбачають погіршення правового становища засудженого.

РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПОКРАЩАННЯ РОБОТИ СПОСТЕРЕЖНИХ КОМІСІЙ

1. Міністерству юстиції України якнайскоріше підготувати, а Уряду прийняти новий варіант Положення про спостережні комісії, вилучивши функції, які не відповідають цілям та завданням створення спостережних комісій та не притаманні їх діяльності. Міністерству праці та соціальної політики та Департаменту з питань виконання покарань – активізувати зусилля зі сприяння у цій процедурі і, а Мінфіну – зайняти конструктивну позицію у питанні прийняття оновленого варіанту Положення про спостережні комісії

2. В обов'язковому порядку передбачити у Положенні фінансування діяльності спостережних комісій, у першу чергу – як мінімум однієї штатної одиниці

3. Надати спостережним комісіям реальні повноваження для здійснення громадського контролю, зокрема, гарантувати можливість безперешкодного відвідування установ виконання покарань

4. Департаменту виконання покарань припинити практику нереагування на випадки свавільного перешкоджання діяльності спостережних комісій, внутрішніми нормативними документами гаран-

тувати повноцінне виконання спостережними комісіями своїх основних завдань.

5. Обласним спостережним комісіям пропонується не менше раз у рік проводити наради для членів місцевих спостережних комісій регіону з обміну досвідом, щороку видавати (оприлюднювати) узагальнені звіти про діяльність спостережних комісій регіону, підводити підсумки, поширювати позитивний досвід громадського контролю.

6. Обласним та місцевим спостережним комісіям активно залучати до діяльності у спостережних комісіях громадські організації, в першу чергу правозахисні, та громадськість.

7. Міністерству праці та соціальної політики не обмежуватись зібранням статистичної інформації про діяльність спостережних комісій, а акумулювати досвід їх діяльності, узагальнювати цей досвід, надавати їм рекомендації, ініціювати аналітичну роботу у сфері діяльності спостережних комісій із залученням відповідних фахівців, наполегливо залучати громадські організації до проведення тренінгів, семінарів, «круглих столів» на тему діяльності спостережних комісій та громадського контролю взагалі, підтримувати видання різноманітних інформаційних та методичних матеріалів з цієї тематики.

Рекомендації щодо внесення змін та доповнень до кримінально-виконавчого та кримінально-процесуального законодавства України:

І. До Положення про спостережні комісії:

1. П.п 3.1 Положення викласти у наступній редакції:

1) забезпечення громадського контролю за дотриманням прав і законних інтересів засуджених та осіб, звільнених від відбування покарання;

2. П.п. 4.1. Положення викласти у наступній редакції:

1) погоджують постанови і подання, які приймаються і вносяться установами виконання покарань, щодо:

- зміни умов тримання засуджених у межах однієї кримінально-виконавчої установи закритого типу (далі – виправна колонія) або у зв'язку з переведенням їх до виправної колонії іншого рівня безпеки, якщо постанова чи подання передбачають збільшення обсягу встановлених для засуджених правообмежень або більш суворі умови тримання;

- скасування дозволу на проживання за межами виправної колонії, наданого засудженим жінкам на час звільнення від роботи у зв'язку з вагітністю і пологами, а також до досягнення дитиною трирічного віку;
- 3. П.п. 4.2 Положення виключити;
- 4. Другий та третій абзаци п.п. 6.1 Положення виключити;
- 5. П.п. 16.3 викласти у наступній редакції:
 - «бере участь у засіданні комісії установи, яка розглядає питання щодо зміни умов тримання засуджених.»

II. До Кримінально-виконавчого кодексу України:

1. Частину другу ст. 100 КВК України викласти у наступній редакції:

«Зміна умов тримання в межах однієї колонії здійснюється за клопотанням начальника відділення соціально-психологічної служби постановою начальника колонії. У випадках, якщо така постанова передбачає переведення засудженого у більш суворі умови тримання або збільшення обсягу встановлених правообмежень, вона обов'язково погоджується зі спостережною комісією».

2. Частину третю ст. 100 КВК України викласти у наступній редакції:

«Зміна умов тримання засудженого шляхом переведення його до виправної колонії іншого рівня безпеки здійснюється Державним департаментом України з питань виконання покарань за поданням адміністрації виправної колонії, погодженим з начальником управління (відділу) Державного департаменту України з питань виконання покарань в Автономній Республіці Крим, області, місті Києві та Київській області. У випадках, якщо таке подання передбачає переведення засудженого у більш суворі умови тримання або збільшення обсягу встановлених правообмежень, воно обов'язково погоджується зі спостережною комісією».

3. З частини першої ст. 142 КВК України слова «за погодженням із спостережною комісією» вилучити.

4. Частину третю ст. 154 КВК України викласти у наступній редакції:

«Адміністрація органу або установи виконання покарань стосовно засудженого, щодо якого відповідно до статей 81 і 82 Кримінального кодексу України може бути застосоване умовно-дострокове

звільнення від відбування покарання або заміна невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням, після відбуття засудженим установленої Кримінальним кодексом України частини строку покарання зобов'язана в місячний термін, в порядку, що встановлюється нормативними актами Державного департаменту України з питань виконання покарань, розглянути питання щодо можливості представлення його до умовно-дострокового звільнення або заміни невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням.

Для застосування до засудженого умовно-дострокового звільнення від відбування покарання або заміни невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням орган або установа виконання покарань вносить до суду мотивоване подання, в якому повинні міститися дані, які характеризують поведінку засудженого, його ставлення до праці та навчання за весь час відбування покарання. Разом із поданням до суду направляється особова справа засудженого».

5. З частини десятої ст. 154 КВК України слова «і спостережної комісії» вилучити.

III. До Кримінально-процесуального кодексу України:

1. Частину першу ст. 407 КПК України викласти у наступній редакції:

«Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання і заміна невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням відповідно до статей 81 і 82 Кримінального кодексу України застосовується суддею районного (міського) суду за місцем відбування покарання засудженим за поданням органу або установи виконання покарань».

2. Частину четверту ст.407 КПК України викласти у наступній редакції:

«При розгляді судом подання органу або установи виконання покарань суд повідомляє їх про час і місце розгляду цього подання».

3. Статтю 407-1 КПК України викласти у наступній редакції:

«Звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, відповідно до статті 83 Кримінального кодексу здійснюється суддею районного (міського) суду за місцем відбування покарання за поданням установи виконання покарань.»

6. ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ ІНШИХ ВИДІВ КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ³⁰

6.1. ЧИ МОЖНА ВВАЖАТИ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ОБМЕЖЕННЯ ВОЛІ РЕАЛЬНОЮ АЛЬТЕРНАТИВОЮ ПОЗБАВЛЕННЮ ВОЛІ НА ПЕВНИЙ СТРОК?

Аналіз практики застосування кримінальних покарань в Україні свідчить, що за останні 7-8 років простежується стійка позитивна тенденція до збільшення питомої ваги покарань, альтернативних позбавленню волі, що призначені за вироком суду, та зменшення частки позбавлення волі на певний строк. Статистика свідчить, зокрема, про наступне. Питома вага призначення судами покарання у виді позбавлення волі поступово зменшилась з 31,4 % у 2002 р. – до 25% у 2007 р. За підсумками діяльності судової системи за 1 півріччя 2008 р. цей показник складає 23,2%. І навпаки, питома вага альтернативних покарань лише за останні декілька років збільшилась з 11,6% у 2004 р. до 17,7% у 2007 р. Найбільш часто у 2007 р. суди застосовували такі види альтернативних покарань: штраф – 10,2%; громадські роботи – 2,8%; обмеження волі – 2,4%; арешт – 1,3%; виправні роботи – 0,9%. За 1 півріччя 2008 р. питома вага перелічених видів покарань зросла до 21,3%, в тому числі: штраф – 12,5%, громадські роботи – 3,2%, обмеження волі – 2,8%, арешт – 1,9% (і це – не враховуючи інших видів альтернативних покарань).

Наведене свідчить, що спільними зусиллями законодавців, науковців, правозастосовувачів та правозахисників проблема забезпечення більш широкого застосування покарань, альтернативних позбавленню волі в нашій державі поступово вирішується, а найбільш часто суди призначають засудженим такі види альтернативних по-

³⁰ Автор – Гель А.П.

карань як штраф, громадські роботи та обмеження волі. Проте не можна забувати, що зростання лише кількісних показників їх застосування ще замало. Необхідно, щоб і порядок їх виконання (відбування) дійсно відповідав вимогам гуманізму, національному законодавству, міжнародним стандартам та правилам у цій сфері. Щодо порядку та умов виконання покарань у виді штрафу та громадських робіт суттєвих зауважень та запитань не виникає, чого, на жаль, не можна сказати стосовно покарання у виді обмеження волі. Ціла низка запитань щодо змісту, порядку та умов виконання (відбування) цього виду покарання потребує негайної відповіді.

Покарання у виді обмеження волі було запроваджено у вітчизняне законодавство новим КК України, який набув чинності 1 вересня 2001 р. Зміст цього виду покарання закріплений у ч. 1 ст. 61 КК України, яка передбачає, що покарання у виді обмеження волі полягає у триманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці. У ч. 3 ст. 61 КК України наведений перелік осіб, до яких таке покарання не може бути застосоване.

Відповідно до ч. 1 ст. 56 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК) особи, засуджені до обмеження волі, відбувають покарання у виправних центрах, як правило, у межах адміністративно-територіальної одиниці відповідно до їх постійного місця проживання до засудження..

Порядок і умови відбування покарання визначаються ст. 59 КВК України, частина перша якої передбачає, що засуджені до обмеження волі мають право: носити цивільний одяг, мати при собі гроші та цінні речі, користуватися грошима без обмежень; відправляти листи, отримувати посилки (передачі) і бандеролі, одержувати короткострокові побачення без обмежень, а тривалі побачення – до 3-х діб один раз на місяць. Відповідно до частини другої цієї ж статті, у певних випадках (на них ми зупинимося трохи згодом) засудженим може бути дозволено короткочасні виїзди за межі виправного центру.

Обов'язки засуджених визначені ч. 3 ст. 59 КВК України і до них, поряд з іншими, належать: сумлінно працювати в місці, визначеному адміністрацією; постійно перебувати в межах виправного центру під наглядом, залишати його межі лише за спеціальним дозволом адміністрації виправного центру; проживати за особистим

посвідченням, яке видається взамін паспорту; проживати як правило у спеціально призначених гуртожитках, а перебування у вільний від роботи час поза гуртожитком дозволяється з дозволу адміністрації, який оформлюється постановою. Засудженим, які не допускають порушень та мають сім'ю, після відбуття 6 місяців строку покарання може бути дозволено за постановою начальника виправного центру проживати за межами гуртожитку разом із сім'ями – вони можуть або орендувати житло, або його придбавати в межах виправного центру. Такі засуджені повинні від 1 до 4 разів на тиждень з'являтися у виправний центр для реєстрації. Частина 4 ст. 59 КВК України встановлює для засуджених до обмеження волі і цілий ряд заборон, в тому числі: доставляти і зберігати на території, де вони проживають, предмети, вироби і речовини, перелік яких визначається нормативними актами Департаменту, вживати спиртні напої і пиво, наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги. Засуджені, а також приміщення, в яких вони проживають, можуть піддаватися обшуку, а їхні речі, посилки, передачі і бандеролі, що надійшли – огляду. Огляди і обшуки в приміщеннях, де засуджені проживають із родинами, проводяться на визначених законом підставах – за мотивованим рішенням суду. Більш детально порядок виконання покарання визначається нормативним актом Департаменту – Інструкцією з організації порядку і умов виконання покарання у виді обмеження волі (далі – Інструкція), яка затверджена наказом Департаменту від 16.02.2005 р. № 27.

На перший погляд здається, що дійсно це абсолютно новий за своїм змістом, більш прогресивний та гуманний вид кримінального покарання, який створює реальну альтернативу покаранню у виді позбавлення волі на певний строк. Проте, це не зовсім так.

Вже від самого початку запровадження цього виду покарання небезпідставно привернув до себе увагу той факт, що український законодавець відвів кримінально-виконавчій системі України занадто мізерний термін (менше 5-ти місяців) для створення необхідних умов щодо забезпечення практичного застосування покарання у виді обмеження волі. Обґрунтовано виникає питання, а невже цього терміну було достатньо для того, щоб створити майже у всіх регіонах держави розгалужену мережу установ відкритого типу – виправних центрів, які спроможні забезпечити передбачені законом умови виконання цього нового за змістом покарання? Безперечно, ні. А може,

така мережа установ у нас вже існувала? Ні, не було у нас установ такого типу. Отже, ситуація якась не дуже зрозуміла. Чому я так акцентую на цьому увагу, стане зрозуміло далі.

Цілий ряд питань від моменту запровадження цього виду покарання на теренах України відразу викликали окремі положення КК та КВК України.

Насамперед це стосується ч. 1 ст. 61 КК України, яка передбачає обов'язкове залучення засуджених цієї категорії до праці, або, говорячи іншими словами, – примусову працю. На перший погляд, така редакція норми національному законодавству не суперечить, оскільки ст. 43 Конституції України, яка проголошує заборону використання примусової праці, одночасно визначає, що не вважається примусовою праця, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду. Проте при цьому законодавець чомусь «випадково» не бажає помічати відповідних міжнародних правил та стандартів, які були ратифіковані Україною і містять норми іншого змісту. Мова, зокрема, йде про Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод (або Європейська конвенція з прав людини – далі Конвенція), яка була підписана Україною (з відповідними протоколами) та ратифікована Верховною Радою України без будь-яких застережень щодо статей 4-1 та 5-1 Конвенції ще 11 вересня 1997 р. Зокрема, ст. 4-1 Конвенції проголошуючи заборону рабства та примусової праці, зазначає, що поняття (термін) «примусова або обов'язкова праця» не поширюється на будь-яку роботу, виконання якої звичайно вимагається під час тримання під вартою, призначеного згідно з положеннями статті 5-1 цієї Конвенції, або під час умовного звільнення з-під варти. В свою чергу ст. 5-1 Конвенції роз'яснює, що під триманням під вартою (стосовно виконання покарання) необхідно розуміти законне ув'язнення особи після її засудження компетентним судом, тобто позбавлення волі. Таким чином, ст. 4-1 Конвенції передбачає лише два випадки, коли праця (в сфері виконання покарань) не вважається примусовою – під час позбавлення волі (арешту) або умовного звільнення з ув'язнення. Отже, існуюча редакція змісту покарання у виді обмеження волі, передбачаючи обов'язкове залучення засуджених названої категорії до праці прямо порушує вимоги ст. 4-1 Конвенції, що є неприпустимим.

Проте ця проблема має ще й інший бік. Заборону застосування покарання у виді обмеження волі до перелічених у ч. 3 ст. 61 КК Ук-

раїни категорій засуджених законодавець, окремі вчені та практики пояснюють виключно гуманною турботою держави про збереження фізичного здоров'я найбільш вразливих в цьому аспекті категорій засуджених (неповнолітні, вагітні жінки, пенсіонери, інваліди тощо) шляхом забезпечення їх від обов'язкової праці, яка може завдати їм шкоди. Проте аналіз санкцій норм Особливої частини КК України дає підстави вести мову про те, що така постановка питання навпаки призводить до безпідставного погіршення правового становища та дискримінації цих засуджених перед законом за різними ознаками (статтю, віком, станом здоров'я і т.ін.) всупереч вимогам ст. 24 Конституції України. Адже питома вага обмеження волі у санкціях норм особливої частини КК України є значною. За станом кримінального законодавства на 07.04.2009 р. в Особливій частині КК України передбачено всього 771 склад злочину, а покарання у виді обмеження волі містять санкції 298 складів злочинів, що складає відповідно 38,6% від їх загальної кількості. Як єдиний безальтернативний вид основного покарання, обмеження волі передбачено лише в санкціях 2-х складів злочинів Особливої частини КК України (ч. 1 ст. 224 – виготовлення з метою збуту, збут чи використання іншим чином підроблених недержавних цінних паперів; ст. 335 – ухилення від призову на строкову військову службу), в усіх інших випадках – як альтернативне іншим основним покаранням. У тому числі, як єдина альтернатива позбавленню волю на певний строк, обмеження волі передбачено у санкціях 87 складів злочинів, що складає відповідно 11,3 %. Отже, у випадках вчинення діянь, передбачених цими складами злочинів будь-ким з осіб, що належать до категорії, визначеної у ч. 3 ст. 61 КК України (неповнолітні, вагітні жінки, інваліди тощо), вони на відміну від інших засуджених (до яких закон не забороняє застосовувати обмеження волі) опиняються в значно гіршій ситуації – адже суддя (особливо у випадках відсутності підстав для застосування ст. 69 КК України) не може призначити їм обмеження волі в силу вимог ч. 3 ст. 61 КК України та вимушений призначити більш суворе покарання – позбавлення волі на певний строк. Такий стан речей також не можна визнавати нормальним з точки зору дотримання прав і свобод людини.

Наступною «проблемною» нормою КК України, яка багато чого нам пояснює і одночасно ставить велику та жирну крапку на нашій думці про новизну та гуманізм покарання у виді обмеження волі, є

ч. 6 розділу II Прикінцевих та перехідних положень КК України, яка передбачає, що осіб, які відбувають покарання за вироком суду у виді позбавлення волі на строк до п'яти років в колоніях-поселеннях, вважати такими, які відбувають покарання у виді обмеження волі, передбачене статтею 61 КК України. Отже, все відразу стає на свої місця і нам стає зрозуміло – і чому законодавцю та кримінально-виконавчій службі не було потрібно тривалого часу для створення належних умов для виконання цього виду покарання, і чому передбачена обов'язкова (примусова) праця цієї категорії засуджених. Законодавець та кримінально-виконавча служба знайшли для себе взаємовигідний варіант вирішення проблеми, механізм якого полягав в тому, що оскільки ст. 11 КВК України вже не передбачала такого виду установи як виправна колонія-поселення, ці установи (колонії-поселення) лише змінили свої вивіски на назву «виправний центр». Засуджені, які в них утримуються, вже вважаються такими, що відбувають покарання у виді обмеження волі, хоча порядок і умови його відбування за своєю сутністю продовжують залишатися позбавленням волі у виправно-трудовах колоніях-поселеннях, яке раніше передбачалося відповідними нормами (ст.ст. 16, 33) Випранотрудового кодексу України (далі ВТК). Натомість у ст. 11 КВК України з'явився новий вид установ – кримінально-виконавчі установи відкритого типу (виправні центри), які виконують новий вид покарання – обмеження волі. Такий спосіб «реформування сфери виконання покарань» був вигідний як законодавцю – необхідно було якнайскоріше прозвітувати світовій спільноті та країні про суттєві зрушення та позитивні кроки в напрямку гуманізації сфери виконання покарань та реформування кримінально-виконавчої системи, так і органам виконавчої влади і, зокрема, кримінально-виконавчій службі, яка: 1) майже миттєво позбулася головного болю стосовно необхідності вирішення проблеми фінансування та будівництва у всіх регіонах держави мережі установ відкритого типу та їх відповідного обладнання; 2) відзвітувала про своє реформування та успішне запровадження ще одного нового покарання, альтернативного позбавленню волі; 3) зберігши у виправних центрах умови тримання засуджених, передбачені раніше для колоній-поселень, створила для себе більш сприятливі умови щодо забезпечення нагляду за ними. Не виграли від такого реформування кримінального та кримінально-виконавчого законодавства лише засуджені.

Дійсно, якщо ми проаналізуємо зміст ст. 33 ВТК України, яка визначала особливості режиму у виправно-трудових колоніях-поселеннях, то дійдемо висновку, що майже всі її положення дослівно відтворені у ст. 59 КВК України і тільки назва «виправно-трудова колонія-поселення» замінена на «виправний центр». Відмінності стосуються лише окремих підстав для виїзду засуджених за межі виправного центру. До речі, доцільно їх розглянути більш детально. Згідно з ч. 2 ст. 59 КВК України засудженим можуть бути дозволені виїзди за межі виправного центру за обставин, передбачених законом для осіб, засуджених до позбавлення волі, а також з інших причин у таких випадках: 1) за необхідності звернутися в медичний заклад з приводу захворювання чи лікування за наявності відповідного медичного висновку; 2) для складання іспитів у навчальному закладі; 3) за викликом судових і слідчих органів – на період провадження слідства чи дізнання; 4) для попереднього вирішення питань трудового і побутового влаштування після звільнення – строком до 7-ми діб, без урахування часу на дорогу; 5) у разі виникнення інших життєвих обставин, які потребують присутності засудженого. Обґрунтовано виникає питання – чому законодавець наголошує, що такі виїзди надаються засудженим, які відбувають покарання у виді обмеження волі, за обставин, які передбачені для засуджених до позбавлення волі, а вже потім – й на інших підставах (абз. 2-6 ч. 2 ст. 59 КВК України)? Незрозуміло. Це ж зовсім два різних види покарання: позбавлення волі – пов'язано з ізоляцією від суспільства, а обмеження – ні. Тим більш, якщо ми проаналізуємо ч. 1 ст. 111 КВК України (Короткочасні виїзди за межі виправних і виховних колоній), то побачимо, що наведений там перелік підстав (смерть або хвороба близького родича, що загрожує його життю; стихійне лихо, що спричинило значну матеріальну шкоду сім'ї засудженого) повністю підпадає під визначення абз. 6 ч. 2 ст. 59 КВК України – «у разі виникнення інших життєвих обставин, які потребують присутності засудженого».

Що ж стосується підстав для виїзду засуджених до обмеження волі, закріплених у абзацах 2 та 3 ч. 2 ст. 59 КВК України (лікування засудженого, участь в досудовому слідстві), то можна безапеляційно стверджувати, що вони повинні бути викладені у виді імперативних норм, адресованих безпосередньо адміністрації виправного центру (а не засудженим), оскільки: 1) КВК України не передбачає взагалі

можливості надання засудженим медичної допомоги у виправних центрах, а право засудженого на її отримання адміністрація повинна забезпечити; 2) забезпечити явку засудженого для проведення необхідних слідчих дій – це прямий обов'язок адміністрації.

Отже, відносно новими з усього переліку (ч. 2 ст. 59 КВК України) можна визнати тільки дві підстави – надання засудженим можливості виїздити для складання іспитів у навчальному закладі та для попереднього вирішення питань трудового і побутового влаштування (абз.3 та 5 ч. 2 ст. 59 КВК України). Проте задекларована у абз. 3 ч. 2 ст. 59 КВК України норма про можливість надання засудженому права виїздити з виправного центру для складання іспитів у навчальному закладі суттєво і безпідставно звужується у відомчому підзаконному акті Департаменту. Зокрема, підпункт «г» пункту 8.2. Інструкції передбачає, що засудженим може бути дозволено виїзд за межі виправного центру для складання іспитів у навчальному закладі, але лише за умови, що вони навчалися у ньому до засудження. Адже КВК України не містить такої умови. Отже, дія норми закону обмежується нормою підзаконного відомчого акту Департаменту.

Крім того, необхідно підкреслити, що ще виправно-трудове законодавство передбачало цілий ряд підстав для виїзду окремих категорій засуджених за межі місця відбування покарання. Зокрема аналіз ст. 82-2 ВТК України, яка визначала обов'язки та права осіб, умовно засуджених до позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці, а також умовно звільнених з місць позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці (ст. 25-1 та 52-1 КК України 1960 р.) свідчить, що цим особам також могло бути надано право виїзду за межі адміністративного району у відрадження або з інших поважних причин, а частина їх обов'язків тотожна (працювати у місцях визначених органами, що видають виконанням покарання, проживання лише у спеціально призначених для цього гуртожитках, перебування поза них у вільний від роботи час тільки за спеціальним дозволом, реєстрація, тощо) обов'язкам засуджених до обмеження волі.

Викладене дозволяє дійти висновку, що насправді порядок і умови відбування покарання у виді обмеження волі – це не що інше, як певний симбіоз раніше передбачених ВТК України: порядку та умов відбування покарання у виді позбавлення волі у виправно-трудових колоніях-поселеннях (ст.ст. 16, 33) та умовного засудження

до позбавлення волі (умовного звільнення з місць позбавлення волі) з обов'язковим залученням засудженого до праці (ст. 82-1 – 82-8). До речі, саме через значний рівень безробіття у нашій державі, яке мало місце на початку 90-х років минулого сторіччя та неспроможність держави забезпечити цю категорію засуджених (звільнених) суспільно-корисною працею, застосування ст. 25-1 та 52-1 КК України 1960 р. було зупинено постановою Верховної Ради України від 16.05.1992 р. (з формулюванням – до прийняття нового КК України), а спеціальні комендатури, в яких проживали засуджені, – ліквідовані. Враховуючи те, що внаслідок економічних негараздів вирішити проблему безробіття у нашій державі вже тривалий час не вдається, то навряд чи можна вважати доцільним запровадження покарання, не пов'язаного із позбавленням волі, обов'язковим елементом якого є примусова праця, оскільки в цей же час десятки та сотні тисяч правослухняних, досвідчених та висококваліфікованих працівників не можуть забезпечити себе роботою.

Тепер декілька слів щодо установ для відбування цього виду покарання. На даний час на теренах держави функціонує 21 виправний центр Департаменту, в яких станом на 1.01.2009 р. утримувалося 4874 засуджених до обмеження волі. Динаміка кількості засуджених, що утримувалися у виправних центрах на протязі останніх декількох років характеризується наступними даними. Станом на 1.01.2003 р. загальна кількість засуджених цієї категорії становила 1784; на 1.01.2004 р. – 2244; на 1.01.2005 р. – 2612; на 1.01.2006 р. – 4672; на 1.01.2007 р. – 4911; на 1.01.2008 р. – 5000 чол. Отже, наведена статистика свідчить, що загальна кількість засуджених, які відбувають покарання у виді обмеження волі, за останні 5 років збільшилась більш ніж в 2 рази. А тепер проаналізуємо, що ж це за виправні центри, в яких ці засуджені відбувають покарання? Станом на 31.08.2001 р. (до набрання чинності КК України 2001 р.) 18 з 21 названого вище виправного центру мали статус виправно-трудова колоній-поселень, 2 – дільниць колоній поселень при виправно-трудова колоніях різних видів режиму. Дійсно, якщо проаналізувати п.9 Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, затверджених наказом Департаменту від 25.12.2003 р. № 275 (далі – Правила 2003 р.), та пункти 4.1. та 4.2. Інструкції, що встановлюють вимоги до обладнання виправних центрів, та порівняти їх зі змістом п.8.1–8.4 Правил внутрішнього розпорядку виправно-трудова установ, затверджених наказом Департаменту від 5.06.2000 р.

(далі – Правила 2000 р.), що визначали особливості обладнання виправно-трудова колоній-поселень, стає цілком очевидною їх майже повна тотожність. Будь-які інші коментарі – зайві.

Варто звернути увагу й на той факт, що Департамент так і не спромігся на протязі більш ніж 7 років забезпечити виконання вимог ч. 1 ст. 56 КВК України в частині, яка передбачає, що засуджені до обмеження волі повинні відбувати покарання, як правило, у виправних центрах у межах адміністративно-територіальної одиниці відповідно до їх постійного місця проживання до засудження. Адже виправні центри не створені навіть у всіх областях держави – їх мають лише 16 з 24 областей. Причому в 12 областях існує лише по 1 виправному центру, а від 2 до 3-х – лише в 4 областях: Дніпропетровській (3), Донецькій (2), Луганській (3) та Івано-Франківській (2).

Наведені вище аргументи підтверджуються висновками перевірок, проведених у виправних центрах Департаменту Генеральною прокуратурою України. Зокрема, як зазначає заступник Генерального прокурора України О. Шинальський, на початку 2007 р. до Генеральної прокуратури України стали надходити непоодинокі скарги від осіб, які відбувають кримінальне покарання у виді обмеження волі, суть яких полягала в тому, що замість покарання у виді обмеження волі засуджені фактично відбувають покарання у виді позбавлення волі. За час, що минув із запровадження цього виду покарання, органи виконавчої влади не спромоглися створити жодного виправного центру, який би відповідав вимогам закону, і тому засуджені змушені відбувати не обмеження, а позбавлення волі. Такі порушення прав засуджених до цього виду покарання виявлені в усіх без винятку виправних центрах. Самі ж виправні центри і організаційно, і архітектурно являють собою виправні колонії доби колишнього СРСР з усіма відповідними атрибутами – інженерно-технічними засобами охорони території (мури, вежі, колючий дріт по периметру тощо), сигналізацією і оповіщенням, а подекуди навіть локальною ізоляцією окремих ділянок території. О.Шинальський також підкреслює, що, на його думку, причини такого стану справ не в останню чергу полягають у незрозумілому та цілком протизаконному прагненні Департаменту максимально наблизити режим відбуття покарання у виді обмеження волі до покарання у вигляді позбавлення волі, у прагненні перетворити нагляд за поведінкою засуджених у тотальний контроль та запровадити жорстку охорону

засуджених від спілкування із зовнішнім світом (Шинальський О. Додержання вимог закону під час виконання кримінального покарання у вигляді обмеження волі та тримання осіб в приймальниках-розподільниках для осіб, які запідозрені у зайнятті бродяжництвом // Вісник прокуратури. – 2007. – № 6. – С.3-11.)

Питання ж, які виникають з цього приводу до органів законодавчої та виконавчої влади – а чи усвідомлювали наші законодавці, сутність законодавчих норм, які приймали; де ж тут роль Міністерства юстиції, яке проводило правову експертизу відомчих нормативних актів Департаменту та здійснювала їх державну реєстрацію? – вбачаються риторичними і залишаються без відповіді.

Вітчизняному законодавцю при здійсненні таких важливих кроків у сфері виконання кримінальних покарань не завадило б спочатку ознайомитися з тим позитивним досвідом, який вже був напрацьований у цій сфері законодавства окремими країнами СНД – Республікою Беларусь та Російською Федерацією, із законодавства якої, без сумніву, і був запозичений цей «новий» вид покарання.

У ст. 53 КК РФ, який набрав чинності набагато раніше нового КК України – з 1.01. 1997 р., законодавчо був закріплений новий вид покарання – обмеження волі. Згідно з ч. 1 ст. 53 КК РФ сутність покарання полягає в утриманні засудженого, який досяг на момент винесення вироку 18-річного віку в спеціальній установі без ізоляції від суспільства, в умовах здійснення за ним нагляду. Частина друга цієї ж статті визначає що цей вид покарання призначається: а) особам, які засуджені за вчинення умисних злочинів і не мають судимості – на строк від 1 до 3-х років; б) особам, засудженим за злочини, вчинені з необережності, – на строк від 1 до 5 років. У ст. 53 були визначені й категорії засуджених, яким цей вид покарання не призначався: інваліди 1 та 2 груп; вагітні жінки та жінки, що мають дітей віком до 8 років, особи пенсійного віку, а також військово-службовці строкової служби.

Інститут виконання покарання у виді обмеження волі був закріплений у ст.ст. 47-60 КВК РФ, який набрав чинності з 1.07.1997. Детально на змісті цих норм зупинятися не будемо, оскільки більшість з них тотожна вже розглянутим вище нормам КВК України (правильніше буде сказати навпаки), а обмежимося лише окремими положеннями. Відповідно до ст. 47 КВК РФ засуджені до обмеження волі відбувають покарання в спеціальних установах – виправних

центрах, як правило, в межах території суб'єкту РФ, в якому вони проживали або були засуджені. А засуджені, яким обмеження волі призначено в порядку заміни покарання більш м'яким, можуть бути направлені і до виправних центрів, розташованих на території інших суб'єктів РФ. Порядок відбування цього виду покарання закріплений у ст. 50 КВК РФ, яка, зокрема, передбачає, що засуджені перебувають під наглядом та зобов'язані: виконувати Правила внутрішнього розпорядку виправних центрів (які так і не були прийняті); працювати у місцях, визначених адміністрацією виправного центру; постійно перебувати у межах виправного центру та не залишати його без дозволу адміністрації; проживати, як правило, в спеціально призначених для засуджених гуртожитках і не залишати їх у нічний час без дозволу адміністрації, постійно мати при собі документ встановленого зразка і т. ін. Засудженим, які не допускають порушень та мають сім'ю, за постановою начальника виправного центру може бути дозволено проживання на орендованій або власній жилій площі. Такі засуджені повинні з'являтися для реєстрації до 4-х разів на місяць. Більшість з перелічених норм КВК РФ була продубльована у подальшому українським законодавцем у КВК України.

Разом з тим, між нормами КВК РФ та КВК України, що регулюють інститут обмеження волі є й певні відмінності (на жаль, не на користь КВК України). Зупинимося коротко лише на деяких. Так, на відміну КВК України, який не містить норм імперативного характеру про обов'язкове роздільне тримання різних категорій засуджених до цього виду покарання (що призводить до негативного впливу на засуджених до обмеження волі з боку засуджених, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі), ч. 5 ст. 50 КВК РФ передбачає, що засуджені, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі та мають судимість, утримуються окремо від інших засуджених до обмеження волі. Крім того, більш гуманною (у порівнянні з КВК України) є норма, закріплена у ч. 9 ст. 50 КВК РФ, яка дозволяє цим засудженим заочно навчатися в установах середньої професійної та вищої професійної освіти, розташованих в межах території суб'єкту РФ за місцем відбування покарання. Більш гуманними є і норми КВК РФ, які регулюють медико-санітарне забезпечення засуджених до обмеження волі. Зокрема, ч. 2 ст. 52 КВК РФ передбачає, що для амбулаторного медичного обслуговування засуджених, за рішенням Міністерства юстиції РФ (у його підпо-

рядкуванні перебуває Федеральна служба виконання покарань) та Міністерства охорони здоров'я та соціального розвитку РФ у виправних центрах можуть утворюватися медичні установи (поліклініки, медсанчастини тощо). А у штатах же вітчизняних виправних центрів взагалі не передбачено жодної посади медичного працівника для надання навіть невідкладної медичної допомоги (оскільки це не передбачено КВК України), що при значній віддаленості виправного центру від лікувального закладу охорони здоров'я за певних обставин може призвести й до летальних випадків серед хворих засуджених, які потребують невідкладної медичної допомоги.

Проте закріпивши відповідні норми у КК та КВК РФ, російський законодавець (на відміну від вітчизняного) усвідомлював, що для побудови мережі відкритих установ нового типу, які б були здатні забезпечити передбачені законом умови тримання засуджених, потрібні значні матеріальні ресурси, велика організаційна робота, час і т. ін., і тому даний вид покарання був віднесений до так званих «відкладених видів покарання». Вводячи в дію новий КК РФ та КВК РФ відповідними Федеральними Законами РФ, законодавець у ст. 4 Закону про введення в дію КК РФ та у ст. 5 Закону про введення в дію КВК РФ зазначив, що положення про покарання у виді обмеження волі вводяться в дію федеральним законом або федеральними законами після набрання чинності КК РФ по мірі створення необхідних умов для виконання цього виду покарання, але не пізніше 2001 року. У подальшому цей термін був продовжений до 2005 року. Проте відповідні положення КК та КВК РФ щодо покарання у виді обмеження волі так і залишилися не введеними в дію до цього часу. Пояснюється це тим, що: по-перше, – створення розгалуженої мережі виправних центрів на всій території РФ потребувало величезних матеріальних затрат; по-друге – значна кількість провідних російських юристів-практиків різко негативно ставилася до запровадження цього покарання у тому виді, який був закріплений в законодавстві. Вони вважали, що більш доцільно від нього відмовитися взагалі в силу практичної недоцільності та низької ефективності, оскільки, по суті, таке обмеження волі являє собою фактично раніше скасоване умовно засудження до позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці, а виправні центри, в яких засуджені повинні відбувати покарання – це ті ж самі спецкомендатури, тільки під іншою назвою. Наведені аргументи були визнані обґрунтованими і

було прийнято рішення кардинально змінити зміст цього виду покарання. Був розроблений відповідний проект Федерального закону РФ (№ 321851-4) «Про введення в дію положень КК РФ та КВК РФ про покарання у виді обмеження волі та внесення змін в законодавчі акти РФ», який вже був розглянутий Державною Думою РФ в першому читанні 4.07.2008 р. та очікує остаточного прийняття.

Згідно з цим законопроектом, стаття 53 КК РФ (обмеження волі) передбачає, що обмеження волі полягає в обмеженні судом окремих прав та свобод засудженого на його особисту недоторканність, недоторканність приватного життя та житла, свободу пересування та обрання місця проживання або перебування, участі у мітингах і демонстраціях, пікетуванні та призначається у виді встановлення засудженому наступних правообмежень: заборона виходити з дому (квартири, іншого помешкання) в певний час доби; заборона перебувати у певних місцях міського чи сільського населеного пункту чи (або) муніципального району, заборона виїзду або обмеження часу виїзду у особистих справах за межі населеного пункту чи (або) муніципального району, заборона відвідувати місця проведення масових і інших заходів або приймати участь у них, заборона змінювати місце проживання або перебування, місце роботи і навчання без попереднього повідомлення та згоди спеціалізованого державного органу, що здійснює нагляд, явка до спеціалізованого державного органу, що здійснює нагляд для реєстрації від 1 до 4-х разів на місяць. У необхідних випадках з урахуванням особи засудженого та обставин вчиненого ним злочину суд може призначити й інші обмеження прав і свобод засудженого. Даний вид покарання може призначатися як основний вид покарання терміном від 2-х місяців до 4-х років, а також на термін від 6-ти місяців до 2-х років в якості додаткового виду покарання. Під час відбування цього покарання суд за поданням спеціалізованого державного органу, що здійснює нагляд може скасувати частково або доповнити раніше встановлені ним для засудженого обов'язки. Даний вид покарання не може бути застосований лише до військовослужбовців. Редакція ст. 49 та 50 КВК РФ, викладені у проекті Федерального Закону, передбачають, що покарання відбувається засудженим за місцем його проживання, покладають здійснення нагляду за виконанням покарання на кримінально-виконавчі інспекції (далі – КВІ), встановлюють порядок здійснення нагляду, обов'язки засуджених та

повноваження КВІ щодо забезпечення нагляду за засудженими до обмеження волі.

У свій час саме таким шляхом пішов і законодавець Республіки Беларусь, який спочатку у ч. 1 ст. 44 КВК РБ передбачав лише одну форму виконання покарання у виді обмеження волі – у виправних установах відкритого типу. З часом, з урахуванням реалій сучасності до КВК РБ були внесені зміни (ч. 2-1 ст. 44 КВК РБ), які передбачили й іншу форму виконання покарання – за місцем проживання засудженого. Зараз у РБ паралельно існують дві категорії засуджених до цього виду покарання: 1) засуджені до обмеження волі з направленням їх до виправної установи відкритого типу – відбувають покарання у виправних центрах, як правило в межах області за місцем постійного проживання або засудження; 2) засуджені до обмеження волі без направлення до виправної установи відкритого типу – відбувають покарання за місцем постійного проживання. Для другої категорії засуджених встановлюються правообмеження аналогічні тим, які наведені вище у проекті ФЗ РФ, а нагляд за їх виконанням засудженим здійснює також КВІ.

Як бачимо, на вирішення питання щодо практичного запровадження нового гуманного покарання, яке б дійсно відповідало задекларованому його змісту та склало дійсну, реальну альтернативу позбавленню волі, навіть потужній російській державі знадобилось більш ніж 12 років, а наші вітчизняні органи законодавчої та виконавчої влади блискавично вирішили це питання менш як за 5 місяців (час з моменту прийняття нового КК України і до набрання їм чинності) – замінивши на установах виконання покарань вивіски з «колонія-поселення» на «виправний центр».

Можна зробити наступні висновки.

1. Порядок та умови відбування засудженими покарання у виді обмеження волі, встановлені КВК України та відомчими нормативними актами Департаменту, не відповідають вимогам національного законодавства і, зокрема, змісту цього виду покарання, закріпленого у ст. 61 КК України.

2. Вимога ст. 61 КК України про обов'язкове залучення до праці осіб, засуджених до обмеження волі, суперечить ст. 4-1 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

3. Інструкція, як відомчий підзаконний нормативний акт Департаменту, безпідставно звужує зміст абз. 3 ч. 2 ст. 59 КВК України

щодо надання засудженим права на виїзди за межі установ для складання іспитів.

4. Існуючі норми КВК України не передбачають можливості надання засудженим невідкладної та амбулаторної медичної допомоги безпосередньо за місцем відбування покарання, що у певних випадках (тим більш за віддаленості установи від лікувальних закладів охорони здоров'я) може призвести до небажаних (летальних) наслідків.

5. На сьогоднішній день в Україні ще не створено установ відкритого типу – виправних центрів, які б дійсно відповідали вимогам цього виду покарання, як альтернативного позбавленню волі. За своїм технічним обладнанням, архітектурою (паркан суцільного заповнення, вежі, колючий дріт, інженерно-технічні засоби охорони, КПП, іноді й локальні сектори) та організацією діяльності ці установи є нічим іншим, як виправно-трудовами колоніями-поселеннями, які передбачалися у ВТК України для виконання покарання у виді позбавлення волі. Особи, які засуджені до покарання у виді обмеження волі, фактично перебувають в умовах, які являють собою симбіоз положень ВТК України, що встановлювали порядок та умови виконання (відбування) покарання у виді позбавлення волі (ст.ст. 16, 33 ВТК України) та умовного засудження до позбавлення волі (звільнення з місць позбавлення волі) з обов'язковим залученням засудженого до праці (ст. 82-2 ВТК України).

Такий стан речей є неприпустимим, оскільки призводить до масового порушення прав засуджених. Приведення умов тримання засуджених до обмеження волі у сувору відповідність до вимог закону та створення установ дійсно відкритого типу, які були б спроможні забезпечити усі належні умови для виконання покарання у виді обмеження волі повинно стати невідкладним та першочерговим завданням органів законодавчої та виконавчої влади. При підготовці відповідних змін та доповнень до чинного кримінального та кримінально-виконавчого законодавства України доцільно було б врахувати і напрацьований позитивний досвід Російської Федерації і Республіки Беларусь у цій сфері.

КОМІТЕТ ООН ПРОТИ КАТУВАНЬ

Двадцять сьома сесія

12 – 23 листопада 2001

Невідредагована версія

**РОЗГЛЯД ДОПОВІДЕЙ, ПОДАНИХ ДЕРЖАВАМИ-УЧАСНИЦЯМИ
ЗГІДНО ЗІ СТАТТЕЮ 19 КОНВЕНЦІЇ**

ВИСНОВКИ Й РЕКОМЕНДАЦІЇ КОМІТЕТУ ПРОТИ КАТУВАНЬ

Україна

1. Комітет розглянув четверту періодичну доповідь України (CAT/C/55/Add.1) на своїх 488-му, 491-му і 499-му засіданнях (CAT/C/SR.488, 491 і 499) і сформулював такі висновки та рекомендації.

А. ВСТУП

2. Комітет вітає пунктуальне подання четвертої періодичної доповіді України. Він відзначає, що доповідь не було подано у повній відповідності до Посібника Комітету з підготовки державами періо-

дичних доповідей. Комітет також звертає увагу на те, що доповідь, головним чином, посилається на юридичні положення, і в ній бракує детальної інформації щодо деяких статей Конвенції, так само як і інформації щодо виконання рекомендацій, винесених після вивчення третьої періодичної доповіді. Однак, Комітет хотів би високо оцінити місткі й інформативні усні відповіді, надані делегацією держави-учасниці під час розгляду доповіді.

В. ПОЗИТИВНІ АСПЕКТИ

3. Комітет з прихильністю відзначає:

(а) Триваючі зусилля держави-учасниці, спрямовані на перетворення свого законодавства, в тому числі прийняття нового Кримінального кодексу, що містить статтю, яка кваліфікує катування як специфічний злочин, формування нового Конституційного Суду, набуття чинності нового законодавства, що стосується захисту прав людини і прийняття нового Закону «Про імміграцію».

(б) Що, хоча Україна – не є учасницею ні Конвенції щодо статусу біженців 1951 року, ні її Протоколу, вона прийняла новий Закон «Про біженців» у червні 2001, що притримується, між іншим, визначення «біженця» цією Конвенцією. Комітет також вітає прийняття у січні 2001 року нового Закону «Про громадянство», що дозволяє колись висланим особам повернутися в Україну й набути громадянства України.

(в) Усунення з Закону «Про державну таємницю» відповідальності за поширення фактів щодо порушень прав людини.

(г) Скасування смертної кари.

(д) В доповідь включено інформацію, що, відповідно до Закону від 5 листопада 1998 року, Україна визнала компетенцію Комітету, як це передбачено статтями 21 і 22 Конвенції.

(е) Створення інституту Уповноваженого з прав людини (Омбудсмена), який несе відповідальність за захист прав людини в Україні, який може відвідувати і має повний доступ до всіх місць, де перебувають особи, позбавлені волі.

(ж) Гарантії, надані Главою делегації, що звіти Європейського комітету з запобігання катуванням щодо трьох відвідувань, які відбувалися в 1998, 1999 і 2000 роках, відповідно, будуть опубліковані.

С. ПИТАННЯ, ЩО ВИКЛИКАЮТЬ СТУРБОВАНІСТЬ

4. Комітет виражає свою стурбованість наступним:

(а) Численними випадками, які вказують, що катування усе ще регулярно практикується в державі-учасниці, і що, за повідомленням Уповноваженого з прав людини, 30 % ув'язнених є жертвами катування.

(б) Примусовою депортацією чотирьох узбецьких громадян, членів узбецької опозиції, щодо яких існував високий ризик того, що вони зазнають катувань і чия справа була суб'єктом невідкладного звернення Спеціального Доповідача ООН з питань катування.

(с) Тим, що судді засідають у новосформованому «Координаційному комітеті боротьби зі злочинністю» разом із представниками Міністерства внутрішніх справ, що суперечить принципу поділу влади і може впливати на незалежність правосуддя.

(д) Численними вироками, що базуються на зізнаннях, і критерієм для просування по службі слідчих, який, як твердять, включає кількість розкритих злочинів, що може вести до застосування катувань і жорстокого поводження з затриманими чи підозрюваними, для того щоб змусити їх «зізнатися».

(е) Відмовою частини органів влади провести негайне, безсторонне і повне розслідування тверджень про такі дії, піддати суду і покарати відповідальних за це осіб.

(ф) Інформацією, отриманою Комітетом про те, що родичі й адвокати інформуються про затримання тільки після того, як заарештовану особу передано з міліції до слідчого ізолятору (СІЗО), процес, що звичайно займає не менше ніж два тижні. Комітет також стурбований тим, що бракує чітких юридичних положень про точний час, коли затримана особа може реалізувати своє право на адвоката, право на медичний огляд і право повідомити членів родини щодо її затримки.

(г) Тривалістю досудового затримання, яке може відповідно до закону тривати до 18 місяців, але яке практично може бути продовжене до трьох років, адміністративним затриманням – до 15 діб і затриманням «осіб, яких запідозрене у занятті бродяжництвом» – на строк до 30 діб.

(г) Довгостроковими тюремними вироками за ненасильницьке поширення ідей і інформації.

(i) Повідомленнями про погрози і переслідування, включаючи жорстоке поводження щодо незалежних журналістів і інших осіб, які піднімали питання про зловживання з боку посадових осіб.

(j) Переповненням і браком доступу до основних гігієнічних засобів і адекватного медичного обслуговування, так само як високим рівнем туберкульозу в установах виконання покарань (УВП), ізоляторах тимчасового утримання (ІТУ) та СІЗО.

(k) Недоліком відповідного навчання поліцейського і тюремного персоналу щодо їхніх обов'язків у відповідності до закону і щодо прав затриманих.

(l) Тим, що незважаючи на певний досягнутий поступ, в Збройних силах усе ще широко практикуються випадки залякування і знущання (дівішчина) над новобранцями.

D. РЕКОМЕНДАЦІЇ

5. Комітет рекомендує державі-учасниці:

(a) Вжити ефективних заходів для запобігання актів катування і жорстокого поводження на своїй території, з огляду на постійні повідомлення про те, що катування усе ще регулярно практикуються.

(b) Внести Генеральному секретарю ООН своє повідомлення щодо визнання компетенції Комітету у відповідності до статей 21 і 22 Конвенції і вилучення свого застереження стосовно статті 20.

(c) Щоб принцип, який міститься у статті 3 — не висилати, не повертати чи не видавати особу, туди де їй може загрозувати застосування катувань — неухильно дотримувався компетентними органами влади держави-учасниці.

(d) Установити свою юрисдикцію на випадки катувань, навіть якщо правопорушник — не громадянин держави-учасниці, але перебуває на будь-якій території, що знаходиться під її юрисдикцією, і у цьому випадку не видавати його.

(e) Пояснити і врегулювати іноді суперечливі положення, що стосуються часу, коли затримана особа має право на адвоката, і гарантувати, що це право використовується з моменту затримання.

(f) Гарантувати, що існує юридична заборона на проведення допиту затриманого без присутності адвоката за його вибором.

(g) Вжити відповідних заходів для того, щоб гарантувати незалежність судової влади і адвокатури, так само як і об'єктивність

прокуратури у виконанні їхніх обов'язків у відповідності до міжнародних стандартів.

(h) Гарантувати на практиці абсолютну повагу до принципу неприпустимості свідчень, отриманих через катування.

(i) Вжити ефективних заходів для встановлення цілком незалежного механізму оскарження для того, щоб гарантувати негайні, незалежні і повні розслідування щодо тверджень про катування, включаючи численні детальні твердження, отримані від різних неурядових організацій, як національних, так і міжнародних.

(j) Вжити ефективних заходів для покращення умов в УВП, ІТУ та СІЗО, включаючи простір, засоби й санітарні умови, і встановити систему їхнього інспектування незалежними спостерігачами, результати якого повинні бути опубліковані.

(k) Скоротити поточний 72-годинний термін досудового затримання, протягом якого затримані можуть утримуватися в камерах до того, як постати перед суддею.

(l) Прискорити процес навчання правоохоронного і медичного персоналу, стосовно їхніх обов'язків, щодо поваги прав і гідності осіб, позбавлених волі.

(m) Вжити ефективних заходів по запобіганню і покаранню торгівлі жінками і інших форм насильства проти жінок.

(n) Прийняти більш ефективну систему для припинення практики залякування і знущання (дідівщини) у Збройних силах через навчання й освіту, переслідування у судовому порядку і покарання правопорушників.

(o) Встановити процедуру для забезпечення відшкодування жертвам катування, включаючи справедливу й адекватну компенсацію.

(p) Продовжити програму проти туберкульозу в УВП, ІТУ та СІЗО.

(q) Широко поширити в країні висновки й рекомендації Комітету на усіх відповідних мовах.

КОМИТЕТ ООН ПРОТИВ ПЫТОК

Тридцать восьмая сессия

30 апреля – 18 мая 2007

**РАССМОТРЕНИЕ ДОКЛАДОВ, ПРЕДОСТАВЛЕННЫХ
ГОСУДАРСТВАМИ-УЧАСТНИКАМИ
В СООТВЕТСТВИИ СО СТАТЬЕЙ 19 КОНВЕНЦИИ**

**ВЫВОДЫ И РЕКОМЕНДАЦИИ
КОМИТЕТА ПРОТИВ ПЫТОК**

Украина

1. Комитет рассмотрел пятый периодический доклад Украины (CAT/C/81/Add.1) на своем 765-м и 768-м заседаниях, состоявшихся 8 и 9 мая 2007 года (CAT/C/SR.765 и CAT/C/SR.768) и принял на своем 779-м заседании 18 мая 2007 года (CAT/C/SR.779) следующие выводы и рекомендации.

А. ВВЕДЕНИЕ

2. Комитет приветствует пятый периодический доклад Украины, который соответствует руководящим принципам предоставления докладов Комитету и выражает свою признательность за обширный письменный ответ на перечень вопросов (CAT/C/UKR/Q/5/Rev.1/Add.1). Комитет также высоко оценивает квалификацию, размер и высокий уровень делегации государства-участника и имевший место продолжительный диалог, а также дополнительную устную информацию, предоставленную представителями государства-участника в ответ на заданные вопросы и обеспокоенность, высказанную в ходе рассмотрения доклада.

В. ПОЛОЖИТЕЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ

3. Комитет приветствует вступление в силу 1 сентября 2001 года нового Уголовного Кодекса, который, помимо всего прочего, предусмотрел наказание за преступление «пытки», а также принятие в 2004 года нового Уголовно-исполнительного кодекса.

4. Что касается непосредственно предупреждения пыток, Комитет приветствует заявление, сделанное в сентябре 2003 года, в соответствии со статьями 21 и 22 Конвенции, о том, что государство-участник признает полномочия Комитета принимать и рассматривать сообщения государств и индивидуальные сообщения, а также снятие оговорки к статье 20 Конвенции и ратификацию Факультативного Протокола к Конвенции в сентябре 2006 года.

5. Комитет также приветствует ратификацию следующих документов:

а) Факультативного Протокола к Конвенции о правах ребенка в отношении продажи детей, детской проституции и детской порнографии – в июле 2003 года;

б) Факультативного Протокола к Конвенции о правах ребенка в отношении вовлечения детей в вооруженные конфликты – в июле 2005 года;

в) Конвенции, касающейся Статуса беженцев, и Протокола 1967 года к ней – в июне и апреле 2002 года соответственно; и

д) Конвенции ООН против транснациональной организованной преступности в мае 2004 года.

6. Комитет с удовлетворением отмечает принятие Национального плана действий (2001-2005 годов) по «Повышению статуса женщин и содействию гендерному равенству в обществе» с целью предупреждения насилия в отношении женщин и детей и торговле людьми и усилия государства-участника по борьбе с такой торговлей.

7. Комитет приветствует усилия государства-участника по сотрудничеству в области прав человека с неправительственными организациями, призывает его развивать эту тенденцию в части имплементации положений Конвенции и в дальнейшем.

С. ВОПРОСЫ, ВЫЗЫВАЮЩИЕ ОБЕСПОКОЕННОСТЬ, И РЕКОМЕНДАЦИИ

Определение пыток

8. Отмечая то, что в 2005 году государство-участник внесло изменения в свой Уголовный кодекс для того, чтобы привести определение пыток в соответствие с положениями Конвенции, Комитет сожалеет, что определение, содержащееся в статье 127 Уголовного кодекса, не в полной мере отражает все элементы, содержащиеся в статье 1 Конвенции, особенно в том, что касается дискриминации.

Государство-участник должно привести свое определение пыток в полное соответствие со статьей 1 Конвенции таким образом, чтобы по статье 127 Уголовного кодекса судебному преследованию могли быть подвергнуты все должностные лица и чтобы дискриминация стала элементом этого определения.

Недостаточные гарантии в отношении начального периода задержания

9. Комитет глубоко обеспокоен сообщениями о пытках подозреваемых и дурном обращении с ними во время содержания под стражей, а также информацией о злоупотреблениях в период между задержанием и доставлением задержанного к судье, что не обеспечивает задержанным достаточных правовых гарантий, в том числе:

а) Задержания производятся без судебного разрешения, несмотря на конституционное требование обратного;

б) Не обеспечивается незамедлительное доставление задержанных к судье в пределах 72 часов, а также доставление неоправданно затягивается до окончания этого периода;

с) Не признаются и не фиксируются истинное время задержания и не зафиксированы периоды досудебного содержания под стражей и расследования;

д) Ограничивается доступ к адвокатам и независимым врачам; во время задержания задержанным в полном объеме не сообщается об их правах; и

е) Неправомерно применяется так называемое административное задержание на период до 15 суток для целей уголовного расследования, в течение которого задержанные лишены процедурных гарантий, в том числе возможности обжаловать такое задержание.

Государство-участник должно незамедлительно предпринять эффективные меры, которые бы обеспечили, чтобы лицо не подвергалось фактически непризнанному задержанию и чтобы всем подозреваемым во время их содержания под стражей на практике обеспечивались фундаментальные правовые гарантии. К ним относятся, в частности: право на доступ к адвокату, независимое медицинское освидетельствование, информирование родственника, право быть проинформированным о своих правах во время задержания, в том числе о выдвинутых обвинениях, а также право быть незамедлительно доставленным к судье, в пределах максимального 72-часового срока задержания, установленного статьей 29 Конституции, отсчитанного с фактического момента лишения свободы.

Государство-участник должно также обеспечить на практике, чтобы фиксировалось фактическое время задержания, чтобы подозреваемые при уголовном расследовании не лишались свободы посредством административного задержания и чтобы все задержанные имели право обжаловать такое лишение свободы.

Отсутствие эффективного расследования сообщений о пытках и роль Генеральной прокуратуры

10. Комитет обеспокоен тем, что расследование жалоб на пытки и дурное обращение не инициируется своевременно и не проводит-

ся об'єктивно і ефективно, в частині, із-за проблем, пов'язаних з подвійною роллю Генеральної прокуратури, що відповідає за 1) обвинення і 2) контроль за правильним проведенням розслідування. Комітет звертає увагу на конфлікт інтересів між цими двома сферами відповідальності, який призводить до того, що відсутній незалежний контроль в ситуаціях, коли Генеральна прокуратура не ініціює розслідування. Крім того, відсутні такі дані про роботу Генеральної прокуратури, як статистика кримінальних розслідувань, обвинення і вироків, як, очевидно, відсутній і механізм для збору цих даних.

Государство-участник должно приложить усилия к реформированию Генеральной прокуратуры, чтобы обеспечить ее независимость и объективность и отделить функцию уголовного обвинения от функции надзора за расследованием заявлений о пытках и дурном обращении.

Государство-участник должно ввести эффективный и независимый надзорный механизм, который бы обеспечил своевременное, объективное и эффективное расследование всех заявлений о пытках и дурном обращении в ходе уголовного расследования.

Государство-участник должно обеспечить, чтобы задержанные, которые пожаловались на пытки, были защищены от репрессий.

Государство-участник должно также предоставить Комитету детализированные статистические данные о работе Генеральной прокуратуры, в том числе о расследованиях, количестве обвинений и дел, в которых были получены признательные показания, а также количестве обвинительных и оправдательных приговоров.

Доказательства, полученные под принуждением

11. Комітет обеспокоєн існуючою системою розслідування, в якій для прокуратури головною формою доказальств служать признательные показання, що створює умови, сприятливі для застосування тортур до підозрюваних і поганого поводження з ними. Комітет шкодує, що держава-учасник не достатньо прояснило ті правові положення, які забезпечують, щоб будь-які заяви, зроблені під тортурами, не приймалися як доказальств в ході будь-якої судової процедури, як це вказується в Конвенції.

Государство-участник должно принять надлежащие меры по устранению любого вредного влияния, которое существующая система, поощряющая признания, может иметь на применение пыток к подозреваемым и дурное обращение с ними.

Государство-участник должно предпринять необходимые меры для обеспечения того, чтобы заявления, сделанные под пытками, не принимались в качестве доказательств в какой-либо судебной процедуре в соответствии с положениями Конвенции.

Мониторинг мест задержания

12. Хотя положительным шагом является создание в государстве-участнике «мобильных групп», включающих представителей гражданского общества и персонал Министерства внутренних дел и имеющих полномочия посещать изоляторы временного содержания, наблюдать за положением задержанных и предупреждать акты пыток, Комитет все же обеспокоен зависимостью этих «мобильных групп» от доброй воли местных властей, отсутствием у них официального статуса, а также отсутствием у них адекватных ресурсов.

Государство-участник должно придать «мобильным группам» официальный статус, наделить их сильными полномочиями, гарантировать их независимость и обеспечить их адекватными ресурсами. Государство-участник должно проинформировать Комитет о принятых мерах по созданию национального превентивного механизма в соответствии с Факультативным Протоколом к Конвенции.

Персонал правоохранительных органов

13. Комитет обеспокоен заявлениями о нарушающих Конвенцию действиях, совершенных персоналом правоохранительных органов, особенно в отношении лиц, задержанных милицией, и находящихся в следственных изоляторах, и очевидной безнаказанностью виновных. Комитет также обеспокоен известными фактами использования антитеррористического подразделения в масках внутри тюрем (например, в Изяславской исправительной колонии в январе 2007 года), что сводится к запугиванию заключенных и дурному обращению с ними.

Государство-участник должно обеспечить, чтобы все заявления о пытках расследовались своевременно, эффективно и объективно и чтобы все виновные преследовались в судебном порядке и получали приговоры, соответствующие тяжести совершенных ими преступлений.

Государство-участник должно обеспечить, чтобы антитеррористическое подразделение не использовалось внутри тюрем и тем самым предотвращалось бы дурное обращение с заключенными и их запугивание.

Насилие в отношении женщин и детей, в том числе торговля людьми

14. Хотя Комитет отмечает, что государство-участник предпринимало меры по борьбе с торговлей людьми, он все же обеспокоен продолжающейся торговлей женщинами и детьми с целью их сексуальной эксплуатации. Он также обращает внимание на крайне малое количество доведенных до суда дел, связанных с домашним насилием, несмотря на многочисленные сообщения о случаях домашнего насилия.

Государство-участник должно усилить меры по предупреждению торговли людьми и домашнего насилия, обеспечить защиту потерпевших и их доступ к медицинской, социальной, реабилитационной и правовой помощи, в том числе, если необходимо, к адвокатской помощи.

Государство-участник должно создать потерпевшим адекватные условия для осуществления их права на подачу жалоб и обеспечить своевременное, объективное и эффективное расследование каждого такого случая. Виновные должны привлекаться к ответственности и наказываться в соответствии с тяжестью совершенных ими преступлений.

Жестокое обращение с представителями меньшинств и другими людьми

15. Комитет выражает обеспокоенность случаями подстрекательства и фактами насилия в отношении лиц, принадлежащих к этническим и национальным меньшинствам, в том числе действиями против ромов, нападениями на евреев и насилием в отношении выходцев из Африки и Азии и иностранцев, а также постоянными сообщениями о том, что не проводятся расследования, а полиция и

власти не желают предоставлять адекватную защиту потерпевшим или проводить своевременное, объективное и эффективное расследование таких сообщений.

Государство-участник должно обеспечить своевременное, объективное и эффективное расследование всех фактов насилия и дискриминации на этнической почве, в том числе направленных против ромов, евреев, выходцев из Африки и Азии и иностранцев, а также преследовать в судебном порядке и наказывать виновных в соответствии с характером совершенных ими преступлений.

Государство-участник должно также публично осудить преступления на почве ненависти и другие акты насилия на почве расовой дискриминации, ксенофобии и связанного с ними насилия и должно работать над искоренением подстрекательства и других форм участия должностных лиц или персонала правоохранительных органов в возможном насилии. Оно должно обеспечить, чтобы должностные лица привлекались к ответственности за действия или бездействие, которые нарушают Конвенцию.

Государство-участник должно незамедлительно рассмотреть возможность активного привлечения к службе в правоохранительных органах лиц, принадлежащих к этническим и национальным меньшинствам.

Государство-участник должно также разработать и принять всеобъемлющую государственную программу по разрешению ситуации с соблюдением прав человека в отношении национальных меньшинств, особенно ромов.

Насилие в вооруженных силах

16. Приветствуя снижение числа случаев неуставных отношений в вооруженных силах («дедовщины») и принятые меры по предупреждению этого явления, в том числе организацию «горячей линии», Комитет по-прежнему обеспокоен встречающимися в вооруженных силах случаями пыток и других видов жестокого и унижающего достоинство обращения или наказания, а также тем, что остаются не расследованными все известные случаи.

Государство-участник должно принять эффективные меры по искоренению главной проблемы неуставных отношений в вооруженных

силах («дедовщины»), усилить профилактические меры и обеспечить своевременное, объективное и эффективное расследование, судебное преследование и осуждение виновных в таких злоупотреблениях, а также сообщать общественности о результатах всех таких судебных разбирательств.

Запугивание и насилие в отношении представителей гражданского общества

17. Комитет выражает обеспокоенность информацией о запугивании и насилии в отношении журналистов, в том числе убийствах (например, дело г-на Георгия Гонгадзе), и правозащитников, что серьезно подрывает роль СМИ и свободы слова и самовыражения, а также деятельность гражданского общества по мониторингу соблюдения прав человека.

Государство-участник должно предпринять все необходимые меры, чтобы обеспечить всем, кто занимается мониторингом соблюдения прав человека, защиту от запугивания и насилия, связанных с их деятельностью, и обеспечить своевременное, объективное и эффективное расследование таких действий.

Пенитенциарная система

18. Комитет с обеспокоенностью обращает внимание на промедление с передачей Департамента по исполнению наказаний в подчинение Министерству юстиции.

Государство-участник должно как можно скорее завершить передачу Департамента по исполнению наказаний Министерству юстиции, чтобы ввести контроль над решениями Департамента и его подотчетность правовому ведомству Правительства.

Государство-участник должно также предоставить Комитету подробную информацию о пенитенциарной системе, в том числе о смертных случаях в местах лишения свободы (включая самоубийства) и результатах расследования или судебного разбирательства в отношении таких случаев, а также о ситуации с медицинским обслуживанием заключенных.

Риск возвращения в страны, в которых применяются пытки

19. Комитет обеспокоен возвращением государством-участником людей в государства при наличии серьезных оснований предполагать, что эти люди могут быть подвергнуты пыткам, например, недавний случай с 11 гражданами Узбекистана, которых возвратили в Узбекистан.

Ни при каких обстоятельствах государство-участник не должно возвращать или выдавать человека в государство, когда имеются серьезные основания предполагать, что эти люди могут быть подвергнуты пыткам. Определяя применимость своих обязательств по статье 3 Конвенции, государство-участник должно всесторонне изучить существо каждого индивидуального случая и удостовериться, что существуют адекватные правовые механизмы для пересмотра этого решения и что каждое лицо, подлежащее выдаче, располагает достаточной правовой защитой, а также обеспечить эффективный мониторинг положения лиц, которых оно возвращает.

Государство-участник должно предоставить Комитету подробную информацию обо всех случаях выдачи, возвращения или выдворения, которые имели место за отчетный период, в том числе минимальный объем гарантий, если таковые были даны. Кроме того, Комитет запрашивает информацию о мерах, принятых государством-участником, по судебной защите во всех делах, в которых гарантии статьи 3 не были соблюдены.

Искатели убежища

20. Комитет обеспокоен дискриминацией, с которой сталкиваются искатели убежища из-за своего гражданства и отсутствием надлежащих процедур по предоставлению убежища, что приводит к известным случаям возвращения искателей убежища без надлежащего рассмотрения их индивидуальных случаев. Он также с обеспокоенностью обращает внимание на плохие условия и тесноту в местах содержания искателей убежища.

Государство-участник должно продолжать работать над принятием законов «О беженцах и лицах, которые заслуживают дополнительной и временной защиты» и «О введении изменений в Закон Украины

«О правовом статусе иностранцев и лиц без гражданства»». Государство-участник должно также принять процедуры по предоставлению убежища, соответствующие международным стандартам, а также улучшить условия содержания, в том числе путем применения альтернативных мер.

Уполномоченный украинского парламента по правам человека

21. Высоко оценивая присутствие представителей Уполномоченного украинского парламента по правам человека во время диалога с делегацией государства-участника, Комитет сожалеет об отсутствии подробной информации в отношении соблюдения Уполномоченным «Парижских принципов», касающихся статуса национальных институтов по развитию и защите прав человека (Резолюция Генеральной Ассамблеи 48/134), а также в отношении его независимости, деятельности и результатах в контексте Конвенции.

Государство-участник должно обеспечить, чтобы Уполномоченный украинского парламента по правам человека функционировал эффективно как независимый национальный институт по правам человека, как требуют «Парижские принципы», и не занимался политической деятельностью, как требуется Законом Украины «Об Уполномоченном Верховной Рады Украины по правам человека» 1997 года.

Государство-участник должно предоставить Комитету подробную информацию в отношении независимости, мандата, ресурсов, процедур и эффективных результатов деятельности Уполномоченного украинского парламента по правам человека и обеспечить, чтобы жалобы, получаемые этим институтом, оставались конфиденциальными, а подавшие их граждане не подвергались репрессиям.

Обучение и образование

22. Комитет сожалеет о недостаточном обучении в области Конвенции персонала правоохранительных органов, в том числе персонала пенитенциарной системы и пограничной службы, судей, прокуроров, а также персонала вооруженных сил. Комитет также с обеспокоенностью обращает внимание на отсутствие специального

обучения медицинского персонала, работающего в изоляторах, выявлению следов пыток и дурного обращения.

Государство-участник должно усилить свои обучающие программы для персонала правоохранных органов и вооруженных сил по вопросам полного запрещения пыток, а также всех работников судебной системы и прокуратуры по обязательствам государства-участника, вытекающим из Конвенции.

Государство-участник должно также обеспечить адекватное обучение всего медицинского персонала, работающего с заключенными, в выявлении следов пыток и дурного обращения в соответствии с международными стандартами, как изложено в «Стамбульском протоколе».

Правовая помощь

23. Комитет выражает обеспокоенность в связи с трудностями, какие испытывают отдельные люди или группы людей, пытаясь, потерпев от пыток, воспользоваться своим правом подать жалобу и получить возмещение и адекватную компенсацию.

Государство-участник должно обеспечить эффективную систему бесплатной правовой помощи для людей, которые находятся в опасности или принадлежат к уязвимым группам. Оно должно обеспечить эту систему адекватными ресурсами, чтобы все потерпевшие от пыток могли воспользоваться своими правами по Конвенции.

Компенсация и реабилитация

24. Комитет выражает обеспокоенность в связи с отсутствием компенсации потерпевшим от пыток и других видов жестокого и унижающего достоинство обращения, а также отсутствием надлежащих мер по реабилитации потерпевших от пыток, дурного обращения, торговли людьми, домашнего и других видов сексуального насилия.

Государство-участник должно обеспечить, чтобы потерпевшие от пыток и дурного обращения получали адекватную компенсацию и чтобы потерпевшие от пыток, дурного обращения, торговли людьми, домашнего и других видов сексуального насилия участвовали в реби-

литационных программах, включающих медицинскую и психологическую помощь.

Условия содержания

25. Комитет обеспокоен плохими условиями содержания, такими, как переполненность, и распространенностью среди заключенных ВИЧ/СПИД и туберкулеза. Условия содержания в полиции задержанных, ожидающих суда, не годятся для длительного содержания и делают положение задержанных очень уязвимыми. Комитет также выражает обеспокоенность в связи с отсутствием применения мер, альтернативных досудебному задержанию.

Государство-участник должно предпринять эффективные меры по улучшению условий во всех изоляторах, снизить их нынешнюю переполненность и удовлетворить потребности всех лиц, лишенных свободы, в частности, в отношении здравоохранения, в соответствии с международными стандартами.

Сбор данных

26. Комитет сожалеет об отсутствии всеобъемлющих и детализированных данных о жалобах, расследованиях, обвинениях и осуждениях в делах, связанных с пытками и дурным обращением со стороны персонала правоохранительных органов, пенитенциарной системы и вооруженных сил, а также о торговле людьми, домашнем и других видах сексуального насилия.

Государство-участник должно ввести эффективную систему сбора статистических данных, относящихся к мониторингу соблюдения Конвенции на национальном уровне, в том числе о жалобах, расследованиях, обвинениях и осуждениях в делах, связанных с пытками и дурным обращением, торговлей людьми, с домашним, сексуальным и этнически мотивированным насилием и дискриминацией, а также о компенсации потерпевшим и их реабилитации.

27. Государство-участник должно широко распространить свой доклад, свои ответы на вопросы, а также выводы и рекомендации

Комитета через официальные веб-сайты, СМИ, в частности, среди уязвимых групп.

28. Комитет просит государство-участник предоставить в течение одного года информацию о своей реакции на рекомендации Комитета, содержащиеся в пп. 9, 10, 12, 15, 17 и 19 выше.

29. Комитет предлагает государству-участнику подать свой базовый документ в соответствии с требованиями «Общего базового документа» в «Согласованных руководящих принципах предоставления докладов», которые были недавно рекомендованы международными договорными органами по правам человека (HRI/MC/2006/3 с Поправкой 1).

30. Государству-участнику предлагается подать свой следующий периодический доклад, который будет шестым докладом, до 30 июня 2011 года.

**РЕКОМЕНДАЦІЯ REC (2006)13 КОМІТЕТУ МІНІСТРІВ
ДЕРЖАВАМ-УЧАСНИЦЯМ ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ
ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ, УМОВ, У ЯКИХ ВОНО
ВІДБУВАЄТЬСЯ, І ЗАПРОВАДЖЕННЯ ГАРАНТІЙ
ВІД ЗЛОВЖИВАНЬ¹ З ПОЯСНЮВАЛЬНОЮ ЗАПИСКОЮ²**

*(Прийнята Комітетом Міністрів 27 вересня 2006 року
на 974-й зустрічі заступників міністрів)*

Комітет Міністрів, керуючись статтею 15.b Статуту Ради Європи, **враховуючи** фундаментальну важливість презумпції невинуватості та права на свободу особи;

знаючи про незворотну шкоду, яку може спричинити тримання під вартою особи, яка врешті визнана невинуватою або звільнена від обвинувачення, та шкідливий вплив, який тримання під вартою може мати для підтримання сімейних стосунків;

беручи до уваги фінансові наслідки тримання під вартою для держави осіб, яких це стосується, та економіки в цілому;

відзначаючи значну кількість осіб, які тримаються під вартою та проблеми, до яких призводить переповненість місць тримання під вартою;

зважаючи на практику Європейського суду з прав людини, доповіді Європейського комітету із запобігання катуванням та нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню та висновки органів із захисту прав людини Організації Об'єднаних Націй;

¹ Переклад А. Бушенка.

² Для зручності користування документом текст пояснювальної записки наводиться під кожним правилом звичайним шрифтом та іншим форматом. В оригінальному вигляді Пояснювальна записка складає окремий документ, нумерація розділів якого співпадає з нумерацією Правил.

беручи до уваги Рекомендацію Рес (2006) 2 Комітету Міністрів державам-учасницям щодо Європейських пенітенціарних правил та Рекомендацію R (99) 22 Комітету Міністрів щодо переповненості місць тримання під вартою та зростання населення в'язниць;

враховуючи необхідність забезпечити, щоб тримання під вартою використовувалося лише у виняткових випадках та завжди було виправданим;

пам'ятаючи про права людини та основоположний свободи всіх, хто позбавлений волі, та про особливу потребу забезпечити, щоб особи, які тримаються під вартою, не лише були здатні готувати свій захист і підтримувати сімейні стосунки, але й трималися в умовах, які відповідають їхньому правовому статусу, що ґрунтується на презумпції невинуватості;

враховуючи важливість розвитку міжнародних норм щодо обставин, за яких використання тримання під вартою є виправданим, процедур, за яких воно застосовується та продовжується, та умов, у яких особи, що тримаються під вартою, мають утримуватися, а також щодо механізмів для ефективного впровадження цих норм,

рекомендує урядам держав-учасниць розповсюдити й керуватися у своїй законодавчій діяльності та практиці принципами, викладеними в додатку до цієї Рекомендації, яка замінює Резолюцію № (65) 11 щодо тримання під вартою та Рекомендацію № R (80) 11 Комітету Міністрів державам-учасницям щодо тримання під вартою до вироку.

ДОДАТОК ДО РЕКОМЕНДАЦІЇ RES (2006) 13

*Правила застосування тримання під вартою, умов,
у яких воно відбувається, і запровадження гарантій від зловживань*

Преамбула

Ці Правила мають намір:

а. встановити жорсткі рамки застосуванню тримання під вартою;

b. сприяти застосуванню альтернативних заходів, коли це можливо;

c. вимагати судових повноважень для застосування й продовження тримання під вартою та альтернативних заходів;

d. забезпечити, щоб особи, які тримаються під вартою, утримувалися за умов та за режиму, що відповідають їхньому правовому статусу, який ґрунтується на презумпції невинуватості;

e. вимагати впровадження відповідних матеріальних умов та відповідного управління для тримання осіб під вартою;

f. забезпечити встановлення ефективних гарантій від можливого порушення цих Правил.

Ці Правила відбивають права людини та основоположні свободи всіх осіб, але особливо заборону катувань та нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження, право на справедливий судовий розгляд, право на свободу та безпеку і право на приватне та сімейне життя.

Ці Правила застосовуються до всіх осіб, які підозрюються у вчиненні правопорушення, але включають особливі вимоги щодо неповнолітніх та інших особливо вразливих осіб.

I. ВИЗНАЧЕННЯ ТА ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ

Визначення

1. [1] «Триманням під вартою» вважається будь-який період утримання підозрюваної у вчиненні правопорушення особи, яке ухвалене судовим органом і відбувається до засудження. Воно також включає будь-який період утримання відповідно до Правил у зв'язку з міжнародним правовим співробітництвом та екстрадицією, враховуючи їхні спеціальні вимоги. Воно не включає первинне позбавлення волі поліцією або правоохоронцем (або будь-якою особою, уповноваженою діяти у такий спосіб) для мети допиту.

[2] «Триманням під вартою» також включає будь-який період утримання після засудження, коли особа, яка очікує на вирок або на підтвердження засудження чи вироку, продовжує вважатися незасудженою особою.

[3] «Особи, які тримаються під вартою» — це особи, які тримаються під вартою і не відбувають покарання у вигляді позбавлення волі або не затримані на будь-яких інших правових підставах.

«Тримання під вартою» визначено таким чином, щоб виключити будь-який період утримання під вартою поліцією або іншого правоохоронця під час первинного короткого позбавлення волі ними або будь-ким іншим, уповноваженим застосовувати такий захід (наприклад, за правом громадянського арешту) для мети допиту до пред'явлення обвинуваченням, а також будь-яке продовження такого затримання, дозволене судовим органом. Таким чином, тримання під вартою постановляється судовим органом на пізнішій стадії у процесі кримінального правосуддя, і воно може також стосуватися того, хто насправді не позбавлений волі поліцією або іншим правоохоронцем чи будь-ким, уповноваженим діяти таким чином. Потреба, щоб застосування такого позбавлення волі було постановлене судовим органом, відбиває взаємопов'язані вимоги статей 5 § 1(с) та 5 § 3 Європейської Конвенції з прав людини. Ці положення передбачають, що компетентний орган для цієї мети має бути «суддею чи іншою посадовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу»³. У деяких правових системах особи, які очікують на вирок або на підтвердження засудження чи вироку, продовжують вважатися незасудженими особами, і те, що Конвенція залишає такий вибір Високим Договірним Сторонам, підтверджений Європейським судом з прав людини⁴. Тож буде природним, якщо правила, що стосуються тримання під вартою, будуть застосовуватися і до них.

Тримання під вартою зазвичай включатиме затримання, постановлене таким же чином судовим органом у відповідності до процедур (у тому числі національних заходів імплементації) правового співробітництва та екстрадиції (у тому числі за європейським ордером на арешт), але положення цієї Рекомендації не мають наміру зашкодити специфічним вимогам тих правил. Крім того, ясно, що положення Рекомендації можуть застосовуватися до випадків міжна-

³ Див., наприклад, *Schiesser v Switzerland*, 4 грудня 1979 року, *Huber v Switzerland*, 23 жовтня 1990 року, *Brincat v Italy*, 26 листопада 1992 року, *Nikolova v Bulgaria*, 25 березня 1999 року, *Pantea v Romania*, 3 червня 2003 року та (щодо посадовців у збройних силах) *Hood v United Kingdom*, 18 лютого 1999 року.

⁴ *Monnell and Morris v United Kingdom*, 2 березня 1987 року.

родного правового співробітництва тією мірою, якою вони доречні. Можна згадати тут, що стаття 5 § 1(f) Європейської Конвенції з прав людини чітко посилається на процедуру екстрадиції, тож параграфи 2 та 4 статті 5 також застосовуються у таких випадках.

2. [1] «Альтернативні заходи» до тримання під вартою можуть включати, наприклад: зобов'язання з'явитися до судового органу, коли і як це вимагатиметься, не втручатися у відправлення правосуддя та виключити певні типи поведінки, у тому числі такі, що пов'язані із професійною діяльністю або певним видом зайнятості; вимоги щоденно або періодично звітувати судовому органу, поліції або іншому органу; вимоги погодитися на нагляд органу, призначеного судовим органом; вимоги підкоритися електронному моніторингу; вимоги проживання у певному місці з умовою не залишати його у визначені часи або без такої умови; вимоги не залишати або не відвідувати певні місця або райони без дозволу; вимоги не зустрічатися із певними особами без дозволу; вимоги здати паспорт або інше посвідчення особи; та вимоги надати або забезпечити надання фінансових гарантій щодо поведінки до вироку.

[2] Коли практично можливо, альтернативні заходи мають застосовуватися у державі, де підозрювана особа звичайно мешкає, якщо це не та держава, де було вчинено стверджуване правопорушення.

Перелік «альтернативних заходів» є ілюстративним і не є ключним, тож держави вільні використовувати будь-які процедури, які сприятимуть відправленню правосуддя та безпеці громадського порядку без застосування позбавлення волі або невинуватого порушення інших людських прав зацікавленої особи. Електронний моніторинг є одним із прикладів способу, у який технологічні доробки можуть надати нові засоби, які задовільно вирішують законне занепокоєння щодо підозрюваної особи без позбавлення її волі. Слід також відзначити, що поміщення із родичами, прийомними батьками та інші форми підтримуючого влаштування визначаються як альтернативи триманню під вартою для неповнолітніх підозрюваних у Рекомендації Rec (2003) 20 Комітету Міністрів державам-учасницям щодо нових підходів у вирішенні проблеми злочинності

серед неповнолітніх та ролі ювенальної юстиції (стаття 17). Потреба у впровадженні «достатньої кількості достатньо різнорідних» заходів визнана в Додатку 2 до Рекомендації Rec (2000) 22 Комітету Міністрів державам-учасницям стосовно поліпшення впровадження Європейських правил щодо санкцій та заходів на місцевому рівні. Вибір заходів у певній справі визначатиметься її обставинами, тобто обмеження на спілкування з іншими особами може бути потрібним для попередження змови, обов'язок звітування – для попередження ризику втечі, а заборона виконувати роботу або займатися професією – для запобігання пошкодженню доказів, вчиненню інших злочинів або відвернення громадського заворушення. Необхідність брати до уваги обставини зацікавленої особи, коли застосовуються такі заходи, визнана у правилі 6 Європейських правил щодо санкцій та заходів на місцевому рівні (Рекомендація № R (92) 16). Можливість застосування альтернативних заходів у кооперації з іншою державою, також згадана, оскільки це відбиває збільшення угод між державами про взаємне визнання. Хоча їх застосування може бути недоречним у певному випадку, має бути створене правове регулювання для впровадження угод, що дозволяють це, щоб у відповідних випадках вони могли бути застосовані.

Загальні принципи

3. [1] З погляду на презумпцію невинуватості та презумпцію на користь звільнення тримання під вартою особи, яка підозрюється у вчиненні правопорушення, має бути винятком, а не правилом.
- [2] Не повинно бути обов'язкової вимоги, щоб особа, підозрювана у вчиненні правопорушення, (або певний клас таких осіб) трималася під вартою.
- [3] В окремих випадках тримання під вартою має застосовуватися, лише якщо воно вкрай необхідне і як останній захід; воно не повинно застосовуватися з каральних міркувань.

Наголос на виключному характері застосування тримання під вартою до судового розгляду, коли йдеться про осіб, підозрюваних у вчиненні правопорушення, та на застосування лише у тих випадках, коли цього жорстко вимагають особливі обставини окремої справи, відбиває вимоги статей 5 § 1 та 6 § 2 Європейської Конвенції з

прав людини, як вони були розвинені Європейським судом з прав людини та колишньою Європейською Комісією з прав людини. Ця практика, зокрема, встановила, що рішення про тримання будь-кого під вартою не може ґрунтуватися лише на минулому підозрюваної особи або на тому, що певні злочини можливо були вчинені⁵. Заохочення до «якнайширшого застосування альтернатив до тримання під вартою» також міститься в Додатку до Рекомендації № R (99) 22 Комітету Міністрів державам-учасницям щодо переповненості в'язниць та зростання кількості в'язнів (стаття 10). Оскільки тримання під вартою спрямоване на полегшення відправлення правосуддя та убезпечення громадського порядку, це означає, що воно не має використовуватися з каральних мотивів. Слід відзначити, що Рекомендація Rec (2003) 20 Комітету Міністрів державам-учасницям щодо нових підходів у вирішенні проблеми злочинності серед неповнолітніх та ролі ювенальної юстиції (стаття 17) зазначає, що «тримання під вартою ніколи не повинно застосовуватися для покарання та залякування або замість опіки над дитиною чи психіатричних заходів».

4. Щоб уникнути невиправданого застосування тримання під вартою, має існувати якнайширший перелік альтернативних, менш обмежувальних заходів щодо поведінки підозрюваної особи.

Визнано, що забезпечити, аби тримання під вартою було винятковим заходом і застосовувалося, лише коли жорстко необхідно, можливо лише коли судові органи здатні ефективно попереджувати потенційні ризики для належного відправлення правосуддя та громадського порядку через застосування менш обмежувальних заходів щодо поведінки підозрюваної особи. Це вимагає від держави встановити якнайширший перелік альтернативних заходів та забезпечити, щоб вони дійсно були використані, коли це вимагається обставинами певної справи.

5. Особи, які тримаються під вартою, мають утримуватися в умовах, що відповідають їхньому правовому статусу; це передбачає як відсутність обмежень, які не є необхідними для відправлення правосуддя, безпеки установи та ув'язнених і для захисту

⁵ Див., наприклад, *Caballero v United Kingdom*, 8 лютого 2000 року.

прав інших осіб, так і – особливо – для виконання вимог Європейських пенітенціарних правил та інших правил, викладених у частині III цього тексту.

Важливо, щоб правовий статус осіб, які тримаються під вартою, повністю відбивався на тому, як з ними поведуться та керують, і в яких умовах вони тримаються. Вони вважаються невинуватими, поки не засуджені, і не тримаються у в'язниці на покарання. Адміністрація установи тримання під вартою має забезпечити, щоб з особами, які тримаються під вартою, поведилися без зайвих обмежень та з повним визнанням того, що їхня презюмована невинуватість може бути підтверджена, коли їх справа остаточно вирішиться судом. Це вимагає дотримання не лише Європейських пенітенціарних правил – як загального застосування, так і щодо незасуджених осіб, – але також стандартів, викладених у Частині III.

II. ЗАСТОСУВАННЯ ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ

Підстави

- 6. Тримання під вартою має зазвичай застосовуватися до особи, яка підозрюється у вчиненні правопорушення, що карається позбавленням волі.**

Виключний характер тримання під вартою означає, що позбавлення волі, до якого воно призводить, може загалом бути виправданим, лише коли правопорушення, у зв'язку з яким воно застосовується, може в разі засудження потягнути певний строк ув'язнення. Крім того, слід відзначити, що у певних державах тримання під вартою ніколи не дозволяється щодо правопорушень, за які не признається ув'язнення.

- 7. Особа може триматися під вартою, лише коли наявні всі із наступних умов:**
 - a. є розумна підозра, що він чи вона вчинила правопорушення; та**
 - b. є вагомі підстави вважати, що в разі звільнення він чи вона (i) втече, або (ii) вчинить серйозне правопорушення, або (iii) втру-**

чатиметься у відправлення правосуддя, або (iv) становитиме серйозну загрозу громадському порядку; та

c. немає жодної можливості застосувати альтернативний захід, щоб запобігти небезпекам, вказаним у пункті **b.**; та

d. цей захід є складовою процесу кримінального судочинства.

Умови у пунктах а. – d., що регулюють застосування тримання під вартою, відбивають практику Європейського суду з прав людини і є кумулятивними: тобто воно не може бути застосованим або продовженим, якщо однієї з них немає або вона перестала діяти. Вимога розумної підозри передбачає наявність доказів, які об'єктивно пов'язують зацікавлену особу із підозрюваним правопорушенням. Вони не повинні бути достатніми, щоб забезпечити засудження, але мають бути достатніми, щоб виправдати подальше розслідування або висунення звинувачення, і чим довше триває тримання під вартою, тим вищими мають бути вимоги до підтвердження розумності підозри⁶. Тримання під вартою не може бути виправданим, коли ясно, що обвинувачення не буде або не може бути висунутим⁷. Чотири ризики, зазначені у пункті **b.** як потенційні виправдання тримання під вартою, – які є недостатніми за відсутності (чи то з самого початку, чи то з плином часу) розумної підозри⁸, – відбивають ті, що визнані у практиці Європейського суду з прав людини⁹. Однак немає вимоги, щоб усі вони були дійсно передбачені в окремій державі. Зокрема, занепокоєння щодо громадського порядку, – яке, вірогідно, може бути виправданим, лише коли є вагомі докази реакції на такий тяжкий злочин, як убивство, – не вважається достатнім виправданням у деяких державах. Хоча будь-який із цих ризиків може виправдати застосування тримання під вартою до підозрюваної особи, виключний характер такого заходу необхідно вимагає, щоб перш

⁶ Див., наприклад, *Fox, Campbell and Hartley v United Kingdom*, 30 серпня 1990 року, *Murray v United Kingdom*, 28 жовтня 1994 року, *Erdaguz v Turkey*, 22 жовтня 1997 року, *Wloch v Poland*, 19 жовтня 2000 року та *O'Hara v United Kingdom*, 16 жовтня 2001 року.

⁷ Див. *Gusinskiy v Russia*, 19 травня 2004 року.

⁸ Див. *Jecius v Lithuania*, 31 липня 2000 року.

⁹ Див., наприклад, *Letellier v France*, 26 червня 1991 року, *Assenov v Bulgaria*, 28 жовтня 1998 року, *W v Switzerland*, 26 січня 1993 року та *I. A. v France*, 23 вересня 1998 року.

за все було розглянуто, чи не можна уникнути ризику через застосування заходів, які не включають позбавлення волі¹⁰, і буде неприйнятним триматися занадто обмежувального погляду на їх потенційну ефективність¹¹. Таким чином, вірогідно, що тримання під вартою буде зовсім непропорційною відповіддю як на стверджуване вчинення багатьох правопорушень так як на припущення, що підозрювана особа робитиме в майбутньому. Крім того, необхідно пам'ятати, що підстава, яка стосується громадського порядку, передбачає особливо складну ситуацію, і в більшості випадків підозрювані не можуть йому загрозувати. Суттєво, щоб тримання під вартою було заходом, який становить частину кримінального процесу, кінцевою метою якого судовий розгляд; хоча це не означає, що тримання під вартою буде незаконним, якщо обвинувачення врешті стане пред'явлене за інше правопорушення або якщо не сталося ніякого судового розгляду, оскільки підстави для підозри можуть виявитися недостатніми або безпідставними, і можуть бути інші причини, чому певне обвинувачення не буде виправданим. Однак, тримання під вартою не може застосовуватися лише як превентивний захід без зв'язку із можливим судовим розглядом¹².

8. [1] Щоб установити, чи існують або продовжують існувати небезпеки, зазначені у правилі 7b., а також чи можуть вони бути в задовільній мірі зменшені через застосування альтернативних заходів, судові органи, відповідальні за вирішення питання, чи має підозрювана особа триматися під вартою або, якщо це вже сталося, чи має таке тримання під вартою бути продовжене, мають застосовувати об'єктивні критерії.

[2] Тягар доведення, що існує суттєвий ризик та що він не може бути зменшеним, має лежати на обвинуваченні або слідчому судді.

Рішення застосувати тримання під вартою, а не альтернативний захід має бути добре обґрунтованим, і для цього судовому органу потрібна техніка оцінки, чи є ризик того, що виникне одна із чотирьох

¹⁰ Див., наприклад, *Smirnova v Russia*, 24 липня 2003 року.

¹¹ Див., наприклад, *Iwańcuk v Poland*, 15 листопада 2001 року.

¹² Див. *Ciulla v Italy*, 22 лютого 1989 року та *Jecius v Lithuania*, 31 липня 2000 року.

небезпек, зазначених у Правилі 7 b, якщо підозрювана особа буде звільнена (або не взята під варту), і чи можливо зменшити його у задовільній мірі через застосування альтернативних заходів. Це потребує розробки чинників – як позитивних, так і негативних, – які мають зважуватися під час оцінки можливого ризику, – особливо тих, що викладені в попередньому параграфі, – та їх відносного значення у доведенні, чи існує певний ризик та чи може він бути зменшеним через використання альтернативних заходів. Таке зважування може вимагати використання певних форм об'єктивної оцінки щодо будь-яких із встановлених чинників як способу розрахунку загального ступеню ризику. Це також вимагатиме того, щоб суду допомагав відповідним чином навчений персонал, який швидко збирає та оцінює докази у певній справі. Серед доказів, які можуть мати значення, можуть бути докази, надані потерпілою особою і громадою, у якій проживає підозрювана особа. З погляду на презумпцію на користь невинуватості та свободи, відповідальність за доведення необхідності тримання під вартою має лежати на органі обвинувачення та слідчому органі. Крім того, щодо неповнолітніх існує вимога статті 18 Рекомендації Rec (2003) 20 Комітету Міністрів державам-учасницям щодо нових підходів у вирішенні проблеми злочинності серед неповнолітніх та ролі ювенальної юстиції, яка передбачає «вдатися до повної оцінки ризиків на підставі всебічної та надійної інформації про особу неповнолітнього та його соціальні обставини». Було б неприпустимим вважати, що орган обвинувачення та слідчий орган виконали обов'язок щодо оцінки ризику посиланням лише на тяжкість правопорушення, і не можна вимагати, щоб підозрювана особа довела, що немає навіть гіпотетичної небезпеки від її залишення на свободі або звільнення¹³.

9. [1] Визначення будь-якого ризику має ґрунтуватися на певних обставинах справи, але особлива увага має приділятися:

- a. характеру та тяжкості стверджуваного правопорушення;**
- b. покаранню, яке може бути призначене у разі засудження;**
- c. віку, стану здоров'я, характеру, минулому та особистим і соціальним обставинам відповідної особи, і особливо її суспільним зв'язкам; та**

¹³ Див., наприклад, *Ilijkov v Bulgaria*, 26 липня 2001 року та *Shishkov v Bulgaria*, 9 січня 2003 року.

d. поведінці відповідної особи, особливо тому, як вона виконувала зобов'язання, які, можливо, були покладені на неї під час попередніх кримінальних проваджень.

[2] Те, що відповідна особа не є громадянином або не має інших зв'язків із державою, де було вчинене стверджуване правопорушення, саме по собі не є достатньою підставою для висновку про ризик втечі.

Оцінюючи наявність ризику, що може виправдати застосування тримання під вартою, певні міркування вважаються особливо вагомими, але їх значення все ж не таке, щоб автоматично призвести до висновку, ніби такий захід дійсно потрібен у певному випадку. Потреба поставити під сумнів упередження щодо ризику втечі підкреслена у вимозі врахувати можливість того, що особа може і не втекти лише через те, що вона є іноземним громадянином. Той факт, що вона не має зв'язків із державою, де, можливо, було вчинене правопорушення, звісно, може бути чинником, який братиметься до уваги під час визначення ризику втечі¹⁴.

10. У будь-якому разі слід уникати тримання під вартою у випадку, коли підозрюється особа, яка несе головну відповідальність за піклування про дітей.

Підтримання зв'язків між батьками та дітьми у більшості випадків було б, можливо, в інтересах останніх. Крім того, щонайменше у певних випадках, наявність батьківської відповідальності за піклування про дітей буде важливим міркуванням, що свідчить проти висновку про існування якогось ризику, який може виправдати тримання під вартою стосовно одного з батьків. Але коли ризик проживує існувати, необхідність підтримання зв'язків між батьком та дитиною і інтереси дитини можуть вимагати, щоб особі було дозволено взяти дитину з собою в установу тримання під вартою.

11. При вирішенні, чи треба продовжити тримання під вартою, слід мати на увазі, що певні докази, які могли колись свідчити про відповідність такого заходу або про те, що застосування альтернативних заходів є невідповідним, з часом можуть втратити своє значення.

¹⁴ Див., наприклад, *Punzelt v Czech Republic*, 25 квітня 2000 року.

Особливий наголос зроблений, щоб забезпечити, аби під час оцінки потреби у триманні під вартою бралася до уваги можливість змін у обставинах справи¹⁵. Таким чином, має бути зроблена цілком нова оцінка доводів за та проти його застосування у кожному випадку, коли справа надходить до судового органу, і не повинні лише повторюватися попередні мотиви для цього.

12. Порушення альтернативних заходів може тягти застосування санкцій, але не повинно автоматично виправдовувати взяття особи під варту. У таких випадках заміна альтернативних заходів триманням під вартою має вимагати особливих підстав.

Певні санкції можуть бути доречними, коли порушуються вимоги, пов'язані із альтернативними заходами, але слід дотримуватися умов, що регулюють застосування тримання під вартою; це також визнано у правилі 10 Європейських правил щодо санкцій та заходів на місцевому рівні (Рекомендація № R (92) 16). Тож порушення таких вимог виправдовує взяття під варту лише тоді, коли порушення є достатньо тяжким для висновку, що у теперішній ситуації застосування альтернативних заходів (у тому числі інших або додаткових до того, який було порушено) було б недостатнім, аби зменшити виправдане занепокоєння щодо залишення відповідної особи на свободі.

Судовий дозвіл

13. За взяття особи під варту, дозвіл на продовження цього заходу та застосування альтернативних заходів має відповідати судовий орган.

У більшості випадків можна очікувати, що судовий дозвіл, який необхідний для тримання під вартою та застосування альтернативних заходів, надаватиметься судом, але тут використано термін «судовий орган», оскільки Європейська Конвенція з прав людини визнає, що ця функція може також виконуватися іншими посадовцями, якщо вони відповідають вимогам незалежності та безсторонності,

¹⁵ Див., наприклад, *I.A. v France*, 23 вересня 1998 року (де Європейський суд з прав людини вирішив, що перестало бути розумним вважати, що звільнення створить ризик змови).

розробленими у практиці стосовно статті 6 § 1. Також суттєво, щоб відповідний судовий орган дійсно мав повноваження наказати звільнення особи, тримання під вартою (або його продовження) якої не виправдане¹⁶. Будь-яке зволікання у виконанні рішення про звільнення має бути зведено до мінімуму і становити години, а не дні¹⁷.

14. [1] Після первинного позбавлення свободи правоохоронцем (або будь-ким, хто уповноважений діяти у такий спосіб), кожен підозрюваний у вчиненні правопорушення має швидко постати перед судовим органом з метою визначити, чи було позбавлення волі виправданим, чи вимагає воно продовження або чи слід застосувати до особи, підозрюваної у вчиненні злочину, тримання під вартою або альтернативний захід.

[2] Строк між первинним позбавленням волі та доставлення до такого органу не повинен у більшості випадків перевищувати сорок вісім годин, а в багатьох випадках може бути достатнім і більш короткий період.

Визначення 48-годинного періоду для первинної оцінки, чи має бути продовжене тримання під вартою або застосовані альтернативні заходи, відбиває розвинуте тлумачення вимоги статті 5 § 3 Європейської Конвенції з прав людини, щоб це відбувалося «невідкладно». Однак, хоча жоден певний період не вимагається Європейським судом з прав людини¹⁸, але строк в один день був оцінений як «невідкладно»¹⁹, і такий строк передбачений у деяких державах²⁰. Більше того, обмеження у 48 годин для тримання неповнолітніх під вартою поліції з подальшим намаганням зменшити цей час для молодих правопорушників, визначений у статті 15 Рекомендації Рес (2003) 20 Комітету Міністрів державам-учасницям щодо нових підходів у вирішенні проблеми злочинності серед неповнолітніх та ролі ювенальної юстиції. Також важливо розуміти, що 48 годин часто, можливо,

¹⁶ *T. W. v Malta*, 29 квітня 1999 року.

¹⁷ Див., наприклад, *Mancini v Italy*, 2 серпня 2001 року.

¹⁸ Див., наприклад, *Brogan v United Kingdom*, 30 травня 1989 року.

¹⁹ Див., *T. W. v Malta*, 29 квітня 1999 року.

²⁰ Наприклад, Бельгія, Боснія та Герцеговина, Болгарія, Кіпр, Данія, Німеччина, Люксембург, Румунія та «колишня югославська республіка Македонія».

буде верхньою межею для строку, протягом якого слід доставити підозрювану особу до судового органу. Обставини певної справи можуть виправдати довший період; але також можливо, що в особливо ясних справах доставлення може відбутися й раніше. Саме судовий орган має встановити певні час і день для першого слухання *habeas corpus*, який буде достатньо «невідкладним» у межах практики Європейського суду з прав людини і положень національного права. Важливо розуміти, що судовий контроль, який здійснюється під час цієї процедури, є зовсім відмінним від вирішення питання, чи є достатні підстави для пред'явлення обвинувачення. Тобто можливо, що на цій стадії будуть підстави для висновку про доречність тримання когось під вартою, навіть якщо пізніше виявиться, що обвинувачення є необґрунтованим²¹; таким чином, немає підстав зволікати із доставлення до того моменту, поки вважатиметься, що обвинувачення є вірогідним. Крім того, будь-яке зволікання з першою явкою до судового органу може бути виправданим лише певними обставинами справи; проблеми, що випливають із організації роботи правоохоронного органу, органу обвинувачення та судової системи ніколи не будуть допустимим виправданням для порушення вимоги невідкладності²². Хоча такі чинники, як необхідність забезпечити докази, стан здоров'я підозрюваного, несприятливі погодні умови та відстань між місцем, де особа спочатку була позбавлена волі поліцією, правоохоронцем або іншою уповноваженою особою, та місцем розташування судового органу (особливо у випадку арешту за кордоном) можуть мати значення для визначення, чи була виконана вимога невідкладності, їх дійсний вплив на тривалість її доставлення до судового органу має бути доведений²³.

- 15. Наявність надзвичайного стану відповідно до статті 15 Європейської Конвенції з прав людини не повинна призводити до періодів довших, ніж сім днів між первинним позбавленням волі та з'явленням до судового органу у зв'язку із триманням під вартою, якщо тільки проведення слухання видасться зовсім неможливим.**

²¹ Див. *Brogan v United Kingdom*, 30 травня 1989 року.

²² Див. *Koster v Netherlands*, 28 листопада 1991 року.

²³ Див. *Ocalan v Turkey*, 12 березня 2003 року.

Визнано, що надзвичайний стан у відповідності до статті 15 Європейської Конвенції з прав людини може вплинути на практичну можливість першого доставлення певного підозрюваного у правопорушенні до судового органу, але зазначений довший строк відбиває період, який загалом вважався прийнятним Європейським судом з прав людини у подібних справах²⁴. Однак характер надзвичайного стану може змінюватися, і слід мати підстави для будь-якого продовження строку першого доставлення до судового органу.

- 16. Судовий орган, відповідальний за тримання когось під вартою або дозвіл на його продовження, а також за застосування альтернативних заходів, має заслухати і вирішити справу без зволікання.**

Вимога невідкладності вважається такою, що стосується не лише доставлення відповідної особи до судового органу, але також і вирішення питання, чи виправдано застосування тримання під вартою або альтернативних заходів.

- 17. [1] Наявність підстав для тримання будь-кого під вартою, має періодично переглядатися судовим органом, який повинен постановити звільнення підозрюваної особи, якщо вирішить, що більше немає однієї або кількох умов, зазначених у правилах b та 7 a, b, c та d.**
- [2] Інтервал між переглядами зазвичай має бути не довшим, ніж один місяць, якщо тільки відповідна особа не має права порушити у будь-який час клопотання про звільнення.**
- [3] Відповідальність за забезпечення такого перегляду має лежати на органах прокуратури або слідчому органі, і якщо орган прокуратури або слідчий орган не заявив клопотання про продовження тримання під вартою, будь-яка особа має автоматично звільнитися з-під варти.**

Визнання того, що обставини справи можуть змінюватися, (див. правило 11), вимагає періодичного розгляду судовим органом питання, чи все ще виправдане застосування тримання під вар-

²⁴ Див., наприклад, *Brannigan and McBride v United Kingdom*, 26 травня 1993 року, *Aksoy v Turkey*, 18 грудня 1996 року та *Demir v Turkey*, 23 вересня 1998 року.

тою або альтернативних заходів, і за порушення такого розгляду відповідає обвинувальний або слідчий орган, оскільки на цьому органі лежить тягар доведення, що продовжує існувати достатнє виправдання для будь-якого заходу. Хоча слід дотримуватися місячного періоду між такими переглядами, визнано, що мета таких переглядів може бути досягнута за рахунок можливості для особи, яка тримається під вартою, звернутися до суду з клопотанням про звільнення її в будь-який час тримання під вартою. Також визнано, що органи влади можуть встановити обмеження для можливості подати клопотання про звільнення залежно від періоду, що минув від попереднього клопотання, або відсутності будь-яких нових підстав для звільнення.

- 18. Будь-яка особа, яка взята під варту, а також особа, стосовно якої тримання під вартою продовжене, або до якої застосовані альтернативні заходи, має право оскаржити таке рішення, і їй мають повідомити про таке право під час винесення рішення.**

Слід передбачити відповідні положення, що дають можливість оскаржити до вищого судового органу застосування тримання під вартою або альтернативних заходів та забезпечити, щоб відповідна особа була повідомлена про таку можливість, щоб вона могла скористатися нею якомога раніше. Таке оскарження може здійснюватися під час судового розгляду, який надає можливість розглянути всі питання, що мають значення. Цей обов'язок виходить за межі вимог статті 5 Європейської Конвенції з прав людини²⁵.

- 19. [1] Особа, яка тримається під вартою, має окреме право на швидке оскарження до суду законності її затримання.**
- [2] Це право може бути задоволене за допомогою періодичного перегляду тримання під вартою, якщо він дозволяє порушувати питання, які стосуються такого оскарження.**

Відповідальність органу обвинувачення або слідчого органу за забезпечення того, щоб було здійснено періодичний перегляд тримання під вартою, не слід плутати з незалежним правом кожної

²⁵ Див. *Grauzinis v Lithuania*, 10 жовтня 2000 року.

особи, яка позбавлена волі, оскаржити законність такої дії, – правом, передбаченим статтею 5 § 4 Європейсько Конвенції з прав людини. Це положення однозначно вимагає, щоб скарга була заслухана та вирішена судом. Таке оскарження може стосуватися більш широкого кола питань, ніж наявність підстав для тримання під вартою, оскільки стаття 5 § 4 вимагає, щоб судовий перегляд торкнувся всіх умов, що суттєві для законності певного позбавлення свободи²⁶. Він має навіть торкатися питання відповідності правопорушення, у якому підозрюється певна особа, будь-якому конституційному положенню або правам, які він або вона мають за Конвенцією. Однак визнано, що у певних випадках періодичний перегляд може бути достатньо широким, щоб окреме оскарження законності у певний час було непотрібним²⁷. Таке оскарження має первинно бути доступним у межах тижнів від первинного затримання та потім на періодичній основі²⁸. Право подати скаргу буде вважатися порушеним, якщо особа, що тримається під вартою, утримується в повній ізоляції і не має доступу до адвоката²⁹. Судовий орган повинен мати повноваження наказати звільнення відповідної особи, якщо тримання під вартою визнане незаконним³⁰.

20. Наявність надзвичайного стану відповідно до статті 15 Європейської Конвенції з прав людини не повинна впливати на право особи, яка тримається під вартою, на оскарження законності її затримання.

Хоча за статтею 15 Європейської Конвенції з прав людини надзвичайний стан дозволяє певний відступ від стандартів, що застосовуються за звичайних умов, права, викладені тут, є такими, що мають продовжувати бути доступними, і насправді визнані суттєвими гарантіями від можливого зловживання владою³¹.

²⁶ Див. *Nikolova v Bulgaria*, 25 березня 1999 року.

²⁷ Див. *De Jong, Baljet and Van Den Brink v Netherlands*, 22 травня 1984 року.

²⁸ Див., наприклад, *Bezicheri v Italy*, 25 жовтня 1989 року, *Rehbock v Slovenia*, 28 листопада 2000 року та *G.B. v Switzerland*, 30 листопада 2000 року.

²⁹ Див. *Ocalan v Turkey*, 12 березня 2003 року.

³⁰ Див. *Van Droogenbroeck v Belgium*, 24 червня 1982 року.

³¹ Див., наприклад, *Brannigan and McBride v United Kingdom*, 26 травня 1993 року, *Aksoy v Turkey*, 18 грудня 1996 року та *Demir v Turkey*, 23 вересня 1998 року.

21. [1] Кожне рішення судового органу про тримання будь-кого під вартою, про продовження такого тримання або про застосування альтернативних заходів, має бути вмотивованим, а відповідній особі має надаватися копія цих мотивів.

[2] Лише за виключних обставин мотиви можуть не повідомлятися у той же день, коли прийнято рішення.

Виконання вимоги, щоб рішення були вмотивовані і ці мотиви були своєчасно надані, є суттєвим для здійснення права на оскарження застосування тримання під вартою або альтернативних заходів, а також для забезпечення того, щоб можна було визначити виправданість такого заходу у певному випадку. Крім того, мотиви мають показувати, що доводи клопотання про звільнення були дійсно розглянуті, а не містили лише повторювання ритуальної формули³². Виключні обставини, що згадані у параграфі 2, можуть виникнути у судах, коли клопотання про звільнення, подане до суду після рішення про тримання особи під вартою, слухається спочатку і не є переглядом первинного рішення про тримання під вартою.

Тривалість

22. [1] Тримання під вартою завжди має тривати доти, поки виконуються умови, зазначені у правилах 6 та 7.

[2] У будь-якому разі його тривалість не повинна перевищувати, і зазвичай бути непомірною, із покаранням, що може бути призначене за відповідне правопорушення.

[3] У жодному разі тримання під вартою не повинне порушувати право особи, яка тримається під вартою, на судовий розгляд протягом розумного строку.

Вимога, щоб тримання під вартою було жорстко необхідним, означає, що як тільки будь-яке із виправдань для його застосування перестає існувати, воно має бути припинене, — див. правило 11, — якщо тільки не виникло якесь інше виправдання. Саме судовий ор-

³² Див., наприклад, *Mansur v Turkey*, 8 червня 1995 року та *Smirnova v Russia*, 24 липня 2003 року.

ган має визначити, чи продовжує існувати таке виправдання або чи виникло воно. Але навіть коли тримання під вартою виправдано, суттєвість такого втручання в свободу та некаральний характер цього заходу вимагають, щоб його тривалість зазвичай не була непропорційною до покарання, яке може бути застосовано до відповідної підозрюваної особи. Ще одне обмеження щодо загального строку тримання під вартою міститься у статті 5 § 3 Європейської Конвенції з прав людини, яка вимагає, щоб кожен, хто тримається під вартою, отримав судовий розгляд у розумний строк, і це вимагає, щоб процедури в таких випадках здійснювалися з особливою швидкістю. Ніякого максимального строку тримання під вартою не було визначено Європейським судом з прав людини, коли він визначав, що є «розумним», – строки і менші, і трохи більші за рік визнавалися сумнівними³³, хоча строки більші за чотири роки були визнані і прийнятними³⁴ і сумнівними³⁵; але очевидно з практики Суду, що мають існувати особливі підстави, щоб виправдати довгий строк, і що для більшості справ достатньо короткого строку, хоча навіть потреба в такому строку має бути переконливо доведена. Слід також відзначити, що Комітет Міністрів рекомендував, що «коли, як крайній захід, неповнолітній підозрюваний тримається під вартою, воно має тривати не більш ніж шість місяців до передачі справи до суду. Цей строк може бути продовженим лише тоді, коли суддя, що не причетний до розслідування справи, переконається, що всі затримки у розслідуванні повністю виправдані виключними обставинами» (Рекомендація Rec (2003) 20 Комітету Міністрів державам-учасницям щодо нових підходів у вирішенні проблеми злочинності серед неповнолітніх та ролі ювенальної юстиції, стаття 16). Те, що строк тримання під вартою згодом зараховується до будь-якого ув'язнення, – див. правило 33, – не має значення для визначення його виправданості.

- 23. Будь-яке визначення максимального строку тримання під вартою не повинно призводити до того, що дійсна потреба для його продовження за особливих обставин певної справи не розглядається з регулярними інтервалами.**

³³ Менш ніж вісім місяців у справі *Shishkov v Bulgaria*, 9 січня 2003 року та чотирнадцять місяців у справі *Jecius v Lithuania*, 31 липня 2000 року.

³⁴ *W v Switzerland*, 26 січня 1993 року.

³⁵ *Debboub alias Hussein Ali v France*, 9 листопада 1999 року.

Хоча виконання вимог щодо тривалості тримання під вартою може бути полегшене за допомогою визначення в законодавстві максимального строку тримання під вартою, необхідність враховувати особливі обставини певної справи означає, що такий строк не слід застосовувати у всіх випадках, коли потрібне тримання під вартою. У багатьох випадках обставини дадуть можливість передати справу до суду до закінчення цього періоду; так, тримання під вартою протягом трьох років, допустимих за законом, Європейський суд з прав людини визнав порушенням статті 5 § 3 Європейської Конвенції з прав людини, оскільки не була доведена особлива ретельність під час провадження³⁶.

24. [1] На органі прокуратури або слідчому органі лежить обов'язок діяти із належною ретельністю під час проведення розслідування і забезпечити, щоб існування обставин, що свідчать на користь тримання під вартою, трималося під постійним контролем.

[2] Справам, у яких особа тримається під вартою, має надаватися перевага.

Особлива відповідальність, що визнана за органом обвинувачення або слідчим органом щодо провадження у справі, — тобто, щоб тримання під вартою тривало не довше, ніж це виправдано, і особа, що тримається під вартою, була передана до суду із особливою швидкістю, — ґрунтується на його виключному доступі до інформації стосовно справи та його здатності пришвидшити її розгляд судом. Багато порушень статті 5 § 3 сталося через довгі строки бездіяльності під час досудового провадження у справі³⁷, і Європейський суд з прав людини ясно очікує ефективних заходів щодо таких чинників, як спізніле надання експертних висновків, хвороба або нестача персоналу.

**Допомога адвоката,
присутність зацікавленої особи та переклад**

25. [1] Намір клопотати про тримання під вартою та підстави для цього мають бути швидко повідомлені відповідній особі мовою, яку вона розуміє.

³⁶ *Ceský v Czech Republic*, 6 червня 2000 року.

³⁷ Див., наприклад, *Clooth v Belgium*, 12 грудня 1991 року, *Assenov v Bulgaria*, 28 жовтня 1998 року та *Punzelt v Czech Republic*, 25 квітня 2000 року.

- [2] Особа, тримання під вартою якої вимагається, має право на допомогу адвоката під час розгляду цього питання та на відповідні можливості для консультування зі своїм адвокатом з метою підготовки захисту. Відповідній особі мають повідомити про ці права за достатній час та мовою, яку вона розуміє настільки, щоб практично скористатися ними.**
- [3] Така допомога адвоката має надаватися за громадські кошти, якщо особа, тримання під вартою якої вимагається, не може собі цього дозволити.**
- [4] Наявність надзвичайного стану відповідно до статті 15 Європейської Конвенції з прав людини не повинна зазвичай впливати на право доступу та консультацію із адвокатом у контексті розгляду питання про тримання під вартою.**

Обов'язок інформувати того, хто дійсно затриманий поліцією або тримається під вартою, негайно і зрозумілою мовою про намір клопотати про його взяття або продовження тримання під вартою та про мотиви для цього, спрямований на забезпечення того, щоб особа була здатна отримати відповідну правову пораду та приготувати доводи проти застосування такого заходу, а також щоб приготувати її родину до можливості того, що він може бути застосовний. Тож цей обов'язок виходить за межі схожого обов'язку, який передбачений статтею 5 § 2 Європейської Конвенції з прав людини, коли позбавлення волі дійсно сталося. Таке повідомлення зазвичай має слідувати після рішення клопотати про взяття або продовження тримання під вартою, але може бути виправданим і довший строк, коли відповідна особа не тримається під вартою на той час або коли потрібна допомога перекладача. Суттєвість наслідків взяття під варту вимагає, щоб особа, чие тримання під вартою вимагатиметься, отримала правову допомогу, і має бути наданий адвокат за громадські кошти, якщо особа не може собі цього дозволити. Обов'язок щодо надання інформації про право на адвоката і належного часу для консультації спрямований на забезпечення того, щоб це право надавало реальні переваги особі, яка ризикує бути взятою під варту. Це право також передбачає, що орган, який затримав або звинувачує особу, чи розслідує справу щодо неї, вжив належних заходів для забезпечення, аби відповідна особа дійсно мала змогу зв'язатися із адвокатом, і це може вимагати надання такої інформації про адвокатів, щоб з ними можна було зв'язатися,

і використання допомоги перекладача, щоб пояснити право на консультацію та представництво і допомогти у його здійсненні. Це також передбачає надання відповідних умов для консультації із адвокатом. Положення цього правила стосуються права на правову допомогу щодо процедури вирішення питання про тримання під вартою. Вони не стосуються дійсної присутності адвоката протягом розслідування. Хоча надзвичайний стан згідно зі статтею 15 Європейської Конвенції з прав людини дозволяє певний відступ від стандартів, що застосовуються за звичайних умов, викладені тут права є такими, які мають продовжувати бути доступними і які насправді визнані суттєвими гарантіями від можливого зловживання владою³⁸. Але у стані надзвичайності строк, який може бути прийнятним до того, коли особи дозволять отримати правову пораду та допомогу для того, щоб надати доводи проти рішення клопотати про тримання під вартою, неминуче відіб'ється на відстрочці, яка дозволена правилом 20, у доставленні до судового органу для слухання щодо тримання під вартою.

26. Особі, тримання під вартою якої вимагається, та її адвокатуві надається своєчасний доступ до документів, які мають значення для цього рішення.

Відкриття документів адвокатуві особи, чиє тримання під вартою (або його продовження) вимагатиметься, є суттєвим для того, щоб адвокат був здатен ефективно заперечувати проти клопотання щодо необхідності застосування такого заходу³⁹. Хоча певні обмеження у відкритті можуть бути виправдані, особливо метою забезпечити відправлення правосуддя або захистити національну безпеку, вони не повинні суттєво підірвати здатність підготувати доводи проти тримання під вартою⁴⁰.

27. [1] Особа, яка є громадянином іншої держави і тримання під вартою якої вимагається, має право на те, щоб консул цієї держави був повідомлений про таку можливість за достатній час, щоб отримати від нього пораду та допомогу.

³⁸ Див., наприклад, *Brannigan and McBride v United Kingdom*, 26 травня 1993 року, *Aksoy v Turkey*, 18 грудня 1996 року та *Demir v Turkey*, 23 вересня 1998 року

³⁹ Див., наприклад, *Shishkov v Bulgaria*, 9 січня 2003 року.

⁴⁰ Див., наприклад, *Garcia Alva v Germany*, 13 лютого 2001 року

[2] Це право, коли можливо, має також поширюватися на осіб, які мають громадянство як держави, де тримання під вартою вимагається, так і іншої держави.

Ця вимога намагається забезпечити виконання зобов'язань за статтею 36 Віденської Конвенції щодо консульських зносин, і її важливість також визнана у статтях 14-18 Додатку до Рекомендації № R (84) 12 Комітету Міністрів державам-учасницям щодо іноземних в'язнів. Важливість цих зобов'язань щодо підозрюваних-негромадян була підкреслена Міжнародним судом справедливості⁴¹. Хоча ці зобов'язання не передбачають консульського захисту для осіб із подвійним громадянством з боку держави, громадянами якої вони є, визнано, що наявність родини та власності в іншій державі, громадянами якої вони є, може зробити бажаним надати доступ до службовця консульства цієї країни. Рішення щодо зв'язку із консулом має прийматися особою, про чие тримання під вартою (або його продовження) клопотатиметься, якщо тільки вона не є неправоздатною приймати таке рішення, і тоді відповідальність за допомогу у такому контакті має лежати на судовому органі, що здійснює слухання щодо тримання під вартою. Це право не створює будь-якого обов'язку органів влади намагатися встановити громадянство особи, яка тримається під вартою. Держава може вирішити вважати особу, яка є громадянином цієї держави та іншої держави (держав), своїм громадянином.

28. Особа, тримання під вартою якої вимагається, має право бути присутньою під час розгляду питання про тримання під вартою. За певних обставин ця вимога може виконуватися за допомогою відеозв'язку.

Це право відображає важливість того, щоб особа, про чие тримання під вартою (або його продовження) клопотатиметься, була здатна заперечити проти клопотання щодо виправданості застосування такого заходу⁴². Визнано, що у певних випадках (особливо, коли йдеться про міркування безпеки або відстань), цієї мети можна

⁴¹ У справах *LaGrand (Germany v United States of America)*, 27 червня 2001 року та *Avena and Other Mexican Nationals (Mexico v United States of America)*, 31 березня 2004 року.

⁴² Див. *Grauzinis v Lithuania*, 10 жовтня 2000 року

досягнути, не доставляючи особу фізично до судового органу. Але будь-який використаний відеозв'язок має бути таким, щоб надавати таку ж ефективну можливість передавати відомості від неї та до неї й оцінити її фізичний та психічний стану, якби вона були фізично присутня. Крім того, присутність є правом, яке певні особи можуть не забажати використовувати.

- 29. Відповідний переклад у судовому органі, що розглядає, чи тримати когось під вартою, має забезпечуватися за громадські кошти, якщо відповідна особа не розуміє і не говорить мовою, що зазвичай використовується в такому процесі.**

Обов'язок забезпечити переклад визнає, що здатність особи, про чиє тримання під вартою (або його продовження) клопотатиметься, брати участь у розгляді може бути підірвана через мовні складності. Але цей обов'язок виникає, лише якщо здатність особи розмовляти та розуміти мову розгляду є недостатньою і, в іншому разі, не перетворюється на право користуватися близькою улюбленою мовою.

- 30. Особі, що присутня під час розгляду питання про тримання під вартою, має бути надана можливість помитися, а якщо вона є чоловіком – поголитися, окрім випадків, коли це призведе до докорінної зміни його звичайної зовнішності.**

Особам, які доставляються до судового органу, що може постановити про їхнє тримання під вартою, має бути надана можливість представити себе якнайкраще під час будь-якого розгляду перед судовим органом. Стосовно особистої гігієни це означає, що їм мають надати можливість помитися перед цим, а чоловікам – поголитися, якщо, звісно, це не змінить докорінно їх звичайний зовнішній вигляд. Ця вимога повторює правила 20.4, 68.2 та 97 Європейських пенітенціарних правил.

- 31. Попередні правила у цьому розділі мають застосовуватися до продовження тримання під вартою.**

Попередні вимоги також застосовуються до будь-якого розгляду, під час якого може бути прийнято рішення щодо продовження тримання під вартою, і вони повторюють положення правил 23.1, 23.2, 37.1-4, 98.1 та 98.2 Європейських пенітенціарних правил.

Повідомлення родини

32. [1] Особа, тримання під вартою якої (або його продовження) вимагається, має право на те, щоб члени її родини були своєчасно повідомлені про дату та місце розгляду питання про тримання під вартою, якщо тільки це суттєво не зашкодить відправленню правосуддя або національній безпеці.

[2] У будь-якому разі рішення щодо контакту із членами родини має приймати особа, тримання під вартою якої (або його продовження) вимагається, якщо тільки вона не є правоздатною прийняти таке рішення або для цього є інше нагальне виправдання.

Застосування тримання під вартою впливатиме на родину відповідної особи, і обов'язок повідомити родину відображає право, яке як вона, так і члени її родини мають за статтею 8 Європейської Конвенції з прав людини, а також важливість такого зв'язку як гарантії від можливого зловживання. Зволікання із повідомленням родини може бути виправданим лише за виключних обставин, коли може бути завдано шкоди відправленню правосуддя або національній безпеці (наприклад, через ризик змови). Відповідальність, які батьки несуть за неповнолітню особу, може бути випадком, який виправдовує зневагу до бажання підозрюваного не інформувати його родину. Поняттю «члени родини» слід надавати широке значення, що використовується Європейським судом з право людини⁴³, а не посилатися на визнані законом стосунки. Родина може бути повідомлена безпосередньо або через адвоката відповідної особи. Право на повідомлення членів родини про наступний розгляд щодо тримання під вартою не обов'язково означає, що вони мають право бути присутніми на ньому.

Залік тримання під вартою до покарання

33. [1] Будь-який строк тримання під вартою до засудження має зараховуватися до строку будь-якого призначеного пізніше покарання у вигляді позбавлення волі.

[2] Будь-який строк тримання під вартою може бути врахований при визначенні покарання, що не пов'язане із позбавленням волі.

⁴³ Див., наприклад, *X, Y ma Z v United Kingdom*, 22 квітня 1997 року.

[3] Характер та тривалість попередньо застосованих альтернативних заходів також може враховуватися при визначенні покарання.

Некаральний характер тримання під вартою вимагає, щоб строк, проведений під вартою, зараховувався до строку ув'язнення: відхилення від цього правила може бути допустимим, — якщо це взагалі можливо, — лише в окремих випадках і з особливих підстав, для яких національне законодавство передбачає відповідні повноваження у створенні виключень. Характер режиму в місці, де особа тримається під вартою, не повинен мати будь-яких наслідків для розрахунку вказаного заліку. Оскільки ув'язнення може й не бути призначене особі, засудженій за правопорушення, після того як вона певний час трималась під вартою, було б відповідним розглянути можливість врахувати цей строк при призначенні нев'язничного покарання. Це було б особливо бажаним для альтернатив до тримання під вартою, які все ж таки значно обмежують свободу особи. Так, у Португалії строк ув'язнення зменшується, коли було застосовано домашній арешт як альтернативу триманню під вартою. Багато держав також зараховують до строку ув'язнення час, проведений під вартою в очікуванні екстрадиції.

Компенсація

34. [1] Мають бути розглянуті положення щодо компенсації особам, які трималися під вартою і не були потім засуджені за правопорушення, у зв'язку з яким вони трималися під вартою; така компенсація має покривати втрату доходів, втрачену вигоду та моральну шкоду.

[2] Компенсація не повинна вимагатися, коли встановлено, що особа, яка трималась під вартою, активно сприяла через свою поведінку виникненню розумної підозри в тому, що вона вчинила правопорушення, або навмисно перешкоджала розслідуванню стверджуваного правопорушення.

Ще одним наслідком некарального характеру тримання під вартою є те, що слід розглянути можливість компенсації за витрати, пов'язані із позбавленням свободи, особам, які не були визнані винними у правопорушенні, у зв'язку з яким вони трималися під

вартою. Ця можливість є відмінною від обов'язку за статтею 5 § 5 Європейської Конвенції з прав людини надати компенсацію тому, хто тримався під вартою без правової підстави для цього. Виняток із цієї можливості визнає, що у певних випадках поведінка таких осіб може значно вплинути на рішення про тримання їх під вартою. Але це правило також залишає державам можливість встановити інші обставини, за яких компенсація має призначатися. Хоча завдана шкода в багатьох випадках вимагатиме фінансової компенсації, але інші форми відшкодування можуть бути доречними, коли шкода має моральний характер.

III. УМОВИ ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ

Загалом

35. Умови тримання під вартою мають, за винятком правил, викладених нижче, відповідати Європейським пенітенціарним правилам.

35. Європейські пенітенціарні правила стосуються всіх в'язнів, але також визнано, що статус осіб, які тримаються під вартою, вимагає дотримання певних додаткових правил.

Наведені Європейські пенітенціарні правила мають особливе значення для таких аспектів тримання під вартою:

- прийняття – 14, 15 та 16;
- одяг та місця для сну – 20, 21 та 97;
- процедури оскарження – 70;
- контакти із зовнішнім світом – 17, 24 та 99;
- дисципліна та покарання – 56-62;
- охорона здоров'я – 15.1(e), 15.1(f), 16(a) та 39-48;
- інформація про права, правила та інші питання – 15.2, 30 та 38.3;
- інспекції та моніторинг – 92 та 93;
- характер та розмір приміщень – 18.1-7, 18.10 та 96;
- особиста гігієна – 19.3-7;
- підготовка захисту та доступ до правової допомоги – 23 та 98;
- релігія та вірування – 29;
- санітарні умови – 19.1-3;
- розділення за категоріями – 11.1, 11.2, 18.8 та 18.9;
- персонал – 71-81 та 89;
- час поза камерою та допустимі види діяльності – 25, 27 та 101;

- користування установами, іншими ніж установи тримання під вартою – 10.3(b);
- соціальна допомога – 16(d);
- праця та освіта – 26, 28 та 100.

Відсутність в установі тримання під вартою

36. [1] Особа, яка тримається під вартою, має залишати установу тримання під вартою для подальшого розслідування, лише якщо це дозволено суддею чи прокурором або з виразної згоди особи, що тримається під вартою, і на обмежений час.

[2] Після повернення до установи тримання під вартою особа, яка тримається під вартою, має на її прохання якомога швидше пройти ретельне фізичне обстеження лікарем або, за виключних обставин, кваліфікованою медичною сестрою.

Комітет Ради Європи із запобігання катуванням та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (Комітет) дійшов думки, що є бажаним, щоб подальші допити поліцією після того, як особа взята під варту, відбувалися у відповідній установі тримання під вартою, а не в приміщенні поліції. Повернення осіб, які тримаються під вартою, під контроль поліції може відбуватися, лише якщо вони виразно погодилися на це або якщо таке переведення є безумовно неминучим і був санкціонований суддею чи прокурором. Тривалість такого тимчасового перевodu має бути чітко визначена суддею або прокурором. Після повернення до установи тримання під вартою слід провести ретельне фізичне обстеження, якщо цього вимагає особа. Таке обстеження має бути завжди невідкладним і особливо негайним, якщо є будь-які очевидні ознаки ушкоджень або поганого поводження.

Продовження лікування

37. [1] Мають бути створені умови для того, щоб особи, які тримаються під вартою, продовжували необхідне медичне або стоматологічне лікування, яке вони отримували до затримання, якщо так вирішить лікар або стоматолог установи тримання під вартою після консультації, якщо це можливо, із лікарем або стоматологом особи, що тримається під вартою.

[2] Особі, яка тримається під вартою, має бути надана можливість консультуватися та отримувати лікування в особистого лікаря чи стоматолога, якщо медична або стоматологічна необхідність цього вимагають.

[3] Якщо особі, які тримається під вартою, відмовляють у проханні про консультацію із особистим лікарем або стоматологом, мають бути наведені мотиви для цього.

[4] Кошти на ці потреби не повинні покриватися адміністрацією установи тримання під вартою.

Невдовзі після того, як особа була оглянута під час прийому, лікар установи має створити умови, аби забезпечити їй можливість продовжити будь-яке медичне лікування, яке вона отримувала на час взяття під варту. Рішення щодо такої необхідності має прийматися лікарем установи, якому слід наглядати за лікуванням. Подібні умови слід створити щодо іншого лікування, такого як стоматологічне, гормональне або лікування безпліддя, коли зволікання може бути дуже шкідливим для відповідної особи. Можливість відвідання особистим лікарем або стоматологом є також природним наслідком правового статусу особи, яка тримається під вартою, і має надаватися, коли в'язничний лікар вирішить, що цього вимагає медична або стоматологічна необхідність. Однак адміністрація установи тримання під вартою не повинна платити за відвідання цими спеціалістами.

Листування

38. Зазвичай не повинно бути будь-яких обмежень щодо кількості листів, які посилає або отримує особа, яка тримається під вартою.

Загалом, підстави, з яких можуть бути виправданими обмеження, не повинні стосуватися обсягу листування між особами, які тримаються під вартою, та їх родиною або друзями.

Голосування

39. Особи, які тримаються під вартою, повинні мати змогу брати участь у публічних виборах та референдумах, що проводяться під час їх тримання під вартою.

Оскільки відповідно до правила 3 осіб, які тримаються під вартою, слід утримувати в умовах, що відповідають їхньому правовому статусу, і не створювати для них обмежень, крім необхідних для відправлення правосуддя, безпеки установи, інших ув'язнених та персоналу й захисту прав інших осіб, не може бути підстав для відмови їм у праві брати участь у місцевих, національних та європейських виборах, які відбуваються під час тримання їх під вартою. Ненадання особам, які тримаються під вартою, можливості голосувати може створити порушення статті 3 Протоколу 1 до Європейської Конвенції з прав людини⁴⁴.

Освіта

- 40. Тримання під вартою не повинно надмірно утруднювати освіту для дітей або молодих осіб чи надмірно обмежувати доступ до освіти вищого рівня.**

Забезпечення того, щоб освіта осіб, які тримаються під вартою, не переривалася та не зазнавала втручання, відповідає їхньому правовому статусу і необхідності поводитися із ними без зайвих обмежень, а також важливості для всіх ув'язнених мати доступ до освіти, як визнано в Рекомендації № R (89) 12 Комітету Міністрів держав-учасницям щодо освіти у в'язницях та у правилах 28.3 та 35.2 Європейських пенітенціарних правил. У відповідні положення щодо освіти осіб, які тримаються під вартою, можуть включатися заходи, які створюють можливість скласти іспити.

Дисципліна та покарання

- 41. Жодне дисциплінарне покарання особи, яка тримається під вартою, не повинно призводити до продовження тримання під вартою або до обмежень у підготовці до її захисту.**

Слід уникати, наскільки це можливо, застосування дисциплінарних покарань до осіб, які тримаються під вартою, і особливо важливо, щоб вони не зашкоджували можливості такої особи готу-

⁴⁴ Див. *Labita v Italy*, 6 квітня 2000 року and *Hirst v United Kingdom* (№ 2), 6 жовтня 2005 року.

вати свій захист і не позначалися на строку тримання під вартою, постановленому судовим органом.

- 42. Покарання у вигляді одиночного утримання не повинно впливати на доступ до адвоката і має надавати мінімальну можливість контактів із родиною на волі. Це не повинно впливати на умови тримання під вартою особи щодо наявності ліжка, можливості фізичних вправ, гігієни, доступу до матеріалів для читання та до представників релігії.**

Якщо застосовується покарання у вигляді одиночного ув'язнення, покарання має не виходити за межі заборони спілкування з іншими ув'язненими. Тож не повинно бути втручання в доступ до юридичного представника і має зберігатися щонайменше мінімальний контакт із родиною. Крім того, не повинно бути додаткових покарань, таких як погіршення у забезпеченні ліжком або гігієнічними умовами, скорочення часу для вправ, менший доступ до матеріалів для читання або відмова в зустрічі з офіційним представником релігійної організації. Положення цього правила не мають наміру регулювати випадки, коли застосовуються заходи для захисту життя та здоров'я відповідної особи або інших осіб; тим не менше, такі заходи не повинні призводити до погіршення поведження із особою, яка тримається під вартою.

Персонал

- 43. Персонал, який працює в установі тримання під вартою, має відбиратися та навчатися так, щоб він брав до уваги особливий статус та потреби осіб, які тримаються під вартою.**

Це правило підкреслює, що робота з особами, які тримаються під вартою, вимагає спеціальних якостей та навичок, аби забезпечити, щоб відмінний статус та відмінні потреби таких ув'язнених повністю визнавалися і з ними поводитися відповідно до їхнього правового статусу та потреб. Навчання має включати інструкції щодо діяльності в режимі найменших обмежень, створення можливості особам, які тримаються під вартою, знаходитися поза камерами і займатися змістовною діяльністю розумний період доби і допомогу у таких питаннях, як подання клопотань про звільнення, пошук

адвоката або підтримання зв'язків із родиною. Навчання має також зосереджуватися на здатності персоналу відповідно поводитися із спеціальними категоріями осіб, які тримаються під вартою.

Процедури оскарження

- 44. [1] Особи, які тримаються під вартою, мають право на оскарження всередині та за межами установи тримання під вартою і на конфіденційний доступ до відповідного органу, який уповноважений розглянути їхні скарги.**
- [2] Це оскарження має бути додатковим до будь-якого права порушити юридичний розгляд.**
- [3] Скарги мають бути розглянуті якомога швидше.**

Час від часу особи, які тримаються під вартою, можуть відчувати несправедливість у поводженні із ними, чи то особисто, чи то як до групи. Це може статися навіть за найкращого керівництва установою тримання під вартою. Важливо, щоб були процедури, які дозволять таким особам зареєструвати будь-які скарги, які вони мають, і щоб це було можливо зробити зі збереженням конфіденційності. Швидке вирішення скарг має особливе значення для осіб, які тримаються під вартою, оскільки їх тримання має тривати короткий час.

КОМІТЕТ ПО ЗАПОБІГАННЮ КАТУВАННЯМ: СТАНДАРТИ

Комітет по запобіганню катуванням чи нелюдському, або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню має щороку підготувати і опублікувати Загальну доповідь про свою діяльність.

У загальних доповідях Комітету знайшли відображення основні питання, розглядом яких Комітет займається під час здійснення візитів до місць позбавлення волі. Комітет сподівається в такий спосіб викласти орієнтоване на національні органи державної влади своє бачення того, як саме слід поводитись з особами, що їх позбавлено волі, а також в більш загальному контексті сприяти обговоренню питань з цієї тематики.

У цьому документі зібрані так звані «основні» розділи з наявних на поточний момент доповідей.

ПЕРЕДМОВА

Комітет з питань запобіганню катуванням чи нелюдському, або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (далі – Комітет), був створений у 1987 році відповідно до однойменної Конвенції Ради Європи (далі – Конвенція). Згідно зі ст. 1 Конвенції, «Цим створюється Європейський комітет з питань запобіганню катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню... Комітет, шляхом здійснення інспекцій, перевіряє поводження з позбавленими волі особами з метою посилення, у разі необхідності, захисту таких осіб від катувань чи нелюдського або такого, що принижує їхню гідність, поводження чи покарання.»

Діяльність Комітету розглядається як невід’ємний складник системи захисту прав людини під егідою Ради Європи і як поперед-

жувальний механізм несудового характеру, який функціонує паралельно із Європейським Судом з прав людини – судовим органом яке реагує на факти порушень прав людини.

Комітет виконує свої переважно первентивні за характером функції шляхом здійснення двох видів інспекцій – періодичних і позачергових. Періодичні інспекції організовуються до всіх держав, які підписали Конвенцію, на регулярній основі. Позачергові інспекції організовуються до зазначених держав тоді, коли Комітет вважає це необхідним за обставин, що склались «у конкретному випадку».

При проведенні інспекції Комітет має широкі повноваження, викладені в Конвенції: доступ на територію відповідної держави і право подорожувати нею без будь-яких обмежень; необмежений доступ у будь-яке місце, де утримуються позбавлені волі особи, включаючи право необмеженого пересування в таких місцях; доступ до повної інформації про місця утримання позбавлених волі, а також до іншої інформації в розпорядженні держави, якщо така інформація необхідна Комітету для виконання його завдань.

Комітет також уповноважений бесідувати віч-на-віч з особами, яких позбавлено волі, та вільно спілкуватись з усіма, хто, на його думку, може надати необхідну йому інформацію.

Комітет може інспектувати будь-яке місце, «в якому утримуються особи, позбавлені волі органом державної влади». Відтак, повноваження Комітету поширюються не тільки на тюрми і поліцейські дільниці, але також, зокрема, на психіатричні заклади, гауптвахти при військових частинах, центри розміщення шукачів притулку та інших категорій іноземних громадян, і на місця, де можуть перебувати неповнолітні, позбавлені волі в судовому або адміністративному порядку.

Взаємини між Комітетом і Державами – учасницями Конвенції спираються на два основні принципи – співпраці та конфіденційності. У цьому зв'язку слід наголосити, що роль Комітету полягає не в тому, щоби осуджувати держави, а щоби, натомість, допомогти їм у запобіганні жорстокого поводження із позбавленими волі особами.

Після кожної інспекції Комітет складає доповідь, котра містить зібрану ним інформацію і включає, якщо це необхідно, рекомендації та інші поради, на основі яких розвивається діалог із відповідною країною. У принципі, кожна доповідь Комітету по конкретній інс-

пекції є конфіденційною, хоча майже всі Держави вирішили відмовитись від цього правила і оприлюднити доповіді Комітету.

I. ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ В ПОЛІЦІЇ

Витяги з Другої Загальної доповіді [CPT/Inf (92) 3]

36. Комітет приділяє особливу увагу трьом правам тих осіб, яких затримала поліція: праву особи повідомити про факт свого затримання третю сторону за власним вибором (члена родини, друга, консульство), праву доступу до адвоката і праву вимагати медичного обстеження лікарем за власним вибором (додатково до медичного обстеження, яке здійснюється лікарем, що його запросили поліцейські органи).¹ Комітет вважає, що ці права є трьома основними гарантіями проти жорстокого поводження із затриманими особами, і вони мають застосуватися від самого початку затримання, незалежно від того, як таке затримання визначається у відповідній правовій системі (затримання, арешт і т. п.).

37. Особи, яких затримала поліція, повинні бути негайно поінформовані про свої права, зокрема, про ті, що викладені в пункті 36. Крім того, будь-яка надана державним органам можливість відстрочки здійснення одного з наведених вище прав має бути чітко визначена, а її застосування жорстко обмежене в часі. Що стосується більш конкретно права доступу до адвоката і вимоги медичного обстеження не тим лікарем, якого запросили поліцейські органи, то при системах, де, у виняткових випадках, адвокати та лікарі можуть обиратися з попередньо визначених переліків, складених за згодою з відповідною професійною організацією, будь-яка відстрочка у здійсненні цих прав, має бути скасована

38. Доступ до адвоката для осіб, яких тримають під вартою в поліції, передбачає право зв'язатися з адвокатом та право на візит адвоката (в обох випадках обов'язковою умовою є гарантія конфіденційності переговорів). Так само важливим є право особи на присутність адвоката під час допиту.

¹ Комітет також виступає за те, щоб особи, яких тримають під вартою в поліцейських дільницях 24 години і більше, отримали якнайшвидше можливість здійснювати щоденну прогулянку на свіжому повітрі.

Стосовно медичного обстеження осіб, яких тримають під вартою в поліції, то ці обстеження повинні проводитись у такий спосіб, щоб поліцейські службовці не могли чути, а по можливості й спостерігати за таким обстеженням. Після цього результати кожного обстеження а також відповідні заяви затриманої особи і висновки лікаря офіційно протоколюються лікарем і надаються затриманій особі та її адвокату.

39. Стосовно самої процедури проведення допиту Комітет вважає, що повинні існувати чіткі правила та інструкції проведення поліцейського допиту. Вони, зокрема, повинні врегульовувати такі питання: інформування затриманої особи про персональні дані (прізвища та/або номери) осіб, які присутні під час проведення допиту; допустима тривалість допиту; час на відпочинок між допитами та час на перерви під час проведення допиту; місця, де може проводитись допит; можлива вимога до затриманої особи стояти під час відповіді на запитання; допит осіб, які знаходяться під впливом наркотиків, алкоголю і т. п. Також слід вимагати, щоб постійно фіксувався час початку та закінчення допиту, так само як і висловлені під час допиту будь-які прохання від затриманої особи а також від осіб, що були присутні під час кожного допиту.

Комітет вважає за необхідне додати, що електронні записи поліцейських допитів є додатковою гарантією недопущення жорстокого поводження із затриманими особами (такі записи надають також значні переваги самій поліції).

40. Комітет вважає, що основні гарантії, які надаються затриманим поліцією особам, будуть значно підсилені (і це може значно полегшити роботу поліцейських службовців), якщо буде вестись єдине і повне доповідь щодо кожної затриманої особи, де б фіксувалися всі аспекти, що пов'язані із затриманням особи, та мають бути відображені усі заходи, яких було вжито по відношенню до затриманої особи (час, коли особу було позбавлено волі та мотив(и) цього заходу; час, коли особу було поінформовано про її права; фіксація ушкоджень, проявів душевних захворювань і т. ін.; час, коли було сповіщено близьких/консула чи адвоката а також час, коли вони відвідали затриману особу; час, коли було запропоновано їжу; час, коли проводився допит; час, коли особу було переведено до іншого закладу або звільнено і т. ін.). Слід вимагати, щоб підпис заінтересованої особи був під різними пунктами (наприклад, тими, де йдеть-

ся про речі, які можуть бути в розпорядженні особи, або про факт повідомлення про якесь із прав та про застосування або відмову у застосуванні якогось із прав), і, якщо це необхідно, було надане пояснення відсутності такого підпису. Окрім цього, адвокат затриманої особи повинен мати доступ до досьє тримання під вартою.

41. Існування незалежного механізму розгляду скарг щодо поведження під час тримання під вартою в поліції є ще однією важливою гарантією дотримання прав.

42. Тримання під вартою в поліції, в основному, триває відносно недовго. З огляду на це не слід сподіватись на те, що в установах поліції будуть такі ж добрі матеріальні умови тримання, як і в тих місцях, де позбавлені волі особи перебувають тривалий період часу. Однак певні елементарні вимоги щодо матеріального забезпечення мають бути дотримані.

Всі поліцейські камери повинні мати належний розмір – з огляду на кількість осіб, які можуть там знаходитись – а також відповідне освітлення (достатнє для читання у час, що не відводиться для сну) і вентиляцію. Бажано, щоб камери мали натуральне освітлення. Окрім цього, камери мають бути обладнані засобами для відпочинку (наприклад, закріпленим стільцем або закріпленою лавкою); особи, які повинні провести ніч в місці тримання, мають бути забезпечені чистими матрацом та ковдрами.

Особам, яких тримають під вартою в поліції, слід дозволяти справляти природні потреби в час, коли вони того забажають, в чистих і пристойних умовах; їм також слід надавати відповідну можливість для умивання. Ці особи повинні бути забезпечені харчуванням у відведений для цього час, включаючи, як мінімум, один раз на день повноцінне харчування (щось більш суттєве, ніж бутерброд).²

43. Питання про те, яким має бути належний розмір поліцейської камери (або будь-яке інше приміщення для затриманого/ув'язненого) є досить складним. При оцінці до уваги слід брати численні фактори. Однак, делегації Комітету вважають за необхідне встановити основні критерії при вирішенні цього питання. Наступний критерій (що розглядається скоріше як бажаний рівень, аніж як мінімальний стандарт) застосовується при оцінці поліцейських ка-

² Що стосується розмірів поліцейських камер, дивись також пункт 43 Другої Загальної Допові ді (СРТ/Inf (92) 3).

мер для одиночного тримання на час, що перевищує декілька годин: загальна площа приблизно 7 квадратних метрів, відстань між стінами не менше 2 метрів та відстань між підлогою і стелею 2.5 метри.

Витяги з Шостої Загальної доповіді [CPT/Inf (96) 21]

14. Комітет висловлює подяку за ту підтримку своєї роботи, яка була висловлена в Рекомендації Парламентської асамблеї 1257 (1995) стосовно умов тримання під вартою в державах – членах Ради Європи. Також з великою приємністю Комітет відзначає, що у відповідь на Рекомендацію 1257 Комітет міністрів Ради Європи запропонував владним структурам держав-членів дотримуватися стандартів тримання під вартою в поліції, які викладені в Другій Загальній доповіді Комітету [див. CPT/Inf (92) 3, пункти з 36 по 43].

У зв'язку з цим слід відзначити, що деякі учасники Конвенції досить стримано ставляться до запровадження окремих рекомендацій Комітету стосовно застережень проти жорстокого поводження з особами, яких тримають під вартою в поліції. Зокрема, йдеться про рекомендацію, згідно з якою кожній особі повинно бути надано право доступу до адвоката від самого початку тримання цієї особи під вартою.

15. Комітет підкреслює, що відразу після того, як особу позбавлено волі, ризик бути заляканою або підданою жорстокому поводженню – про це свідчить досвід самого Комітету – є найбільшим. Тому можливість для осіб, яких тримають під вартою в поліції, мати доступ до адвоката під час цього періоду є основною гарантією проти жорстокого поводження. Існування такої можливості діятиме як пересторога для осіб, що здатні жорстоко поводитись із особами, яких тримають під вартою. Окрім цього, адвокат є саме тією особою, що може вжити відповідних заходів у разі, якщо жорстоке поводження має місце.

Комітет визнає, що в окремих випадках для забезпечення інтересів правосуддя існує необхідність протягом певного часу не дозволяти особі, яку тримають під вартою, побачення з її адвокатом. Однак це не повинно призводити до повної відмови у праві на адвоката протягом періоду, про який йде мова. У подібних випадках слід організувати контакт з іншим незалежним адвокатом, стосовно

якого можна бути певним, що він не порушить законні інтереси поліцейського розслідування.

16. У Другій загальній доповіді Комітет також підкреслив, наскільки важливим є чітке і негайне інформування затриманої особи про всі її права.

Для досягнення цього Комітет вважає доречним від самого початку тримання особи під вартою в поліції регулярно надавати такій особі пам'ятку, в якій ці права будуть викладені у доступному вигляді. Окрім цього, слід просити особу, якої це стосується, підписом підтвердити те, що вона була справді ознайомлена зі своїми правами.

Заходи, про які йшла мова вище, є легкими у запровадженні, маловитратними і ефективними.

Витяги з Дванадцятої Загальної доповіді [СРТ/Inf (2002) 15]

33. Для належного функціонування суспільства необхідно, щоб поліція мала повноваження затримувати, тимчасово утримувати під вартою і допитувати осіб, підозрюваних у вчиненні кримінальних злочинів, та інших категорій осіб. Утім, здійсненню цих повноважень внутрішньо притаманні ризики залякування затриманого та фізичної наруги над ним. Суть діяльності Комітету полягає в пошуку способів зведення подібного ризику до абсолютного мінімуму, але без невинуватого чинення перепон поліції в належному виконанні її обов'язків. Комітет відзначає, що у кількох країнах заохочуються позитивні зрушення у практиці тримання під вартою у поліції осіб, позбавлених волі; водночас, висновки Комітету також у численних випадках свідчать про необхідність подальшої пильної позиції.

34. Допитування підозрюваних у вчиненні кримінальних злочинів має здійснюватись фахівцями і буде задовільним у разі отримання ними спеціальної професійної підготовки. Насамперед треба якомога ясно визначити *чітку ціль проведення допиту*: такою ціллю має бути отримання точної й достовірної інформації задля встановлення правди щодо питань, які розслідуються, а не задля отримання зізнання від особи, яку співробітники поліції, котрі проводять допит, вже вважають винуватою. Додержанню представниками правоохоронних служб зазначеної вище цілі значно сприятиме, окрім відповідної підготовки, розробка кодексу поведінки при допитуванні осіб, які підозрюються у вчиненні кримінальних злочинів.

35. Протягом багатьох років інспектори Комітету спілкувались із значною кількістю позбавлених волі осіб у різних країнах; ці особи достовірно скаржились, що працівники поліції, прагнучи отримати зізнання, піддавали їх фізичному насильству та в інших способах вдавались до погроз і залякувань. Вочевидь зрозуміло, що система кримінального правосуддя, яка *вважає зізнання головним доказом вини*, заохочує представників органів, котрі беруть участь у розслідуванні злочинів, — і на котрих часто тиснуть, вимагаючи результату, — застосовувати методи фізичного чи психологічного примушення. В контексті запобігання катуванням та іншим формам жорстокого поводження особливого значення набуває розробка методики кримінального розслідування, застосовування якої уможливить менше покладання на зізнання та інші свідчення чи відомості, отримані шляхом допитів, при засудженні винуватих.

36. **Здійснення електронних записів (тобто аудіо — чи відеозаписів) проведених поліцією допитів** є важливою додатковою гарантією запобігання жорстокому поводженню із затриманими. Комітет із задоволенням відзначає, що кількість країн, де розглядається запровадження такої практики, наразі зростає. Подібна практика призведе до наявності повного й автентичного запису перебігу допитів і відтак значно полегшить розслідування будь-яких тверджень щодо жорстокого поводження. Це відповідає як інтересам осіб, з якими жорстоко поводились у поліції, так і, водночас, інтересам поліцейських, котрих безпідставно обвинувачують у фізичних чи психологічних знущаннях. Наявність записів здійснених поліцією допитів також зменшить вірогідність навмисної відмови підсудних від попередньо даних свідчень.

37. Інспекторам Комітету неодноразово та не в одній країні доводилось бачити **приміщення для допитів**, один вид яких не міг не лякати; наприклад, суцільний чорний колір і яскраве світло, яке точно спрямовується на допитувану особу. Такого роду приміщення нема місця в правоохоронних органах.

Приміщення для допитів мають бути належно освітлені, опалені та вентилязовані; крім того, всі учасники процесу мають однаково зручно розміститись на схожих за дизайном стільцях. Працівник поліції, який проводить допит, не має розташовуватись так, щоби домінувати над підозрюваним, — тобто, він не має сидіти ані на висоті, ані на відстані. Приміщення для допитів мають бути витримані в нейтральній кольоровій гаммі.

38. Представники Комітету в окремих країнах зустрічались із практикою **зав'язування очей** особам під вартою у поліції, особливо під час допитів. Комітету пропонувались різні та, нерідко, суперечливі пояснення представників правоохоронних органів щодо цілей подібної практики. Інформація, накопичена протягом років, дає Комітету підстави стверджувати, що у багатьох чи навіть у переважній більшості випадків затриманим зав'язують очі, щоби вони потім не могли упізнати правоохоронців, які з ними жорстоко поводитись. Навіть за умови невжиття фізичного насильства зав'язування очей затриманому – і, особливо, при проведенні допиту – є по відношенню до нього утиском, котрий часто дорівнює психологічно жорсткому поведженню. Комітет рекомендує суворо заборонити практику зав'язування очей особам, які перебувають під вартою у поліції.

39. Доволі часто представники Комітету знаходять у поліцейських приміщеннях такі **підозрілі предмети**, як дерев'яні кийки, ручки від швабр, бейсбольні бити, металеві стрижні, важкі шмати кабелю або муляжі пістолетів чи ножів. Виявлення таких предметів неодноразово підкріплювало зроблені представникам Комітету заяви осіб, які стверджували, що під час перебування у відповідних установах під вартою такими предметами їх залякували і/ або били.

Представники правоохоронних органів найчастіше кажуть, що такі предмети були конфісковані у підозрюваних і будуть використані в якості доказів. Однак, той факт, що подібні предмети ніколи не мають ніякого маркування і часто є розкиданими по всьому приміщенні (чи навіть схованими за завісами або в шафах), спонукає до скептичного ставлення до такої версії правоохоронців. Щоби розвіяти припущення відносно неправомірної поведінки своїх працівників і одночасно відвернути потенційну небезпеку як для персоналу, так і для затриманих, поліція завжди має належно маркувати всі вилучені предмети, які надалі фігуруватимуть в якості доказів, реєструвати їх і зберігати в спеціально оснащеному приміщенні. Будь-які інші подібні предмети ніколи не мають знаходитись у приміщеннях правоохоронних органів.

40. З самого початку своєї діяльності Комітет наполягав на забезпеченні трьох основних прав осіб, затриманих поліцією: це **право на доступ до адвоката, право бути оглянутим лікарем і право на сповіщення родича або іншої третьої сторони, на розсуд затриманого, про факт його затримання**. Багато держав вдалися до заходів, рекомендованих

Комітетом і спрямованих на запровадження чи краще забезпечення таких прав. Зокрема, право на допомогу адвоката під час перебування під вартою у поліції широко визнається в багатьох країнах, які відвідуються інспекторами Комітету, а ті нечисленні країни, де це право ще не існує, мають плани щодо його запровадження.

41. Утім, у кількох країнах з помітною неохотою додержують рекомендації Комітету щодо гарантування затриманому **допомоги адвоката** з моменту його взяття під варту. В деяких країнах затримані поліцією особи отримують таке право лише після того, як пробудуть під вартою протягом певного, визначеного в законі часу; в інших країнах затриманий набуває права на допомогу адвоката лише з моменту, коли його офіційно оголошують «підозрюваним».

Комітет багаторазово наголошував, що, як свідчить його досвід, небезпека залякувань і фізичної жорстокості по відношенню до затриманої особи є найбільшою у час відразу по взятті її під варту. Отже, можливість затриманих залучити свого адвоката саме у цей проміжок часу становить засадну гарантію від жорстокого поводження. Існування такої можливості переконливо впливатиме на тих, хто може схилитись до жорстокого поводження із затриманими; більш того, адвокат добре знатиме, до яких дій удатись, якщо жорстоке поводження справді трапиться. Комітет визнає, що за виняткових обставин захист законних інтересів поліцейського розслідування може унеможливити деяке відкладення можливості затриманого спілкуватись із адвокатом, на кандидатурі якого він наполягає. Однак, подібні обставини не повинні призвести до того, щоби затриманий протягом усього цього часу взагалі не мав адвокатської допомоги: йому треба забезпечити можливість спілкуватись із іншим, незалежним адвокатом.

Право на допомогу адвоката має включати право бесідувати з ним віч-на-віч. У принципі, затриманому має бути надане право на присутність його адвоката на всіх допитах, що їх проводить поліція. Природно, це не має позбавляти поліцію можливості допитати затриманого по невідкладних питаннях за відсутності адвоката (якщо він не може одразу з'явитись) чи виключати заміну адвоката, який заважає належному ходу розслідування.

Комітет також знов наголошує на тому, що право на адвоката має належати не тільки підозрюваним у вчиненні кримінальних злочинів, але й тим, кого закон зобов'язує з'явитись — й якийсь час

провести – у поліцейському приміщенні – наприклад, особам, які фігурують в якості «свідків».

Для того, щоби право на адвоката ефективно забезпечувалось на практиці, необхідно передбачити відповідну процедуру для осіб, які не мають фінансової змоги оплатити послуги адвоката.

42. Особам, яких тримають у поліції під вартою, закон має надавати право **бути оглянутим лікарем**. Іншими словами, якщо особа вимагає медичного огляду, лікар має бути викликаний негайно, а представники поліції не повинні відсіювати аніякі подібні вимоги. Більш того, право бути оглянутим лікарем має включати право затриманого бути оглянутим тим лікарем, на якому він зупинить свій вибір (додатково до будь-якого медичного огляду, здійсненого лікарем, якого викликала поліція).

Всі медичні огляди затриманих поліцією осіб мають проводитись так, щоби розмову між затриманим і лікарем ніколи не було чути і також не було видно (окрім випадків, коли сам лікар вимагає інакшого) представникам правоохоронних органів.

Також важливо, щоби всі особи, звільнені з-під поліцейської варті без постановня перед суддею, мали право безпосередньо вимагати медичного огляду/ медичної довідки у/від лікаря, визнаного судово-медичним експертом.

43. **Право затриманого на те, щоби про його затримання повідомили третій стороні**, має, у принципі, бути гарантоване з самого початку перебування під вартою у поліції. Комітет, звичайно, усвідомлює, що здійснення цього права може підлягати певним виключенням, заради захисту законних інтересів поліцейського розслідування. Однак, подібні винятки мають бути чітко визначеними і жорстко обмеженими в часі, а застосування виняткової процедури має супроводжуватись відповідними гарантіями (наприклад, реєстрація на письмі необхідності відкласти сповіщення про затримання, із зазначенням підстав, і отримання дозволу на відкладення сповіщення від старшого за посадою працівника правоохоронних органів, не пов'язаного з розслідуванням цієї справи, або від прокурора).

44. Права позбавлених волі осіб будуть не надто вартими, якщо такі особи про них не знають. Відтак, необхідно, щоби особам, яких поліція бере під варту, **чітко повідомляли про їхні права**, без зволікань і мовою, яку вони розуміють. Для забезпечення зазначеного слід запровадити систему надання кожному затриманому, на самому

початку його перебування під вартою, спеціальної форми із чітко викладеними правами. Більш того, кожний затриманий має розписатись, що його поінформовано про відповідні права.

45. Комітет неодноразово наголошував на **ролі органів судової влади і прокуратури** у відверненні жорстокого поводження поліції із затриманими.

Наприклад, всі особи, які затримані поліцією і яких пропонують утримувати під вартою до суду, мають особисто постати перед суддею, котрий прийме відповідне рішення; в деяких країнах, які відвідуються представниками Комітету, такої практики не існує. Якщо підозрюваний, з яким жорстоко поводитись, вчасно постане перед суддею, він зможе подати скаргу. Більш того, навіть за умови неподання скарги суддя зможе своєчасно вжити належних заходів у разі наявності ознак жорстокого поводження (зокрема, видимі пошкодження, загальний вигляд затриманого чи його поведінка).

Зрозуміло, що у випадках наявності ознак жорстокого поводження поліції суддя має вжити потрібних заходів. Отже, у всіх випадках, коли підозрювані у вчиненні кримінальних злочинів, які постали перед суддею після перебування під вартою в поліції, стверджують, що з ними жорстоко поводитись, суддя має письмово запротоколювати такі скарги, негайно призначити судово-медичну експертизу і забезпечити належне розслідування заявлених тверджень. Таких заходів слід вживати незалежно від того, чи на особі, яка перебувала під вартою, є видимі зовнішні пошкодження. Більш того, навіть за відсутності конкретних тверджень про жорстоке поводження суддя має призначити судово-медичну експертизу в усіх випадках, коли є підстави вважати, що постала перед ним особа могла постраждати від жорстокого поводження з нею.

Сумлінне розслідування судовими та іншими відповідними органами всіх скарг про жорстоке поводження поліції із затриманими і, коли треба, призначення належного покарання матимуть потужний стримуючий ефект. З іншого боку, невжиття згаданими органами дієвих заходів за отриманими скаргами означатиме, що правоохоронці, схильні до жорстокого поводження із затриманими, швидко дійдуть висновку про безкарність власних вчинків.

46. Певні обставини подеколи вимагають **проведення поліцією додаткових допитів** осіб, які до суду перебувають в тюрмі. Комітет вважає, що з точки зору попередження жорстокостей краще, щоби

такі допити проводились не в поліції, а у відповідному тюремному закладі. Передання осіб, які до суду перебувають у тюрмі, під варту поліції для подальших допитів має запитуватись і дозволятись лише тоді, коли є безумовно необхідним. Також обов'язковим є те, щоби за подібних виняткових обставин повернення арештованого під варту поліції йому забезпечувались три права, описані в пп. 40 – 43.

47. Перебування під вартою у поліції триває (чи, принаймні, має тривати) доволі недовго. Утім, **умови утримання в поліцейських камерах** мають відповідати певним *основним вимогам*.

Всі поліцейські камери повинні бути чистими і мати належний розмір³ – з огляду на кількість осіб, які можуть там знаходитись – а також відповідне освітлення (достатнє для читання у час, що не відводиться для сну) і вентиляцію. Бажано, щоби камери мали природне освітлення. Окрім цього, камери мають бути обладнані засобами для відпочинку (наприклад, закріпленим стільцем або закріпленою лавкою); особи, які повинні провести ніч в місці тримання, мають бути забезпечені чистими матрацом та ковдрами.

Особам, яких тримають під вартою в поліції, слід дозволяти справляти природні потреби в час, коли вони того забажають, в чистих і пристойних умовах; їм також слід надавати відповідну можливість для умивання. Ці особи повинні бути забезпечені питною водою і, у відведений для цього час, харчуванням, включаючи, як мінімум один раз на день, повноцінне харчування (щось більш суттєве, ніж бутерброд). Особам, яких тримають під вартою 24 години або довше, треба, якщо це можливо, щодня пропонувати прогулянки на свіжому повітрі.

Представники Комітету під час інспекцій бачили чимало місць перебування затриманих, які не відповідають зазначеним мінімальним стандартам. Такий стан справ особливо шкодить тим, хто потім, після кількох днів перебування, без належних харчів та відпочинку, в неприйнятно облаштованих камерах, брудними й неохайними постають перед суддею.

³ Ця вимога в подальшому була викладена в такому новому формулюванні: ув'язнений повинен бути поінформований в письмовій формі про причини та способи покарання, які вживаються проти нього (при цьому допускається, що наведені причини можуть не містити окремих деталей, які з мотивів вимог безпеки не повідомляються ув'язненому).

48. Обов'язки поліції з догляду за особами, які перебувають у неї під вартою, включають гарантування *безпеки і особистої недоторканності* затриманих. Відтак, належний моніторинг місць утримання є невід'ємним складником зазначених обов'язків. Необхідно вдатись до заходів, які в будь-який час уможливлуватимуть контакт затриманих із персоналом місця утримання.

У цілому ряді випадків інспектори Комітету натрапляли на камери, які були розташовані далеко від кабінетів чи приміщень, де зазвичай присутні працівники поліції, і які не мали ніяких засобів (як, наприклад, системи виклику) для привернення уваги поліцейських. За таких обставин значно зростає небезпека несвоєчасного втручання в усілякі можливі інциденти (насильство серед затриманих, спроби самогубства, пожежі, тощо).

49. Комітет вже висловлював свої занепокоєння щодо поширеної в деяких країнах практики, коли в поліцейській структурі кожний оперативний відділ (по боротьбі з незаконним обігом наркотиків, боротьбі з тероризмом, боротьбі з організованою злочинністю і т.д.) має власне місце для утримання взятих під варту осіб, у якому працюють співробітники цього ж відділу. Комітет вважає, що подібна система має поступитись місцем практиці централізованого утримання взятих під варту, і що в місці утримання мають працювати співробітники, які отримали відповідну спеціальну підготовку. Така система неодмінно призведе до кращих результатів у запобіганні катуванням. Більш того, звільнення окремих оперативних відділів від обов'язків із утримання позбавлених волі може дати чималі переваги з точки зору управління і забезпечення правоохоронної діяльності.

50. Насамкінець, важливу роль у запобіганні жорстокому поводженню поліції із затриманими особами і, в цілому, в забезпеченні задовільних умов утримання під вартою може зіграти **інспектування поліцейських закладів незалежним повноважним органом**. Ефективність здійснюваних таким органом інспекцій суттєво зросте, якщо вони будуть як регулярними, так і несподіваними, а представники інспекційного органу матимуть змогу розпитувати затриманих вічна-віч. Більш того, інспекційний орган має досліджувати всі аспекти утримання під вартою: протоколювання фактів затримання, надання затриманим інформації про їхні права, фактичне здійснення цих прав (і, насамперед, трьох прав, викладених у пп. 40 – 43), додержан-

ня правил щодо проведення допитів осіб, підозрюваних у вчиненні кримінальних злочинів, і матеріальні умови утримання.

Висновки зазначеного вище інспекційного органу мають передаватись не тільки поліції, але й іншим владним структурам, які є незалежними від поліції.

II. ТЮРЕМНЕ УВ'ЯЗНЕННЯ

Витяги з Другої Загальної доповіді [CPT/Inf (92) 3]

44. У вступній частині слід відзначити, що Комітет під час відвідання в'язниць повинен розглянути велику кількість питань. Звичайно, Комітет, приділяє особливу увагу кожній заяві про жорстоке поводження з ув'язненими з боку персоналу, однак, до повноважень Комітету належать всі аспекти умов тримання у в'язниці. Жорстоке поводження може проявлятися у різних формах, окремі з яких є наслідком не якихось навмисних намірів, а, скоріше, результатом організаційних недоліків та нестачі ресурсів. Тому для Комітету має велике значення загальний рівень життя у закладі. Такий рівень залежить в більшій мірі від видів діяльності, які пропонуються в'язням, та загального стану відносин між в'язнями та персоналом.

45. Комітет уважно вивчає обстановку, яка склалася в середині закладу. Сприяння конструктивним – на протиположності конфронтаційним – взаємовідносинам між ув'язненими і персоналом дозволяє знизити небажану напругу, що властива будь-якому тюремному середовищу, а, значить, і суттєво зменшити ймовірність виникнення інцидентів та пов'язаних з ними випадків жорстокого поводження. Інакше кажучи, Комітет хотів би бачити, щоб заходи по контролю та стримуванню здійснювались в атмосфері спілкування та підтримки. Такий підхід зовсім не спрямований на підрив системи безпеки у закладі, а навпаки, може сприяти її посиленню.

46. Питання переповнення камер безпосередньо стосується компетенції Комітету. Всі служби і будь-яка діяльність всередині закладу зазнають негативного впливу в разі, якщо в закладі буде більше ув'язнених осіб, ніж це передбачено. Від цього погіршиться загальний рівень життя, можливо, навіть досить суттєво. Окрім цього, переповнення в'язниці або якоїсь її частини саме по собі вже мо-

же становити факт нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження.

47. Вирішальне значення для самопочуття в'язнів відіграє задовільна програма їхньої діяльності (робота, навчання, спорт і т.ін.). Це стосується як тих закладів, де тримають осіб, що їм вже винесено вирок, так і закладів, де перебувають особи, які ще очікують на рішення суду. Комітет відзначає, що можливості діяльності в багатьох закладах тимчасового тримання є надзвичайно обмеженими. Організація діяльності в закладах, де ув'язнені особи довго не затримуються, є нелегким завданням. Цілком зрозуміло, що мова не може йти про програми індивідуального підходу того типу, які можуть застосовуватись в установах по виконанню покарання.

Однак ув'язнені особи, незважаючи на створені для них досить пристойні матеріальні умови, не можуть бути просто облишені на одинці з самими собою протягом тижнів, інколи місяців, будучи замкненими в своїх камерах. Комітет зазначає, що одним із завдань повинно стати забезпечення ув'язненим в закладах попереднього тримання можливості проводити значну частину дня (вісім годин або більше) поза межами камери, при цьому вони мають займатись різнобічною умотивованою діяльністю. Зрозуміло, що в установах по виконанню покарання така діяльність має здійснюватись ще на більш високому рівні.

48. Особливу увагу слід приділяти питанню про перебування ув'язнених на свіжому повітрі. Вимога про дозвіл ув'язненим перебувати щодня хоча б одну годину на свіжому повітрі скрізь визнається як основна гарантія прав (бажано, щоб ця вимога була невід'ємною складовою більш широкої програми діяльності). Комітет бажає підкреслити, що **всі без винятку ув'язнені** (включаючи й тих, хто відбуває покарання в штрафному ізоляторі) мають право на щоденне перебування на свіжому повітрі. Саме по собі зрозуміло, що щоденне перебування на свіжому повітрі повинне відбуватись на ділянці достатньої площі; сама ділянка має бути, наскільки це видається можливим, обладнана укриттям на випадок поганої погоди.

49. Доступ у будь-який час до відповідних туалетів а також підтримання належних гігієнічних умов є суттєвими елементами створення людських умов перебування.

У зв'язку з цим Комітет повинен відзначити, що він не схвалює практику, яка спостерігається в окремих країнах, коли ув'язнені по-

винні справляти природні потреби у відра у своїх камерах (ці відра спорожняються у визначений час). Туалети мають бути розміщені або безпосередньо в камерах (бажано, щоб це було в санітарній зоні камери), або ж ув'язненим потрібно забезпечити можливість у будь-який час (включаючи нічний час) без жодних зволікань виходити з камери, для того щоб скористатись туалетом.

Ув'язнені також повинні мати регулярний доступ до душу та ванної. Бажано також, щоб в камері була проточна вода.

50. На додаток Комітет зазначає, що його особливо турбує, коли доводиться зустрічатись в одному закладі з випадками переповнення у поєднанні з недостатнім режимом діяльності і неналежним доступом до туалету або до засобів для вмивання. Загальний вплив таких умов на ув'язнених може бути вкрай негативним.

51. Також важливим питанням для ув'язнених є підтримання нормальних зв'язків із зовнішнім світом. Ув'язнені повинні повсюди мати можливість підтримувати зв'язки зі своєю родиною та з близькими друзями. Керівним принципом повинно стати забезпечення контактів із зовнішнім світом; будь-яке обмеження таких контактів повинно мотивуватись виключно серйозними мотивами безпеки або ж нестачею ресурсів, що є в розпорядженні.

У зв'язку з цим Комітет хоче підкреслити необхідність певної гнучкості у застосуванні правил щодо режиму відвідування та телефонних контактів з тими з ув'язнених, сім'ї яких проживають на значній відстані від місця ув'язнення (що робить неможливим регулярні відвідини). Таким ув'язненим слід, наприклад, дозволяти більш тривалі відвідини або ж надавати їм більше можливостей для телефонних переговорів з їхніми родинами.

52. Комітет також уважно вивчає всі специфічні проблеми, які постають перед окремими категоріями ув'язнених, наприклад, перед жінками, підлітками та іноземцями.

53. В'язничний персонал вимушений за певних обставин застосувати силу для контролю за агресивними ув'язненими, і в окремих випадках може використовувати знаряддя фізичного впливу. Подібні ситуації, вочевидь, характеризуються високим ризиком можливого жорстокого поведіння з ув'язненими і вимагають окремих гарантій дотримання прав.

Ув'язнений, проти якого були вжиті засоби фізичного впливу, має право на негайне обстеження лікарем та, якщо це необхідно,

на медичну допомогу. Це обстеження має бути здійснене у такий спосіб, щоб немедичний персонал не міг чути, а по можливості й спостерігати за таким обстеженням, а наслідки обстеження (включаючи будь-які відповідні заяви з боку ув'язненого та висновки лікаря) повинні бути належним чином запротокольовані і надані в розпорядження ув'язненого. В тих рідких випадках, коли необхідно застосувати знаряддя фізичного впливу, ув'язнений, до якого були застосовані такі знаряддя, повинен перебувати під постійним і належним наглядом. В подальшому знаряддя фізичного впливу повинні бути при першій же можливості вилучені. Вони ніколи не повинні застосовуватись або ж їхнє застосування продовжуватись в якості покарання. Також слід здійснювати запис усіх випадків, коли по відношенню до ув'язнених була застосована сила.

54. Процедура ефективного розгляду скарг та здійснення перевірок є основними гарантіями проти жорстокого поводження у в'язницях. Ув'язнені повинні мати можливість звертатися зі скаргами як в середині самої пенітенціарної системи так і поза межами системи, а також користуватись можливістю конфіденційного звертання до відповідного органу влади. Комітет приділяє особливу увагу тому, щоб регулярні візити до всіх подібних закладів здійснювались незалежним органом (наприклад, комісією відвідувачів або суддею, що має повноваження здійснювати нагляд за діяльністю цього закладу), який матиме повноваження розглядати скарги від ув'язнених (а також, в разі потреби, і вжити відповідних заходів) та інспектувати всі приміщення закладу. Такі органи можуть, окрім іншого, відігравати важливу роль у налагодженні взаємовідносин та в усуненні протиріч, що виникають між тюремною адміністрацією і ув'язненим чи ув'язненими взагалі.

55. Як ув'язнені, так і тюремний персонал однаково зацікавлені в тому, щоб чіткі процедури дисциплінарного покарання були формально встановлені та застосовувались на практиці. Будь-яка невизначеність у цій області загрожує виникненню системи неофіційних (і неконтрольованих) покарань. Процедури дисциплінарного покарання повинні забезпечувати ув'язненим право бути заслуханим з приводу порушення, яке їм приписується, а також право звернутись до вищих інстанцій з оскарженням будь-якого накладеного на них покарання.

Паралельно з формально встановленою процедурою дисциплінарного покарання часто існують інші процедури, що полягають у

примусовій ізоляції ув'язненого від інших ув'язнених через дисциплінарні порушення або з мотивів дотримання безпеки (наприклад, в інтересах підтримання «належного порядку» у закладі). Застосування таких процедур повинно також супроводжуватись достатніми гарантіями дотримання прав. Ув'язнений повинен бути поінформований про причини застосування до нього відповідного покарання (за винятком випадків, коли цього вимагає дотримання безпеки)⁴, а також мати можливість висловити свої погляди на це питання і оскаржити покарання у відповідному органі влади.

56. Комітет приділяє особливу увагу тим випадкам, коли ув'язнених з різних причин (з дисциплінарних мотивів; «загрози», яку вони становлять, чи через «буйну» поведінку; в інтересах кримінального розслідування; на їхнє власне прохання) тримали в умовах, що були близькими до одиночного ув'язнення.

Принцип пропорційності вимагає, щоб було встановлене співвідношення між мірою покарання, яка може мати місце в конкретному випадку, і застосуванням режиму ізоляції, який може спричинити дуже негативний вплив на особу, котру ізолюють. Одиночне ув'язнення може за певних обставин досягати рівня нелюдського, або такого що принижує гідність, поводження. В будь-якому випадку, всі форми одиночного ув'язнення повинні бути якомога коротшими.

У разі, коли такий режим запроваджується або застосовується на прохання самого ув'язненого, основною гарантією буде те, що кожного разу, коли ув'язнений або службовець пенітенціарного закладу від імені ув'язненого вимагатиме візиту лікаря, такий лікар повинен бути викликаний негайно для здійснення медичного огляду ув'язненого. Результати цього огляду, в якому має бути врахований фізичний та психічний стан, а також, якщо в цьому є потреба, можливі передбачувані наслідки від продовження ізоляції, повинні бути викладені в письмовому вигляді у спеціальному звіті для подальшої передачі до уповноважених органів влади.

57. Переведення недисциплінованих ув'язнених до інших закладів є ще одним об'єктом уваги Комітету. Окремі ув'язнені створюють надзвичайні труднощі і переведення їх до іншого закладу інколи продиктоване необхідністю. Однак постійне переведення ув'язненого

⁴ 30 вересня 1999 року, Комітет Міністрів Ради Європи прийняв рекомендацію № R (99) 22 стосовно переповнення в'язниць та зростання тюремного населення.

з одного закладу до іншого може вплинути дуже негативно на його психічний та фізичний стан. Окрім цього, ув'язнений матиме труднощі у підтриманні належних контактів зі своєю сім'єю та своїм адвокатом. Загальний вплив постійних переведень на ув'язненого може за певних обставин розглядатись як нелюдське, або таке, що принижує гідність, поводження.

Витяги з Сьомої Загальної доповіді [СРТ/Inf (97) 10]

12. Під час здійснення візитів у 1996 році Комітет зіткнувся з великою кількістю випадків **переповнення в'язниць** – подібне явище характерне для пенітенціарних систем різних європейських країн. Часто переповнення камер є дуже гострою проблемою в тюрмах, де утримуються особи на етапі попереднього ув'язнення (тобто, йдеться про осіб, які чекають на винесення судового вироку). Однак Комітет встановив, що в деяких країнах ця проблема поширюється на всю в'язничну систему.

13. Як було відзначено Комітетом у Другій Загальній доповіді, питання про переповнення в'язниць безпосередньо належить до повноважень Комітету (див. СРТ/Inf (92) 3, пункт 46).

Переповнена в'язниця означає перебування в тісних та негігієнічних умовах, постійну відсутність приватності (навіть коли йдеться про вирішення таких основних задач, як користування сантехнічним обладнанням), обмеження можливості перебувати поза межами камери, оскільки для цього не вистачатиме необхідного персоналу та наявних інфраструктур, перевантаженість медичних служб, більший рівень напруженості і, відповідно, більше проявів насильства як в середовищі самих ув'язнених, так і між ув'язненими та персоналом. Цей перелік є ще далеко не вичерпним.

Комітет вже не один раз робив висновок про те, що негативні наслідки переповнених в'язниць спричинюють нелюдські та такі, що принижують гідність, умови ув'язнення.

14. Для вирішення проблеми переповнених в'язниць окремі країни стали на шлях збільшення кількості пенітенціарних установ. Однак Комітет далеко не впевнений в тому, що збільшення можливостей щодо прийому більшої кількості ув'язнених становить єдине вирішення проблеми. Багато європейських держав, що започаткували масштабні програми будівництва пенітенціарних закладів, вста-

новили, що кількість населення в камерах збільшується одночасно із будівництвом закладів. І навпаки, існування в окремих державах політики, що спрямована на обмеження чи скорочення кількості позбавлених волі осіб, є важливим внеском в підтриманні керованого рівня населення в'язниць.

15. Проблема переповнення камер є достатньо серйозною, і це потребує співробітництва на європейському рівні з метою вироблення відповідної стратегії. Комітет із задоволенням відзначає, що роботи в цьому напрямку недавно розпочались під егідою Європейського комітету кримінальних проблем (CDPC). Комітет у запобіганні катуванням сподівається, що завершення цієї роботи буде розглядатись як одна з пріоритетних задач.⁵

Витяги з Одинадцятої Загальної доповіді [CPT/Inf (2001) 16]

Взаємини між персоналом і ув'язненими

26. Наріжним каменем гуманної пенітенціарної системи завжди буде наявність правильно відібраного і навченого персоналу, який знатиме, як дійти належного ставлення у поводженні з ув'язненими і дивитиметься на власну роботу скоріш як на професійне покликання, аніж як на просте виконання передбачених службових обов'язків. Розбудову позитивних взаємин із ув'язненими слід визнати ключовим складником особливої пенітенціарної професії.

На жаль, Комітет часто доходить висновків, що взаєминими між персоналом і ув'язненими мають формальний і дистантний характер: персонал не розрізняє, а уніфікує ув'язнених і вважає вербальне спілкування із ними маргінальним аспектом своїх функцій. Про подібний підхід говорять такі часто засвідчувані Комітетом випадки, коли в'язнів змушують стояти обличчям до стіни, поки ними не займеться охоронець або поки не пройдуть відвідувачі; коли ув'язнених заставляють схилити голови і тримати руки за спиною при пересуванні по території закладу; коли працівник в'язниць носить свої кийки в погрозливий і навіть провокаційний спосіб. Така практика не є необхідною з огляду на безпеку і аж ніяк не сприятиме формуванню позитивних взаємин між персоналом і ув'язненими.

⁵ Друга Загальна Доповідь – CPT/Inf (92) 3, пункт 4, та сьома Загальна Доповідь – CPT/Inf (97) 10, пункти 12-15.

Справжній професіоналізм тюремного персоналу означає вміння гуманно і порядно ставитись до в'язнів – не забуваючи про безпеку і порядок. У цьому сенсі тюремне начальство має заохочувати персонал у розумній мірі довіряти ув'язненим і сподіватись, що вони готові поводитись належним чином. Розбудова конструктивних і позитивних взаємин між персоналом і контингентом в'язниць не лише зменшить ризик жорстокого поводження, але й сприятиме кращим контролю та безпеці. Персонал закладів позбавлення волі, в свою чергу, відчуватиме більше задоволення від своєї роботи.

Забезпечення позитивних взаємин між в'язничним персоналом і ув'язненими великою мірою залежатиме від того, чи у кожний момент в місцях утримання в'язнів чи у місцях загального користування перебуває адекватна кількість працівників закладу. Досвід Комітету свідчить, що це не завжди так. В цілому занизька кількість присутніх працівників і/або існування спеціальної системи допусків, які зменшують можливості безпосереднього контакту з ув'язненими, загальмовують формування позитивних взаємин і навіть, у ширшому контексті, можуть створити небезпечне середовище як для персоналу, так і для в'язнів.

Також слід відзначити, що за неадекватного забезпечення кадрами підтримання безпеки і виконання режимних вимог подеколи унеобходнюють часту понаднормову роботу персоналу, яка легко призводить до стресових станів і швидкої втомлюваності (відомої як «вигорання»). Все це, в свою чергу, може ще більш підсилити напругу, притаманну будь-якому тюремному середовищу.

Насильство серед ув'язнених

27. Доглядові обов'язки пенітенціарного персоналу по відношенню до контингенту включають обов'язок захищати ув'язнених від інших ув'язнених, які хочуть заподіяти їм якусь шкоду. Власне, насильство серед в'язнів часто трапляється в усіх пенітенціарних системах і набуває різноманітних форм, від малопомітних виявів переслідування до відвертого приниження із застосуванням фізичної сили.

Належна протидія насильству серед в'язнів вимагає того, щоби персонал був у змозі застосовувати свої повноваження і адекватно здійснювати наглядові функції; це, зокрема, передбачає повноцінне кадрове забезпечення. Персонал закладів позбавлення волі має вмін-

ло пізнавати ознаки заворушення і вправно та рішуче втручатись, як на те є потреба. Існування позитивних взаємин між персоналом і в'язнями, побудованих на поняттях безпечного утримання і догляду, набуде в цьому контексті вирішального значення і насамперед залежатиме від наявності у персоналу навичок між-особистого спілкування. Крім того, керівний склад закладу має бути готовим до повної підтримки підлеглих у здійсненні їхніх повноважень. Ситуації, які виникатимуть, можуть потребувати конкретних заходів безпеки (включаючи дієвий порядок проведення обшуку); утім, подібні заходи завжди будуть лише додатковими по відношенню до згаданих вище основних вимог. Кожна пенітенціарна система також матиме подбати про те, щоби належно класифікувати і правильно розподілити утримуваних в'язнів.

Ув'язнені, яких підозрюють у вчиненні злочинів на сексуальному ґрунті чи які засуджені за такі злочини, становлять найбільшу групу ризику з точки зору застосовування іншими ув'язненими насильства над ними. Відвернення подібних насильницьких дій завжди становить непросту задачу. Часто таких ув'язнених тримають окремо від інших, але за таких умов вони за свою – до того ж відносно – безпеку платять завелику ціну, бо позбавляються тих видів діяльності, які доступні ув'язненим при звичайному тюремному режимі. Іншим можливим рішенням є розподіл таких ув'язнених по всьому закладу, але в цьому разі треба серйозно подбати про забезпечення умов їхньої інтеграції в середовище спецконтингенту і, зокрема, рішуче класти край будь-яким виявам ворожого ставлення чи переслідування щодо таких осіб. Третім варіантом є переведення таких ув'язнених до іншого закладу, із ужиттям заходів для нерозголошення характеру вчинених ними злочинів. Кожний із цих підходів має свої переваги і свої недоліки, і Комітет не прагне пропагувати якийсь можливий підхід на відміну від інших. Рішення щодо того шляху, який слід обрати, завжди залежатиме від кожного конкретного випадку та обставин відповідної справи.

Переповнення в'язниць

28. Негативне явище переповнення в'язниць властиве пенітенціарним системам по всій Європі і завдає тяжких ударів по спробах поліпшити умови утримання в'язнів. Негативні наслідки перепов-

нення в'язниць вже описувались у попередніх Загальних доповідях.⁶ З поширенням діяльності Комітету на Європейському континенті його представники довідалися про величезний відсоток осіб, які в окремих країнах покарані позбавленням волі, і, як наслідок, про непомірне переповнення тюрем. Те, що держава тримає за ґратами так багато своїх громадян, не може пояснюватись тільки високим рівнем злочинності; певно, на такий стан справ якоюсь мірою впливають і світогляд працівників правоохоронних відомств, і позиція судової влади.

За таких обставин проблему не вдасться розв'язати лише за рахунок зростання фінансових асигнувань на пенітенціарну систему. Натомість слід переглянути чинне законодавство і практику щодо утримання під вартою до суду і винесення вироків за злочини, а також щодо альтернативних ув'язненню покарань. Саме такий підхід притаманний Рекомендації Комітету міністрів № R (99) 22 про переповнення в'язниць та надмірне зростання кількості засуджених до позбавлення волі. Комітет дуже сподівається, що принципи, викладені у цьому важливому документі, знайдуть застосування в державах-учасницях; імплементація згаданої Рекомендації заслуговує на пильний моніторинг Радою Європи.

Спільні спальні приміщення

29. У багатьох країнах, відвіданих представниками Комітету, і, зокрема, в країнах центральної та східної Європи, ув'язнені великими кількостями утримуються в спільних приміщеннях, де вони не тільки сплять уночі, але й проводять майже увесь свій день; санітарні вузли також розташовані у цих же приміщеннях. Комітет заперечує проти самого принципу подібного утримання ув'язнених у закритих тюрмах – і надто тоді, коли такі приміщення вкрай переповнені, а умови в них відверто нездорові. Немає сумнівів, що в деяких країнах різні чинники, включаючи культуральні фактори, зумовлюють віддання переваги не окремим камерам, а великим спільним приміщенням для утримання в'язнів. Утім, мало що виправдовує – і багато чого не виправдовує – ситуацію, коли десятки позбавлених волі разом живуть і сплять в одному спальному приміщенні.

⁶ Також див. розділ про інфекційні хвороби в главі «Медичні служби у в'язницях».

Спальні приміщення для великої кількості ув'язнених неодмінно означають повсякденну неможливість як приватного усамітнення, так і особистого життя. Більш того, зростає ризик залякування і насильства. Подібні умови утримання сприяють формуванню злочинної субкультури і зміцненню злочинних утворень. Такі умови також дуже затрудняють і навіть унеможливають виконання персоналом його контрольних функцій. Зокрема, в разі виникнення в тюрмі якихось заворушень важко обійтись без залучення великих сил ззовні. При подібних умовах утримання в'язнів розміщення конкретних осіб за принципами індивідуального підходу і оцінки потреб та ризиків прирікається на невдачу. Всі ці проблеми ще більш загострюються, якщо, як це часто буває, кількість утримуваних у приміщенні перевищує його орієнтовну місткість, а завелике навантаження на раковини для умивання і туалети разом із недостатньою для такої кількості ув'язнених вентиляцією створюють справді жахливі умови.

Утім, Комітет має наголосити, що переведення ув'язнених із великих спільних спальних приміщень до менших приміщень завжди мусить супроводжуватись заходами, спрямованих на те, щоби вони якомога більше годин на день займались різними видами змістовної діяльності за межами приміщення, виділеного їм для снання.

Доступ до природного світла і свіжого повітря

30. Представники Комітету часто бачили на вікнах камер металеві ставні, щити чи жалюзі, які позбавляють ув'язнених природного світла і не пропускають у приміщення свіже повітря. Такі засоби особливо часто зустрічаються у закладах, де тримають осіб, які чекають суду. Комітет повністю визнає, що по відношенню до певних категорій позбавлених волі доцільно вживати додаткових заходів безпеки з метою відвернення ризику змови і/ або злочинних дій; однак, вжиття таких заходів має скоріш бути винятком, аніж правилом. Це означає, що відповідні органи мають окремо досліджувати справу кожного ув'язненого на предмет визначення виправданих по відношенню нього особливих засобів безпеки. Проте, навіть за доцільності таких заходів вони не повинні позбавляти ув'язнених природного світла і свіжого повітря. Світло і повітря необхідні для життя, право на яке має кожний в'язень; більш того, відсутність сонячного

світла і свіжого повітря створює умови, сприятливі для поширення хвороб – зокрема, туберкульозу.

Комітет розуміє, що забезпечення пристойних умов життя у пенітенціарних закладах може означати чималі витрати і що в деяких країнах покращанню тюремних умов заважає нестача коштів. Однак, усунення засобів, які не пропускають світло в камери (і устаткування камер додатковими засобами безпеки належної конструкції в тих рідких випадках, коли це є справді необхідним) не потребує значних витрат і водночас принесе чимало переваг усім причетним.

Інфекційні хвороби

31. Поширення інфекційних хвороб і, зокрема, туберкульозу, гепатиту і ВІЛ/СНІДу перетворилось на велику проблему в ряді країн Європи. Такі хвороби небезпечні для всього населення, але їхнє розповсюдження набуло особливо жохливих вимірів у деяких пенітенціарних системах. У цьому зв'язку Комітет неодноразово мав висловлювати серйозні занепокоєння щодо неадекватності заходів, спрямованих на розв'язання зазначеної проблеми. Крім того, умови, в яких часто утримують позбавлених волі, лише сприяють розповсюдженню інфекційних хвороб.

Комітету відомо, що часи економічних труднощів – які наразі властиві багатьом країнам, котрі відвідуються представниками Комітету – потребують жертв; це також стосується пенітенціарних систем. Утім, якими би не були ті труднощі, що їх переживає якась держава в будь-який момент у часі, позбавлення особи волі означає виникнення у держави обов'язку з догляду за такою особою, а це вимагає застосування ефективних методів профілактики, обстеження і лікування. Належне виконання причетними державними органами відповідного обов'язку набуває ще більшого значення, коли йдеться про догляд, необхідний при лікуванні небезпечних для життя хвороб.

Використання сучасних методів обстеження, регулярне постачання медикаментів та супутньої продукції, наявність персоналу, який забезпечить прийняття ув'язненими прописаних ліків у потрібних дозах і з потрібними інтервалами та, за потреби, забезпечення особливого дієтичного харчування є важливими складниками дієвої стратегії боротьби із зазначеними хворобами і належного

догляду за позбавленими волі. Аналогічно, умови утримання в'язнів із інфекційними захворюваннями мають сприяти покращанню їхнього здоров'я; в приміщеннях, окрім природного світла і хорошої вентиляції, мають бути задовільні гігієнічні умови, а кількість утримуваних у ньому не має бути надмірною.

Більш того, зазначених в'язнів не слід ізолювати від решти спецконтингенту, окрім випадків, коли подібних заходів вимагають нагальні медичні або інакші чинники. У цьому зв'язку Комітет вважає за потрібне зробити особливий наголос на тому, що для ізоляції ув'язнених лише через те, що вони є ВІЛ-позитивними, нема ніяких медичних підстав.

Для того, щоби покласти край подібним хибним припущенням, національні владні органи мають забезпечити розробку для пенітенціарного персоналу і для контингенту пенітенціарних закладів змістовної навчальної програми щодо інфекційних хвороб. Така програма має охопити шляхи поширення захворювань і методи профілактики, а також використання відповідних профілактичних засобів. Зокрема, треба зробити наголос на ризику інфікування ВІЛ і гепатитом В/С при статевих зносинах та ін'єкційному вживанні наркотиків і пояснити роль фізіологічних рідин у перенесенні вірусів цих хвороб.

Також треба наголосити, що перед тестовими обстеженнями і – в разі отримання позитивного результату – після обстежень особи, які проходять обстеження, мають отримувати відповідну інформацію та консультації. Вся медична інформація, яка стосується хворого особисто, має лишатись конфіденційною і підлягати захисту. Будь-яке розголошення такої інформації повинно засновуватись виключно на інформованій згоді відповідних осіб.

Більш того, ефективна протидія згаданим інфекційним хворобам можлива лише за умови якомога дієвої координації заходів, до яких вдаються всі міністерства і відомства, котрі в конкретній країні опікуються цією проблематикою. У цьому відношенні Комітет воліє наголосити на необхідності гарантованого забезпечення хворим лікування після звільнення з місць позбавлення волі.⁷

⁷ Слід також зробити посилання на Рекомендацію № R (98) 7 стосовно етичних та організаційних аспектів медичного обслуговування у місцях позбавлення волі, яку було прийнято Комітетом міністрів Ради Європи 8 квітня 1998 року.

Ізолятори суворого режиму

32. В кожній країні завжди існуватиме певна кількість позбавлених волі, які вважаються особливо небезпечними і відтак потребують особливих умов утримання. Такі ув'язнені класифікуються як особливо небезпечні з огляду на вчинені ними злочини, на спосіб, у який вони реагують на обмеження тюремного життя, або на їхні психологічний чи психічний стан. Ця категорія ув'язнених становить (або, принаймні, має становити, якщо система поділу позбавлених волі на категорії функціонує належно) лише малу частку загальної кількості ув'язнених. Однак, саме такі ув'язненні привертають окрему увагу Комітету, оскільки необхідність вжиття виняткових заходів щодо них означає більш високий ризик нелюдського поводження.

Особливо небезпечним ув'язненим, які перебувають в спеціальних приміщеннях, слід надавати певні режимні послаблення, що деякою мірою компенсуватиме суворі умови їхнього утримання. Зокрема, вони мають отримати нагоду спілкуватись із ув'язненими своєї категорії; їм також треба запропонувати доволі широкий вибір виду діяльності. Особлива увага має приділятися створенню гарної внутрішньої атмосфери в штрафних ізоляторах чи закладах посиленого режиму. Метою має стати розбудова позитивних взаємин між персоналом і ув'язненими. Це відповідає не лише інтересам гуманного поводження із утриманими, але й сприяє ефективному контролю, загальній безпеці та безпеці персоналу.

В ізоляторі чи закладі суворого режиму існування задовільної програми змістовної діяльності так само важливе — і навіть більш важливе — як у звичайному пенітенціарному закладі. Змістова діяльність може успішно протидіяти вкрай негативному впливу життя в'язня в малому та замкнутому просторі на його особистість. Пропоновані в'язням види діяльності мають бути якомога різними (навчання, спорт, робота, яка вимагає застосування професійних навичок, тощо). Що стосується роботи, то, зрозуміло, міркування безпеки унеможливлуватимуть багато її видів, доступних позбавленим волі у звичайних тюрмах, але це не означає, що утримувані в камерах чи закладах особливого режиму повинні отримувати лише марудну та виснажливу роботу.

Ув'язнені, безсумнівно, не повинні перебувати на спеціальному суворому режимі довше, ніж того вимагає небезпека, яку вони становлять для інших. Це вимагає регулярного перегляду рішень щодо

умов утримання в'язнів. Такий перегляд має завжди спиратись на поточну оцінку поведінки кожного ув'язненого відповідно навченим персоналом. Більш того, ув'язнених слід якомога повно сповіщати про підстави призначеного їм режиму і, якщо це потрібно, його перегляду; це, окрім іншого, надасть їм змогу ефективно скористатись із можливостей оскарження відповідного рішення.

Засуджені на довічне чи тривале ув'язнення

33. В багатьох країнах Європи зростає кількість осіб, засуджених на довічне або тривале ув'язнення. Під час проведення інспекційних відвідин представники Комітету не раз відзначали, що умови утримання таких в'язнів, доступні їм види діяльності та надавані можливості людського спілкування залишають бажати кращого. Більш того, багатьом із таких засуджених призначали особливі режимні обмеження, котрі не могли не погіршити й без того згубні наслідки довгострокового позбавлення волі; прикладами таких обмежень є постійна ізоляція від решти в'язнів, надягання наручників при кожному виході з камери, заборона спілкуватись з іншими ув'язненими і ущемлення в правах на побачення з близькими. Комітет не визнає аніякі аргументи на користь нерозбірливого застосування обмежень щодо всіх засуджених до окремих категорій покарання без урахування тієї небезпеки, яку становить (або не становить) кожна конкретна особа.

Тривале позбавлення волі в чимало способів сприяє десоціалізації ув'язнених. Вони відчують себе невід'ємними від пенітенціарних інститутів, їм можуть дошкуляти різні проблеми психологічного характеру (включаючи втрату почуття власної гідності і погіршення соціальних навичок), вони все більш відчують себе віддаленими від суспільства, у яке із часом більшість в'язнів має повернутись. На думку Комітету, режими, які призначаються засудженим на тривале позбавлення волі, мають якомога компенсувати зазначені негативні наслідки у позитивний та випереджувальний спосіб.

Зазначеним категоріям засуджених необхідно забезпечити доступ до різноманітних видів змістовної діяльності (роботи, бажано такої, що потребує спеціальних навичок; навчання; спорту; рекреацій/ спілкування). Більш того, такі засуджені мають отримати певні можливості прийняття власного рішення про те, як проводити свій час, що зміцнюватиме почуття самодостатності та особистої відповідальності. Слід вдаватись до додаткових заходів, щоби зробити

строк ув'язнення якомога змістовним; зокрема, укладення індивідуальних планів відбуття покарання і надання необхідної психосоціальної підтримки допоможуть засудженим налагодити життя в умовах тривалого ув'язнення і, коли до цього дійде, підготуватись до звільнення. Негативні наслідки тривалого перебування за ґратами пом'якшаться, а особи, що відбули покарання, будуть краще готові до звільнення, якщо під час ув'язнення уможливити їм належний зв'язок із зовнішнім світом.

III. МЕДИЧНІ СЛУЖБИ У В'ЯЗНИЦЯХ

Витяги з Третьої Загальної доповіді [СРТ/Inf (93) 12]

30. Медичні служби для позбавлених волі осіб є об'єктом, який має безпосереднє відношення до повноважень Комітету у запобіганні катуванням.⁸ Недостатній рівень медичних служб може призвести до ситуації, що може бути охарактеризована як «нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження». Окрім того, медична служба у конкретному закладі потенційно може відігравати важливу роль в боротьбі із проявами жорстокого поводження як в самому закладі, так і в інших місцях (особливо в поліцейських закладах). Більш того, медична служба може позитивно вплинути на загальний рівень життя в закладі, в рамках якого вона функціонує.

31. В наступних пунктах наведені деякі з основних питань, якими займались делегації Комітету при вивченні діяльності медичних служб в місцях перебування позбавлених волі осіб. Однак, від самого початку Комітет хоче наголосити на тій значимості, яку він приділяє основному принципіві, що вже є визнаний у більшості, якщо не у всіх країнах, що були відвідані Комітетом до теперішнього часу.

⁸ Ця вимога пізніше була сформульована у такому вигляді: з кожним новоприбулим в'язнем в найкоротший термін після його прибуття має провести співбесіду лікар, який також здійснює і медичний огляд новоприбулого. За виключенням виняткових випадків, така співбесіда чи такий огляд повинні здійснюватись в день, коли особу було прийнято до закладу, особливо, коли йдеться про заклад для тримання позбавлених волі осіб. Таке медичне обстеження після прибуття може також здійснюватись кваліфікованим молодшим медичним персоналом, який повідомляє лікареві результати огляду.

В цьому принципі закріплено положення про те, що позбавлені волі особи мають право на таке саме медичне обслуговування, як і все інше населення. Цей принцип тісно пов'язаний з основними правами особи.

32. Під час своїх відвідань медичних служб у в'язницях Комітет керувався визначенням таких питань:

- a. Доступ до лікаря
- b. Непреференційне медичне обслуговування
- c. Згода пацієнта і конфіденційність
- d. Профілактика захворювань
- e. Гуманітарна допомога
- f. Професійна незалежність.
- g. Професійна компетентність.

a. Доступ до лікаря

33. Після прибуття до в'язниці кожна позбавлена волі особа повинна бути негайно оглянута медичним працівником закладу. В своїх попередніх доповідях Комітет рекомендував, щоб кожному новому ув'язненому якомога в найкоротший строк після прибуття до в'язниці була надана можливість спілкування з лікарем та, у разі необхідності, проведено медичне обстеження. Слід додати, що в деяких країнах повноцінне медичне обстеження після прибуття до в'язниці проводиться кваліфікованим молодшим медичним персоналом (медсестрою), який готує доповідь для лікаря. Такий підхід можна інколи розглядати як більш ефективне використання наявних людських ресурсів.⁹

Також було б бажано, щоб новому ув'язненому після його прибуття до в'язниці була надана пам'ятка або брошура з інформацією про наявність і діяльність медичних служб та нагадуванням про основні гігієнічні вимоги.

34. Під час перебування в ув'язненні позбавлені волі особи повинні мати можливість доступу до лікаря в будь-який час, незалежно від режиму їхнього утримання (що стосується, зокрема, доступу до лікаря для осіб, яких вміщено до одиночних камер, то див. пункт 5б Другої Загальної доповіді: СРТ/Inf (92) 3). Медичне обслуговування

⁹ Також див. про інфекційні хвороби в розділі «Медичні служби у в'язницях».

повинне бути організоване у такий спосіб, щоб запити стосовно лікарської консультації виконувались без непотрібних затримок.

Ув'язненим слід надати можливість доступу до медичного обслуговування на конфіденційній основі, наприклад, через надсилення повідомлення у заклеєному конверті. Окрім цього, персонал закладу не повинен намагатися контролювати і сортувати запити стосовно лікарської консультації.

35. Тюремна медична служба повинна, як мінімум, бути здатною надавати регулярні амбулаторні консультації та невідкладну медичну допомогу (само собою зрозуміло, що додатково до цього можуть бути ще й приміщення лікарняного типу з ліжками). Кожен з ув'язнених повинен мати змогу отримувати допомогу кваліфікованого зубного лікаря. Окрім того, медичні працівники, що працюють в пенітенціарних закладах, повинні мати змогу використовувати допомогу фахівців.

Завжди повинна існувати можливість викликати лікаря для надання невідкладної медичної допомоги. Окрім цього, на території пенітенціарного закладу повинна постійно бути присутня особа, яка може надати невідкладну допомогу. Ця особа, по можливості, повинна мати офіційно підтвержену кваліфікацію молодшого медичного працівника (медсестри).

Амбулаторне лікування повинно здійснюватись під наглядом з боку медичного персоналу; у багатьох випадках для забезпечення лікування недостатньо ініціативи з боку ув'язненого.

36. Має бути забезпечена пряма підтримка з боку добре обладнаної лікарняної служби або в цивільному, або у тюремному медичному закладі.

У випадку, коли потрібно отримати послуги цивільної лікарні, постає питання про заходи безпеки. У зв'язку з цим Комітет наголошує, що ув'язнених, які перебувають у лікарні на лікуванні, не слід з мотивів безпеки прив'язувати до лікарняних ліжок чи до інших конструкцій. Слід знаходити інші рішення для виконання вимог безпеки; одним із можливих рішень може стати створення в таких лікарнях охоронних підрозділів.

37. Кожного разу, коли виникає потреба госпіталізувати ув'язнену особу чи здійснити спеціальне обстеження в умовах лікарні, транспортування ув'язнених пацієнтів повинно здійснюватись у такі строки та за таких умов, як того вимагає стан їхнього здоров'я.

b. Непреференційне медичне обслуговування

i) загальне медичне обслуговування

38. Медичні служби в місцях позбавлення волі повинні бути в змозі забезпечити медичну допомогу та лікування, а також відповідну дієту, фізіотерапію, реабілітацію чи будь-який інший спеціальний догляд на такому ж рівні, який пропонується пацієнтам в цивільних медичних закладах. Повинна бути передбачена забезпеченість лікарським, допоміжним медичним і технічним персоналом а також бути надані відповідні приміщення, обладнання і устаткування.

Повинен бути забезпечений відповідний нагляд за розподілом ліків та медичних препаратів, а підготовка медичних препаратів має доручатись виключно кваліфікованому персоналу (фармацевту, медичній сестрі і т. п.).

39. На кожного пацієнта повинна бути заведена медична картка, в якій занотовуватиметься діагностична інформація а також поточні записи про зміни стану здоров'я пацієнта та про будь-які спеціальні обстеження пацієнта. У разі переведення пацієнта до іншої установи, його медична картка повинна бути передана лікарям цієї установи.

Окрім цього, медичний персонал кожної бригади повинен щоденно вносити записи до журналу, в якому має фіксуватись інформація щодо окремих інцидентів, які стосуються пацієнтів. Такі реєстраційні записи корисні саме тому, що вони дають загальне уявлення про ситуацію з медичним обслуговуванням у місці позбавлення волі і одночасно висвітлюють окремі проблеми, які можуть виникати.

40. Передумовою успішного функціонування медичної служби є те, що лікарі і допоміжний медичний персонал мають змогу регулярно проводити зустрічі і створювати робочі групи під керівництвом головного лікаря, який очолює цю службу.

ii) психіатрична допомога

41. У порівнянні із звичайним населенням у осіб, яких позбавлено волі, частіше зустрічаються симптоми психічного розладу. Тому для роботи в медичній службі в кожному закладі позбавлення волі повинен бути запрошений лікар, який спеціалізується в психіатрії, а декілька працівників із допоміжного медичного персоналу повинні отримати підготовку в цій області медицини.

Забезпеченість лікарями і допоміжним медичним персоналом а також внутрішнє планування місць позбавлення волі повинні давати змогу регулярно здійснювати програми фармакологічної, психотерапевтичної та професійної терапії.

42. Комітет особливо підкреслює роль, яку повинен відігравати керівний склад в'язничного персоналу у превентивному виявленні ув'язнених, які страждають психічними захворюваннями (до яких відносять депресію, агресивний стан і таке інше), з метою відповідного корегування умов їхнього утримання. Такому напрямку діяльності може сприяти відповідна медична підготовка окремих членів охоронного персоналу.

43. Утримувати душевнохворого ув'язненого і доглядати за ним слід в лікарняному закладі з достатнім обладнанням і належним чином підготовленим персоналом. Таким закладом могла б бути звичайна (цивільна) психіатрична лікарня або спеціально обладнаний психіатричний заклад в рамках пенітенціарної системи.

З одного боку, часто висувають доводи про те, що з етичних міркувань душевнохворих осіб, яких було позбавлено волі, доречно госпіталізувати поза межами пенітенціарної системи в закладах, відповідальність за які покладено на державні служби охорони здоров'я. З іншого боку, можна стверджувати, що існування лікувальних психіатричних закладів в рамках пенітенціарної системи дозволяє здійснювати догляд за хворими в оптимальних умовах безпеки і підвищує ефективність роботи медичних та соціальних служб.

Яким би не був обраний підхід, кількість місць у такому психіатричному закладі повинна бути достатньою; надто часто зустрічаються випадки, коли доводиться довго очікувати на переведення хворого. Переведення таких осіб до психіатричного закладу має розглядатись як питання першочергової значимості.

44. Лікування психічно нестійкого та буйного пацієнта слід проводити під суворим наглядом із забезпеченням догляду за хворим, та, якщо це буде визнано необхідним, із застосуванням заспокійливих медичних препаратів. Застосування засобів фізичного впливу може бути виправданим лише в разі крайньої необхідності, при цьому завжди вимагається або безпосередня вказівка лікаря, або негайне повідомлення лікаря з метою отримати подальше його схвалення. Засоби фізичного впливу слід вилучити при самій першій можли-

вості. Їх ніколи не слід застосовувати або продовжувати їхнє застосування в якості покарання.

В разі застосування засобів фізичного впливу про це необхідно зробити запис в медичній картці пацієнта та у відповідному журналі, де вказується час початку та закінчення застосування засобів а також всі обставини цього випадку та причини вживання засобів.

с. Згода пацієнта і конфіденційність

45. Вільно висловлена згода та дотримання конфіденційності є основними правами особи. Вони також є особливо важливими для створення атмосфери довіри, яка є необхідною частиною у стосунках між лікарем і пацієнтом, особливо в місцях позбавлення волі, де ув'язнений не має можливості вільно вибирати свого власного лікаря.

i) згода пацієнта

46. Пацієнтам повинна бути надана вся відповідна інформація (якщо необхідно, у формі медичного висновку) відносно їхнього стану здоров'я, курсу їхнього лікування та медичних лікувальних препаратів, які їм прописані. Бажано, щоб у пацієнтів було право ознайомлюватись із змістом своїх медичних карток, якщо тільки проти цього немає заперечень з терапевтичної точки зору.

Вони повинні мати можливість звертатись із проханням передавати цю інформацію до їхніх родин та адвокатів або ж до лікаря поза межами закладу.

47. Кожен пацієнт, який перебуває при здоровому розумі та свідомості, вільний відмовитись від лікування або будь-якого іншого медичного втручання. Будь-який відступ від цього основоположного принципу повинен, як і по відношенню до всього населення в цілому, базуватись на законі і застосовуватись лише за чітко і суворо визначених виняткових обставин.

Типова складна ситуація виникає, як правило, тоді, коли рішення пацієнта суперечить покладеному на лікаря обов'язку піклуватись про здоров'я пацієнта. Подібне може трапитись у випадку, коли пацієнт перебуває під впливом власних переконань (наприклад, відмовляється від переливання крові) або коли він має намір завдати собі каліцтва з метою відстояти свої вимоги, протестуючи проти органів влади чи висловлюючи свою підтримку якимось переконанням.

У випадку голодного страйку органи державної влади або професійні організації в деяких країнах вимагають втручання лікаря, щоб запобігти смерті, якщо тільки стан свідомості пацієнта серйозно погіршується. В інших країнах право ухвалювати рішення про клінічне втручання належить головному лікарю після того, як він отримав консультації та зважив на всі факти, що стосуються справи.

48. Стосовно питання про проведення медичних досліджень над ув'язненими, то цілком зрозуміло, що слід дотримуватись дуже обережного підходу, оскільки існує ризик, що згода ув'язнених на участь в таких дослідженнях може бути обумовлена їхнім перебуванням в місцях позбавлення волі. Повинні існувати гарантії того, що ув'язнений, про якого йде мова, дав на це згоду без примусу і будучи поінформованим про зміст цих досліджень.

Правила, що застосовуються, повинні бути такими, які існують в суспільстві, і вони мають передбачати втручання комісії з питань етики. Комітет хотів би додати, що він підтримує дослідження, які пов'язані з тюремною патологією та епідеміологією або з іншими специфічними аспектами, що стосуються умов утримання позбавлених волі осіб.

49. Залучення ув'язнених до навчальних програм студентів вимагає згоди самих ув'язнених.

ii) конфіденційність

50. Розголошення медичної таємниці в місцях позбавлення волі не повинно мати місце так само, як і взагалі в практиці суспільного життя. Відповідальність за зберігання медичних карток пацієнтів покладається на лікаря.

51. Всі медичні обстеження ув'язнених (як відразу по прибутті, так і пізніше) повинні здійснюватись у такий спосіб, щоб немедичний персонал не міг чути, а по можливості й спостерігати за обстеженням. Окрім цього, позбавлені волі особи повинні проходити обстеження не групами, а в індивідуальному порядку.

d. Профілактика захворювань

52. Завдання медичних служб в місцях позбавлення волі не обмежується виключно лікуванням хворих пацієнтів. На ці служби

покладається також відповідальність за соціальну та профілактичну медицину.

i) гігієна

53. На медичні служби в місцях позбавлення волі (які взаємодіють в разі потреби з іншими властями) покладено обов'язок контролювати організацію харчування (кількість, якість, приготування та розподіл їжі) і дотримання умов гігієни (чистота одягу і постільної білизни; доступ до кранів з проточною водою; сантехнічне обладнання), а також слідкувати за опаленням, освітленням та вентиляцією камер. Вони також повинні слідкувати за умовами організації праці та прогулянок на свіжому повітрі.

Шкідливі для здоров'я умови тримання, переповнення камер, тривала ізоляція і відсутність фізичної діяльності можуть спричинити або необхідність надання медичної допомоги окремій особі, або якісь дії медичного персоналу проти властей, що відповідальні за такий стан речей.

ii) заразні захворювання¹⁰

54. Медична служба в місцях позбавлення волі повинна регулярно поширювати інформацію про заразні захворювання (особливо про такі, як гепатит, СНІД, туберкульоз, дерматологічні інфекції) як серед ув'язнених, так і серед персоналу в'язниці. В разі необхідності слід здійснювати медичний контроль за тими особами, з якими ув'язнений має постійні контакти (особи, які разом з ним перебувають у камері, персонал в'язниці, постійні відвідувачі).

55. В тому, що стосується, зокрема, захворювання на СНІД, то слід надавати відповідну підтримку психолога як до, так, в разі необхідності, і після обслідування. Персонал в'язниці повинен проходити постійну підготовку з питань превентивних заходів та поведінки по відношенню до ВІЛ-інфікованих. Персонал також повинен отримати відповідні інструкції про недопущення дискримінації осіб чи розголосу конфіденційної інформації.

¹⁰ Пізніше це було сформульоване в такому вигляді: не існує жодних медичних показань для сегрегації ув'язненого і тримання його в ізоляції на підставі того, що він є ВІЛ-інфікованим.

56. Комітет хоче підкреслити, що не існує жодних медичних показань для окремого тримання ув'язненого ВІЛ-інфікованого, який відчуває себе здоровим.

ii) запобігання самогубству

57. Запобігання самогубству є ще одним питанням, яке належить до компетенції медичних служб в місцях позбавлення волі. Медична служба повинна забезпечувати відповідне ознайомлення з цією проблемою у всьому закладі і передбачати відповідні процедури.

58. Медичне обстеження після прибуття до закладу та весь процес прийому в цілому повинні в зв'язку з цим відігравати важливу роль; виконані належним чином, такі заходи могли б визначити, як мінімум, декого з тих, хто знаходиться в небезпеці і частково полегшити відчуття тривоги, яке властиве всім новоприбулим ув'язненим.

Крім цього, тюремний персонал, незалежно від того, які він обов'язки виконує, повинен бути ознайомлений (що передбачає підготовку в розпізнаванні) з ознаками загрози самогубства. У зв'язку з цим слід відзначити, що безпосередньо перед судом та після суду, а також в окремих випадках і в період перед звільненням спостерігається підвищений ризик самогубства.

59. Особа, яку визнано такою, що може вдатись до самогубства, повинна якомога довше перебувати під спеціально організованим наглядом. Крім цього, такі особи не повинні мати вільний доступ до засобів, за допомогою яких вони можуть вчинити самогубство (прути камерних віконних ґрат, розбите скло, паски чи краватки і т. ін.).

Слід ужити заходів, які гарантуватимуть належне проходження інформації як всередині цього закладу, так і, в разі необхідності, між закладами (а точніше, між відповідними медичними службами) про осіб, яких віднесено до групи потенційних самогубців.

iv) запобігання насильству

60. Медичні служби у місцях позбавлення волі можуть зробити свій внесок у запобігання насильству проти осіб, яких тримають під вартою, шляхом систематичної реєстрації тілесних ушкоджень а також, якщо це необхідно, через інформування відповідних органів

влади. Інформація може стосуватись також конкретних випадків; до такого засобу, однак, слід вдаватись лише отримавши згоду від ув'язнених, яких це стосується.

61. Будь-які ознаки застосування насильства, які були помічені в ув'язненого під час медичного огляду відразу після його прибуття до закладу, повинні бути зареєстровані разом з відповідними заявами з боку ув'язненого та діагнозом лікаря. Окрім цього, така інформація повинна бути надана ув'язненому.

Такого підходу слід дотримуватись кожного разу, коли ув'язнений проходить медичне обстеження безпосередньо після вчинення акту насильства у місці позбавлення волі (див. також пункт 53 Другої Загальної доповіді Комітету: СРТ/Inf (92) 3) або ж після повернення такої особи до в'язниці після тимчасового перебування під вартою в поліції з метою проведення розслідування.

62. Медична служба повинна скласти періодичні статистичні дані про помічені тілесні ушкодження для доведення до відома адміністрації закладу, де перебувають позбавлення волі особи, міністерства юстиції і т. п.

v) суспільні та родинні зв'язки

63. Медична служба могла б також допомогти обмежити руйнування суспільних та сімейних зв'язків, що, звичайно, пов'язане з позбавленням волі. Разом з відповідними соціальними службами вона повинна підтримувати заходи, які сприяють контактам позбавлених волі осіб із зовнішнім світом; йдеться, зокрема про утримання відповідно обладнаних приміщень для відвідувачів, візити членів родини або членів подружжя у відповідних умовах та перебування в родині, професійний, навчальний та соціокультурний аспекти.

В залежності від обставин тюремний лікар може вжити заходів для того, щоб отримати грошову допомогу або продовження виплат пільг соціального страхування для ув'язнених або їхніх родин.

e. Гуманітарна допомога

64. Можна визначити декілька окремих категорій ув'язнених осіб, які є особливо вразливими. Медичні служби місць позбавлення волі повинні звертати особливу увагу на їхні потреби.

i) мати й дитина

65. Загальновизнаним принципом є те, що діти не повинні народжуватись у в'язниці, і досвід Комітету свідчить, що цього принципу дотримуються.

66. Матері слід дозволяти бути разом з дитиною, у крайньому разі, протягом певного часу. Якщо мати і дитина перебувають разом у в'язниці, то вони повинні знаходитись в умовах, які б забезпечували їм рівноцінну заміну дитячих яселів і допомогу персоналу, який спеціалізується на післяпологовому догляді і догляді за немовлятами.

Рішення, результати яких триватимуть довгий проміжок часу, наприклад, про передачу дитини за межі закладу позбавлення волі – а це пов'язане з розлученням матері і дитини – повинні ухвалюватись окремо по кожному конкретному випадку в світлі педагогічно-психіатричної і медико-соціальної практики.

ii) підлітки

67. Підлітковий вік визначається як період, для якого характерними є певні зміни особистості, що вимагає спеціальних зусиль для зменшення ризику довготривалої соціальної адаптації.

Під час перебування в місцях позбавлення волі підліткам слід давати можливість залишатися на постійному місці, тримати при собі особисті речі та входити до соціально сприятливих груп. Режим ув'язнення повинен бути оснований на активній діяльності, до якої слід віднести різні соціально-навчальні зустрічі, спортивну діяльність, навчання, професійну освіту, організовані екскурсії в супроводі охорони та наявність відповідних факультативних видів діяльності.

iii) ув'язнені, які відзначаються психічними розладами

68. Серед пацієнтів медичних служб в місцях позбавлення волі завжди є неврівноважені, маргінальні особи, у яких в минулому мали місце родинні травми, які тривалий час вживали наркотики, мали конфлікти з властями або інші проблеми у відносинах із суспільством. Вони можуть бути буйними, схильними до самогубства або ж характеризуватись неприпустимою сексуальною поведінкою, і більшу частину часу нездатні контролювати самих себе або ж обходити себе.

69. Проблеми таких ув'язнених не є суто медичними, однак тюремний лікар може сприяти розробці соціально-терапевтичних програм для таких осіб в тюремних підрозділах, які утворюються за зразком комунальних об'єднань і перебувають під ретельним наглядом.

Такі підрозділи в змозі послабити принизливе становище ув'язнених, презирство і ненависть їх по відношенню до самих себе, повернути їм почуття відповідальності, і в якійсь мірі підготувати їх до повернення до суспільства. Прямою перевагою програм такого типу є те, що вони передбачають активну участь і використання персоналу закладу позбавлення волі.

iv) ув'язнені, які неспроможні тривалий час перебувати в місцях позбавлення волі

70. Типовими прикладами цієї категорії ув'язнених є ті, кому, згідно медичному прогнозу, залишилось недовго жити, ті, хто страждає на серйозні захворювання, які неможливо належним чином лікувати в місцях позбавлення волі, особи з серйозними фізичними вадами або люди похилого віку. Продовження тримання таких осіб в місці позбавлення волі може створити нетерпиму ситуацію у тюремному середовищі. В подібних випадках лікар закладу, де тримають позбавлених волі осіб, повинен підготувати рапорт для відповідного керівництва з тим, щоб були вжиті альтернативні заходи.

f. Професійна незалежність

71. Персонал медичних служб будь-якого закладу, де тримають позбавлених волі осіб, перебуває під загрозою потенційного ризику. Обов'язок піклуватись про пацієнтів (хворих ув'язнених) може часто вступати в суперечку з міркуваннями тюремної адміністрації та підтриманням режиму безпеки у в'язниці. Така ситуація може спричинити виникнення складних етичних питань та проблему вибору. З метою гарантувати незалежність медичного персоналу Комітет вважає важливим, щоб такий персонал мав якнайбільш тісні зв'язки з державною системою охорони здоров'я.

72. Незалежно від того, яку посаду займає лікар закладу, де тримають позбавлених волі осіб, в своїх рішеннях він повинен керуватись виключно медичними критеріями.

Якість та ефективність медичної роботи повинна оцінюватись кваліфікованою медичною керівною інстанцією. Розпоряджатись наявними ресурсами повинна також ця керівна інстанція, а не фінансові відділи чи охоронні служби.

73. Лікар закладу, де тримають позбавлених волі осіб, виступає в якості особистого лікаря пацієнта. Відповідно, в інтересах збереження відносин між лікарем та пацієнтом, до нього не можна звертатись із проханням засвідчити, що ув'язнений є фізично здоровим і може бути підданий покаранню. Його не можна також запрошувати для обшуків або персонального огляду на вимогу адміністрації, за винятком надзвичайних ситуацій, коли немає можливості викликати іншого лікаря.

74. Слід також відзначити, що в професійному плані свобода дій лікаря закладу, де тримають позбавлених волі осіб, в'язниці є обмежена ситуацією, яка властива в'язниці: лікар не може вільно вибирати своїх пацієнтів, так само як і ув'язнені не мають права вибору іншого лікаря. Він повинен виконувати свій професійний обов'язок навіть тоді, коли пацієнт порушує медичні правила або вдається до погроз чи насильства.

г. Професійна компетентність

75. Лікарі та допоміжний медичний персонал місця позбавлення волі повинні мати спеціальні знання, які дозволять їм належним чином займатись лікуванням окремих форм тюремної патології і адаптувати свої методи лікування до умов, які обумовлені триманням під вартою.

Зокрема, повинні бути розроблені методи професійної поведінки, які розраховані на запобігання насильству, а в разі необхідності – на встановлення контролю над ситуацією.

76. З метою забезпечити присутність достатньої кількості працівників допоміжному медичному персоналу часто допомагають санітари, деякі з них відбираються із числа службовців закладу, де перебувають позбавлені волі особи. Кваліфікований персонал різних рівнів повинен здійснювати обмін необхідним досвідом та періодично оновлювати його.

Інколи позбавленим волі особам дозволяють працювати в якості санітарів. Поза всяким сумнівом, такий підхід може мати перевагу в тому, що забезпечить частину ув'язнених корисною роботою. Однак

це повинно розглядатись як крайній захід. Окрім того, позбавлені волі особи ніколи не повинні бути залучені до розподілу медикаментів.

77. Нарешті, Комітет відзначає, що особливий характер надання медичних послуг в умовах позбавлення волі міг би виправдати введення загально визнаної медичної спеціалізації як для лікарів, так і для допоміжного медичного персоналу на основі програм навчання дипломованих фахівців і системи періодичної підготовки без відриву від виробництва.

IV. ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ІНОЗЕМЦІВ ЗГІДНО З НОРМАМИ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ІНОЗЕМНИХ ГРОМАДЯН

Витяги з Сьомої Загальної доповіді [CPT/Inf (97) 10]

А. Попередні зауваження

24. Делегації Комітету часто зустрічають іноземців, яких було позбавлено волі згідно з нормами законодавства про іноземних громадян (далі в тексті — «ув'язнені іноземці»): це особи, яким було відмовлено у в'їзді на територію держави; особи, які незаконно в'їхали на територію держави і пізніше були виявлені органами державної влади; особи, у яких закінчився дозвіл на перебування на території держави; особи, які шукають притулку в цій державі і яких органи влади вважають за необхідне тримати під вартою і т. ін.

В наступних пунктах описані окремі принципові питання, які Комітет розглянув у зв'язку з такими особами. Комітет сподівається у такий спосіб викласти в чіткому вигляді, передовсім для органів національної влади, своє бачення питання стосовно поведження з ув'язненими іноземцями та, в більш широкому контексті, запросити до обговорення проблем, які пов'язані з цією категорією позбавлених волі осіб. Комітет буде вдячний за коментарі, які будуть надані стосовно цієї частини Загальної доповіді.

В. Місця позбавлення волі

25. Делегації Комітету, які перебували з візитами, зустрічали ув'язнених іноземців в різного типу місцях позбавлення волі, почи-

наючи з місць позбавлення волі на прикордонних пропускних пунктах на території держави, і закінчуючи поліцейськими дільницями, в'язницями та спеціалізованими центрами для тримання позбавлених волі осіб. В тому, що стосується безпосередньо транзитних та «інтернаціональних» зон в аеропортах, то об'єктом обговорення стала визначена юридично ситуація осіб, яким було відмовлено у в'їзді на територію країни і які були вміщені до таких зон. Не в одному випадку Комітету довелося зустрітись з аргументом, згідно якому ці особи не є «позбавленими волі», оскільки вони вільно можуть залишити зону в будь-який момент, вилетівши будь-яким міжнародним рейсом, який вони самі обирають.

Зі свого боку, Комітет завжди підкреслював, що перебування в транзитній, або «інтернаціональній» зоні може, в залежності від обставин, наблизитись до стану позбавлення волі згідно визначення підпункту f пункту 1 статті 5 Європейської конвенції з прав людини, і тому, відповідно, такі зони теж належать до об'єктів інспекцій Комітету. Судова ухвала, яку було винесено 25 червня 1996 року Європейським судом з прав людини у справі Амоюр проти Франції може розглядатись як підтвердження такої позиції. У цій справі йдеться про чотирьох осіб, які намагались знайти притулок в країні, і яких тримали 20 днів в транзитній зоні аеропорту «Парі-Орлі». Суд визнав, що «існування для осіб, які намагаються знайти притулок у країні, простої можливості добровільно виїхати з цієї країни, де вони мали намір отримати статус біженців, не може виключати («спроб») можливого обмеження свободи...». Суд також постановив, що «тримання заявників в транзитній зоні ... насправді відповідало, з огляду на встановлені обмеження, позбавленню свободи».

26. Місяця тримання в пунктах перетину кордону часто визнавались такими, що не прилаштовані, зокрема, для тривалого тримання. Делегації Комітету зустрічали навіть в окремих випадках осіб, яких протягом декількох днів тримали в приміщенні аеровокзалу в імпровізованих умовах. Безсумнівно, що такі особи повинні мати можливість та відповідні засоби для того, щоб спати, мати доступ до свого багажу, до туалетів або іншого сантехнічного обладнання і до кранів з водою. Таким особам слід дозволяти щодня виходити на свіже повітря. Окрім цього, слід забезпечити їм доступ до продуктів харчування та, якщо це необхідно, медичну допомогу.

27. В деяких країнах делегації Комітету зустрічались із випадками тримання іммігрантів протягом тривалого часу (декілька тижнів, а в окремих випадках, навіть місяців) в **поліцейських дільницях** з надзвичайно скромними матеріальними умовами. Ці особи були позбавлені можливості займатись будь-якою діяльністю, інколи вони змушені були перебувати в одній камері з особами, яких підозрювали у вчиненні кримінального злочину. Важко знайти виправдання для такої ситуації.

Комітет визнав, що в силу різних обставин позбавлені особи іноземці можуть певний час перебувати в поліцейських дільницях. Однак умови тримання в поліцейських дільницях часто – якщо не завжди – не передбачають тривалого перебування. Тому слід обмежити до мінімуму час, протягом якого позбавлені свободи іноземці перебувають у таких закладах.

28. В окремих випадках делегації Комітету зустрічали позбавлених волі іммігрантів, яких **тримали** у в'язницях. Навіть якщо умови тримання цих осіб у згаданих вище закладах є більш відповідними – що, однак, не завжди має місце – Комітет вважає, що подібний підхід є помилковим. В'язниця за своїм призначенням не є місцем для тримання осіб, які не були визнані винними у вчиненні кримінального злочину або ж які не є підозрювані у вчиненні кримінального злочину.

Слід визнати, що в окремих випадках поміщення затриманого іммігранта до в'язниці є виправданим через потенційну схильність останнього до насильства. Окрім цього, позбавлений свободи іммігрант, який потребує медичної допомоги, може бути тимчасово вміщений до в'язничного лікувального закладу, якщо жодна інша безпечна лікувальна установа не є доступною. Однак у кожному випадку цих осіб слід тримати окремо від тих, хто перебуває в тимчасовому ув'язненні або вже засуджений судом.

29. На думку Комітету, у випадках, коли необхідно позбавити осіб свободи на тривалий проміжок часу відповідно до законодавства про в'їзд та перебування іноземців, цих осіб слід розміщувати в **спеціально відведених для цього центрах**, пропонуючи їм матеріальні умови та режим відповідно до їхнього правового статусу. Працювати в цих центрах має спеціально підготовлений персонал. Комітет із задоволенням відзначає, що країни, які є сторонами Конвенції, все більше схильються до запровадження саме такого підходу.

Цілком очевидно, що такі центри повинні мати в своєму розпорядженні належним чином обладнані приміщення для проживання – чисті та в добре відремонтованому стані, з достатньою площею для проживання тієї кількості осіб, яку планується в них розмістити. Окрім цього, при виробленні концепції та обладнанні помешкань слід уникати, наскільки це видається можливим, найменшої подібності до помешкань карцерного типу. Щодо програми діяльності, то вона повинна передбачати перебування на свіжому повітрі, доступ до загальної кімнати, до радіо/телебачення і до газет/журналів, а також інші види активного відпочинку (наприклад, колективні ігри, настільний теніс). Чим довшим є термін перебування затриманої особи, тим більша кількість видів діяльності повинна бути їй запропонована.

Перед персоналом центрів для тримання іноземців стоять надзвичайно складні завдання. По-перше, персонал невідвратно зіткнеться з проблемою спілкування через те, що існуватиме мовний бар'єр. По-друге, багатьом особам, які тут перебуватимуть під наглядом, важко буде сприйняти той факт, що їх позбавили свободи, в той час як вони не підозрюються у скоєнні жодного кримінального злочину. По-третє, існує ризик виникнення напруження між особами, які тут перебуватимуть, якщо вони будуть громадянами різних держав або представниками різних етнічних груп. Тому Комітет приділяє першочергову увагу ретельному підбору та відповідній підготовці персоналу центрів, де іноземці будуть перебувати під наглядом. Персонал таких центрів повинен бути добре підготовленим в плані міжособистого спілкування і повинен також володіти знаннями про різні культури, до яких належать особи, що перебувають у цих центрах. Як мінімум, декілька працівників персоналу повинні володіти мовами на належному рівні. Окрім цього, персонал повинен бути в змозі розпізнати можливі симптоми стресу (як після отриманої травми, так і викликаного соціокультурними змінами) та вжити належних кроків.

С. Гарантії під час позбавлення волі

30. Подібно до інших категорій осіб, яких позбавлено волі, іноземці, що перебувають під наглядом, від самого початку позбавлення волі вправі поінформувати про своє становище будь-яку особу за їхнім вибором, а також мати доступ до адвоката і до лікаря. Окрім

цього, такі особи повинні бути негайно поінформовані мовою, яку вони розуміють, про всі їхні права та про процедуру, яка до них застосовується.

Комітет відзначив, що в окремих країнах ці вимоги були дотримані, а в інших зовсім не дотримувались. Зокрема, делегації Комітету не один раз зустрічали позбавлених волі іноземців, які – і це було очевидним – не були в достатній мірі поінформовані зрозумілою для них мовою про ту правову ситуацію, в якій вони опинились. Для подолання таких труднощів позбавленим волі іноземцям регулярно слід надавати в їхнє розпорядження документ, де буде вміщено роз'яснення стосовно процедури, яка до них застосовується, та визначатимуться їхні права. Цей документ повинен існувати в перекладах мовами, якими найчастіше послуговуються позбавлені волі іноземці. В разі необхідності мають бути забезпечені послуги перекладача.

31. Право на доступ до адвоката повинно застосовуватись протягом всього періоду позбавлення волі і одночасно містити в собі право на бесіду з адвокатом без свідків а також право на присутність адвоката під час допитів, які здійснюють уповноважені представники органів державної влади.

У всіх місцях, де перебувають позбавлені волі іноземці, має надаватись медична допомога. Особливу увагу слід приділяти фізичному та психологічному стану осіб, які намагаються знайти притулок в країні, оскільки дехто з них зазнав катувань або був підданий жорсткому поводженню в країні, з якої він прибув. Право на доступ до лікаря включає в себе також право – якщо позбавлена свободи особа того забажає – бути оглянутим лікарем, якого обере сама ця особа; однак цій позбавленій волі особі може бути запропоновано оплатити це друге обстеження.

В цілому, позбавлені волі іноземці повинні мати право підтримувати контакти із зовнішнім світом протягом всього часу позбавлення свободи і, зокрема, мати доступ до телефону і право на відвідини членами своєї родини та представників відповідних організацій.

*D. Загроза жорсткого поводження у країні,
куди висилають іноземця*

32. Заборона катувань та нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання містить в собі також

зобов'язання не вислати особу до країни, коли існують серйозні підстави вважати, що там цій особі загрожує реальний ризик бути підданою катуванням або жорстокому поводженню. Комітет постійно цікавиться питанням про те, чи сторони Конвенції дотримуються цього зобов'язання. Яку ж роль повинен відігравати у вирішенні цього питання Комітет?

33. Про кожне повідомлення, що надходить на адресу Комітету до Страсбургу від осіб, які вважають, що їх буде вислано до країни, де їм загрожує ризик бути підданими катуванням або жорстокому поводженню, негайно повідомляється Європейська комісія з прав людини. Комісія знаходиться в більш виграшному, у порівнянні з Комітетом, положенні для того, щоб розглядати такі повідомлення, і, в разі необхідності, вживати превентивних заходів.

Якщо позбавлений волі іноземець (або будь-яка інша особа, яку позбавили волі) в ході бесіди під час здійснення візиту стверджує, що його планують вислати до країни, де для нього існує ризик бути підданим катуванню або жорстокому поводженню, то в цьому випадку делегація Комітету перевіряє, чи це твердження було доведене до відома відповідних органів державної влади і чи слід брати це твердження до уваги. В залежності від обставин, делегація може зробити запит з тим, щоб отримати інформацію про позбавленого волі іноземця та/або поінформувати позбавлену волі особу про можливість звернутись до Європейської комісії з прав людини (в останньому випадку Комітет повинен перевірити, чи ця особа здатна звернутись із заявою до Комісії).

34. Однак, з огляду на превентивний характер його основних функцій, Комітет переважно концентрує свою увагу на питанні про встановлення того, чи процес прийняття рішення в цілому надає відповідні гарантії проти вислання особи до країни, де їй загрожують катування або жорстоке поводження. У зв'язку з цим Комітет має встановити, чи в ході процедури розгляду затриманим особам надається реальна можливість представити свою справу, та чи офіційні посадові особи, які займаються цими справами, отримали відповідну інформацію і мають доступ до об'єктивної та незалежної інформації про ситуацію з правами людини в інших країнах. Окрім цього, з огляду на потенційну значимість рішення для кожної із сторін, Комітет вважає, що таке рішення про вислання особи з території держави – ще до його виконання – може бути оскаржене

через процедуру апеляції до іншого, незалежного за своїм характером органу.

Е. Примусові заходи в контексті процедури вислання

35. Комітет також повинен відзначити, до нього з деяких країн надійшли тривожні повідомлення про примусові заходи, які застосовуються при висланні затриманих іноземців. В цих повідомленнях, зокрема, йде мова про нанесення ударів, зв'язування, вставлення кляпу та призначення транквілізаторів всупереч волі особи.

36. Комітет визнає той факт, що виконати ухвалу про вислання іноземного громадянина, який прагне залишитись на території держави, часто є досить складним завданням. Працівники правоохоронних структур можуть в окремих випадках вживати силу для того, щоб здійснити таке вислання. Однак сила, яка може бути застосована, повинна бути обмежена рамками доцільної необхідності. Зокрема, абсолютно неприйнятним є те, що до осіб, яких мають вислати згідно до постанови про вислання, застосовують засоби фізичного впливу для того, щоб примусити їх піднятися на борт транспортного засобу або ж щоб покарати їх за те, що вони цього не зробили. Комітет також повинен підкреслити, що вставляти кляп особі є вкрай небезпечним засобом.

Комітет також хоче підкреслити, що будь-яке надання медичних препаратів особі, яка повинна бути вислана згідно до постанови про вислання, може здійснюватись лише на підставі рішення лікарів і відповідно до норм медичної етики.

ДЕПОРТАЦІЯ ІНОЗЕМЦІВ ПОВІТРЯНИМ ШЛЯХОМ

Витяг з 13-ої Загальної доповіді [СРТ/Inf (2003) 35]

27. Від самого початку своєї діяльності КЗК вивчав умови позбавлення волі, які передбачені для затриманих та ув'язнених осіб відповідно до законодавства про в'їзд та перебування іноземних громадян, і ця проблематика стала об'єктом розгляду окремого розділу 7-ої Загальної доповіді (СРТ/Inf (97) 10, пункти з 24 по 36). У зв'язку із цим КЗК сформулював кілька основних принципів, що їх слід до-

тримуватись при застосуванні сили або засобів гамування в рамках процедури висилки іноземців, яких було позбавлено волі.

28. Візити, які здійснив КЗК вже після цієї доповіді, дозволили йому значно розширити знання щодо практики депортації іноземців повітряним шляхом. Слід також підкреслити, що під час візитів увага Комітету була, головним чином, зосереджена на процедурах примусового вислання у супроводі інших осіб¹¹, а також на окремих випадках, які стали відомі Комітетові, зокрема, в результаті смерті депортованої особи, обсягів застосування гамівних засобів та/або скарг на жорстоке поводження. КЗК не обмежується лише вивченням процедури, що розпочинається після посадки депортованої особи на борт літака і триває впродовж польоту. Комітет слідкує також за багатьма іншими аспектами, такими, як попереднє ув'язнення перед депортацією, заходи, яких було вжито для підготовки повернення іноземця до країни призначення, заходи, що були спрямовані на забезпечення відповідного підбору та підготовки супроводжуючого персоналу, внутрішні та зовнішні системи контролю за поведінкою персоналу, який відповідає за супровід, засоби, яких було вжито після спроби перервати процедуру депортації і т. п.

29. Для того, щоб мати змогу детально знайомитись із процедурами та засобами, які використовуються в ході операції по депортації, КЗК отримує копії відповідних інструкцій та розпоряджень. Він отримує також копії багатьох інших документів (статистику щодо кількості депортацій, розпорядження на відрядження для супроводу, доповіді про відрядження, зроблене супроводжувачими особами, доповіді щодо інцидентів, доповіді щодо процедури судового розгляду, медичні довідки і т. ін.) та знайомиться з усіма засобами гамування, які використовувались в ході операцій по депортації. Комітет також проводив в різних країнах детальні переговори з керівника-

¹¹ Процедури депортації часто класифікують за різним факторами, такими, як рівень застосування сили, тип гамівних засобів та кількість осіб, що супроводжують депортовану особу. Наприклад, в одній із нещодавно відвіданих країн, розрізняються вислання, коли депортована не чинить опору, примусове вислання без супроводу, та примусове вислання в супроводі ескорту. В основному, найбільш проблемними є процедури, під час яких застосовується одночасне застосування сили, певних гамівних засобів та значної кількості осіб, які супроводжують депортовану особу до моменту прибуття до країни кінцевого призначення.

ми підрозділів, що відповідають за операції по депортації, та з особами – кандидатами на депортацію, з якими вдалось зустрітись на місці, причому декого з цих осіб було повернуто назад до ізоляторів після перерваної спроби депортації.

30. Після таких візитів КЗК сформулював певну кількість керівних принципів, які він рекомендував до виконання відповідним країнам. Для того, щоб забезпечити загальне застосування таких керівних принципів в усіх державах-сторонах Конвенції, КЗК вирішив згрупувати та прокоментувати найбільш важливі принципи з цієї проблематики.

Звичайно ж, викладене нижче має сприйматись в світлі того, що основним зобов'язанням держави є недопущення вислання особи до іншої країни в разі, коли є серйозні підстави вважати, що там цій особі загрожує серйозний ризик бути підданим катуванню чи жорсткому поводженню.

31. КЗК визнає, що виконання розпорядження про депортацію з території держави, в якій мав намір залишитися іноземець, щодо якого видано припис про депортацію, часто є складним і таким, що породжує стрес, завданням. Також очевидним в світлі всіх спостережень КЗК, які були зроблені в різних країнах, – зокрема, в результаті вивчення певної кількості документів про депортацію, в яких йшлося про жорстоке поводження – є те, що операції по депортації повітряним шляхом містять в собі очевидний ризик застосування негуманного або принизливого поводження. Цей ризик існує як на етапі підготовки до вислання, так і безпосередньо на етапі самого польоту, такий ризик неминуче присутній під час застосування гамівних засобів/способів гамування, і є навіть більшим, коли такі засоби/способи використовуються в поєднанні.

32. Передовсім слід нагадати про те, що **абсолютно неприпустимо, щоб до осіб, відносно яких було видано розпорядження про депортацію, застосовувалась сила як метод переконання піднятих на борт транспортного засобу або ж як покарання за відмову зробити це.** КЗК схвалює те, що таке правило закріплене в багатьох відповідних інструкціях у країнах, які були відвідані. Наприклад, в деяких інструкціях, з якими ознайомився КЗК, забороняється застосування гамівних засобів в якості покарання іноземця за чинення опору, або якщо такі засоби спричиняють непотрібні страждання.

33. Зрозуміло, що однією із ключових проблем, яка виникає під час здійснення операції по депортації, є застосування сили та гамівних засобів з боку супроводжуючого персоналу. КЗК визнає, що такий персонал в окремих випадках змушений вдатись до застосування сили або гамівних засобів задля успішного виконання операції по депортації. Однак, **сила та гамівні засоби мають бути обмежені мотивом раціональної необхідності**. КЗК схвалює те, що в окремих країнах застосування сили та гамівних засобів в ході процедури депортації є предметом детального аналізу з точки зору принципів законності, пропорційності та відповідності.

34. Питання про застосування сили та гамівних засобів виникає від моменту, коли відповідну затриману особу забирають із камери, в якій ця особа перебувала в очікуванні депортації (де б не знаходилась ця камера: в приміщенні аеропорту, в установі для затриманих осіб, у в'язниці чи в поліцейській дільниці). У зв'язку із цим особливу увагу слід приділяти способам, до яких вдається супроводжуючий персонал з тим, щоб обмежити рухливість особи, до якої застосовують гамівні засоби у вигляді сталевих або пластикових наручників. У більшості випадків затриманий іноземець перебуває у нормальній фізичній формі, і може трапитись таке, що він чинитиме фізичний опір тому, щоб йому надягали наручники. У випадках, коли чиниться опір, супроводжуючий персонал вдається, як правило, до повного обмеження рухів затриманого, поклавши його на підлогу обличчям до землі, з тим, щоб надягнути йому наручники на зап'ястя. Утримування іноземця в такій позиції, особливо, якщо ще супроводжуючий персонал навалиться всією своєю вагою на різні частини тіла (здавлювання грудної клітини, коліна на спині, блокування шії) вже після того, як особу приборкано, породжує ризик позиційної асфіксії (удушення)¹².

Подібний ризик також виникає, коли депортований, знаходячись в кріслі літака, починає битись, і супроводжуючий персонал, застосовуючи силу, примушує його нахилитись вперед настільки, що голова знаходиться між колін, і, таким чином, грудна клітина виявляється сильно здавленою. В деяких країнах застосування сили

¹² Див., зокрема, «Positional Asphyxia – Sudden Death», US Department of Justice, June 1995, та матеріали Конференції «Safer Restraint», яку відбулась у Лондоні в квітні 2002 року під егідою UK Police Complaints Authority (див. www.pca.gov.uk).

для того, щоб зігнути «вдвоє» відповідну особу, яка знаходиться в пасажирському кріслі, як правило, забороняється. Такий спосіб обмеження в рухах може бути застосований, лише коли існує реальна необхідність здійснення специфічної, недовготривалої та дозволеної дії, зокрема, тоді, коли особу садовлять в крісло, коли оглядають або знімають наручники; і це має тривати лише стільки, скільки необхідно для такої дії.

КЗК чітко зазначив, що **слід уникати застосування сили та/або гамівних засобів, які можуть спричинити позиційну асфіксію, і коли таке застосування має місце у виключних випадках, слід дотримуватись встановлених вказівок з тим, щоб звести до мінімуму ризик для здоров'я відповідної особи.**

35. У зв'язку із цим КЗК із зацікавленістю ознайомився з тими чинними в окремих країнах інструкціями, відповідно до яких гамівні засоби на час польоту повинні бути знятими з особи (відразу після того, як особу буде розміщено в кріслі). У виняткових випадках такі засоби можуть не зніматись в разі, коли депортована особа продовжує вести себе агресивно. Тоді супроводжуючі особи отримують вказівку накрити кінцівки іноземця ковдрою (якою зазвичай користуються пасажирі), щоб приховати гамівні засоби від інших пасажирів.

Навпаки, інструкції, якими донедавна послуговувались в одній країні, що її Комітет відвідав у зв'язку з найбільш проблематичними операціями по депортації, і які передбачали надягання відповідним особам памперсів і заборону їм доступу до туалетів впродовж всього часу польоту через можливу загрозу, яку вони становлять для оточуючих, можуть лише призвести до ситуації, коли принижується гідність людини.

36. Окрім зменшення ризику позиційної асфіксії, про який йшла мова вище, КЗК постійно рекомендує **повністю заборонити застосування способів, які можуть частково або повністю блокувати респіраторні шляхи (ніс та/або рот).** Серйозні інциденти, які мали місце в різних країнах впродовж останніх десяти років під час здійснення депортацій підтвердили значний рівень ризику, який для відповідних осіб становить застосування цих способів (заклеювання рота та/або носа клейкою стрічкою, накладання на обличчя подушки чи рукавиць на підкладці, притискання обличчя до спинки сидіння, що знаходиться попереду, і т. ін.). КЗК, починаючи з 7-ої Загальної до-

повіді, опублікованої в 1997 році, привертав увагу держав-сторін до Конвенції про небезпеку, яку становлять подібні способи. Комітет відзначає, що подібна практика тепер є документально забороненою в багатьох державах-членах і **пропонує державам, які ще не зробили цього, невідкладно запровадити належні відповідні положення, що матимуть зобов'язуючий характер.**

37. Нагальною необхідністю є забезпечення того, щоб не було перешкод для врятування депортованої особи в разі, коли під час польоту виникне надзвичайна ситуація. Відповідно, **після розпорядження екіпажу повинна існувати можливість негайного зняття всіх засобів, які обмежують свободу рухів депортованої особи.**

Слід також враховувати ризик для здоров'я, що спричинюється так званим «синдромом економічного класу», коли особа впродовж довгого часу перебуває без руху, сидячи у власному кріслі¹³.

38. Дві особливі проблеми викликали занепокоєння КЗК після його візитів до окремих країн: вдягання масок супроводжуваним персоналом під час ескортування в процесі депортації, а також застосування таким персоналом нервово-паралітичного або сльозоточивого газу для того, щоб вивести затриманих осіб з їхніх камер для подальшого їх супроводу до літака.

На думку КЗК, жодні **посилання на мотиви безпеки не можуть наводитись для виправдання вдягання масок супроводжуваним персоналом під час операцій по депортації.** Така практика є надзвичайно небажаною, оскільки може бути надзвичайно складним завданням встановлення того, хто понесе відповідальність в разі оскарження жорстокого поводження.

КЗК має також дуже серйозні застереження щодо застосування нервово-паралітичного або сльозоточивого газу з метою встановити контроль над затриманим, який опирається, для того, щоб вивести його з камери і доставити до літака. Використання таких газів в надзвичайно обмеженому приміщенні, яким є камера, становить загрозу для здоров'я як затриманої особи, так і задіяного персоналу. Персонал має бути навчений іншим способам встановлення контролю (наприклад, способам гамування руками або використанню захисних щитів) для гамування затриманої особи, яка чинить опір.

¹³ Див., зокрема, «Frequency and prevention of symptomless deep-vein thrombosis in long-haul flights: a randomised trial», John Scurr et al, *The Lancet*, Vol. 357, 12 May 2001.

39. Окремі нещасні випадки, які траплялись під час депортації, засвідчили **важливість надання затриманому іноземцеві можливості скористатися попереднім медичним обстеженням до того, як буде ухвалене рішення про його депортацію з території держави.** Такий запобіжний захід є особливо необхідним у випадках, коли передбачається застосування сили або спеціальних засобів.

Відповідно, **кожна особа, депортацію якої було перервано, має пройти медичне обстеження відразу ж по поверненню до місця тримання під вартою (в поліцейській дільниці, в'язниці чи спеціальній установі по триманню іноземців).** Таке обстеження дозволить перевірити загальний стан здоров'я відповідної особи, а також, в разі необхідності, видати медичний сертифікат із підтвердженням всіх травм та ушкоджень. Ця процедура може служити захистом для супроводжувачого персоналу від будь-яких безпідставних звинувачень.

40. Під час багатьох візитів КЗК отримував скарги на те, що затриманим іммігрантам робили ін'єкції медичних препаратів заспокійливої або седативної дії з метою забезпечити безпроблемне здійснення операції по депортації. З іншого боку, Комітет також відзначив існування в окремих країнах інструкцій, які забороняють призначення транквілізаторів або інших медичних препаратів всупереч волі відповідної особи для встановлення контролю над цією особою. **КЗК вважає, що призначення медпрепаратів особі, щодо якої видано розпорядження на депортацію, має здійснюватись на підставі рішення лікарів, і таке рішення має ухвалюватись в кожному випадку окремо.** За винятком надзвичайних обставин, які мають бути визначені чітко і точно, застосування медпрепаратів має призначатись лише за усвідомленої згоди відповідної особи.

41. **Безпосередній операції по депортації іноземців мають передувати заходи, спрямовані на те, щоб допомогти відповідній особі організувати її повернення, зокрема, в плані сімейного життя, професійної діяльності та в психологічному плані.** Є важливим, щоб затримані іноземці отримували заздалегідь достатню інформацію щодо процедури депортації, з тим, щоб вони могли психологічно привичаїтись до цієї ситуації та мали змогу поінформувати потрібних їм осіб, а також відновити зв'язки із своїми родичами та близькими. КЗК зазначав, що постійна загроза примусової депортації, яка тягарем висить над затриманими особами, що не отримують жодної попередньої інформації про дату своєї депортації, може бути причиною

тривожного та неспокійного стану, який досягне кульмінації під час безпосередньої депортації і може часто переходити в стан збудження та буйства. У зв'язку з цим КЗК відзначив, що в деяких із відвіданих країн існують психолого-соціальні служби, які працюють в структурі підрозділів, що відповідають за операції депортації. В складі таких служб працюють психологи та соціальні працівники, на яких, зокрема, покладена відповідальність за підготовку іммігрантів до їхньої депортації (через постійний діалог, встановлення контакту з сім'єю в країні призначення і т. ін.). Само собою зрозуміло, що **КЗК схвалює подібні ініціативи і пропонує державам, які ще цього не зробили, запровадити подібні служби.**

42. Належне здійснення операції по депортації в значній мірі залежить від рівня підготовки персоналу, який має забезпечувати ескортвання. Само собою зрозуміло, що **відбір такого супроводжувачого персоналу має проводитись з надзвичайною ретельністю і сам персонал має пройти відповідну спеціальну професійну підготовку з тим, щоб звести до мінімуму ризик жорстокого поводження.** Цього як раз систематично не спостерігалось у відвіданих країнах, що є сторонами Конвенції, скоріше, навпаки. Однак, в окремих країнах спеціальна підготовка для такого персоналу була організована (щодо методів та засобів гамування, розв'язання стресових та конфліктних ситуацій і т. п.). Окрім того, є вже певні управлінські методики, що досягли позитивного результату: призначення до складу супроводжувачого персоналу здійснюється на добровільних засадах у поєднанні з обов'язковою ротацією добровольців (зادля того, щоб уникнути синдрому професійного виснаження та ризику рутинності, а також забезпечити, щоб відповідний персонал був емоційно дистанційований від тієї оперативної діяльності, до якої його залучають) так само, як і надання — у відповідь на запит — психологічної допомоги персоналу відповідними спеціалізованими службами.

43. **Встановлення внутрішніх та зовнішніх систем моніторингу в такій надзвичайно делікатній області, як операції по депортації повітряним шляхом, має значення, яке не можна недооцінювати.** КЗК спостерігав, що в багатьох країнах спеціальні моніторингові процедури запроваджувались, на жаль, лише після надзвичайно серйозних інцидентів, таких, як смерть депортованої особи.

44. **Операції по депортації мають бути ретельно задокументованими.** Основною вимогою є створення повного набору документів

(досьє) та реєстраційної картки щодо депортації, в яких будуть в письмовому вигляді зафіксовані всі операції, які були здійсненні відповідними підрозділами. Інформація про переривання процедури депортації має бути об'єктом особливо пильної уваги, так само, як і мають регулярно записуватись мотиви, через які було перервано депортацію (рішення, яке прийняли супроводжуючі особи на підставі наказу керівництва, відмова з боку командира літака, буйний супротив з боку депортованої особи, звернення із запитом про надання притулку і т. ін.). Записана інформація має пояснювати кожен інцидент і кожне застосування гамівних засобів (кайдани на руках, кайдани на ногах та на колінах, використання способів самооборони, внесення особи на борт літака і т. д.).

Інші засоби, наприклад, аудіовізуальні, також можуть вважатись в якості допоміжних, і вони використовуються в окремих відвіданих Комітетом країнах, зокрема, у випадку здійснення операцій по депортації, в ході яких передбачається виникнення ускладнень. Окрім цього, в різних місцях може бути встановлений нагляд за допомогою відеокамер (в коридорах, що ведуть до камер, на шляху, яким супроводжуючі особи і депортована особа прямують до автотранспорту, що має доставити їх до літака і т. ін.).

45. Також дуже важливим фактором є контроль за кожною операцією по депортації, в ході якої, як підозрюється, може виникнути ускладнення. Такий контроль здійснюється керівником уповноваженого підрозділу, який матиме право у будь-який час перервати виконання операції. В деяких із відвіданих країн КЗК дізнався про існування раптового контролю, що здійснюється безпосередньо на місці службовцями органів внутрішнього контролю із сил охорони правопорядку як на етапі підготовки до депортації, так і безпосередньо під час посадки до літака. Більше того, в надзвичайно рідких випадках представники контролюючих органів інкогніто перебувають на борту літака і, таким чином, слідкують за депортованою особою та за супроводжувачим персоналом до самого часу прибуття до країни призначення. КЗК може лише вітати подібні ініціативи, які на сьогодні все ще надто рідко мають місце у Європі.

Нарешті, КЗК хоче підкреслити роль, яку відіграють органи зовнішнього контролю (в тому числі й судові), як на національному, так і на міжнародному рівнях, у запобіганні жорсткому поведженню в ході здійснення операцій по депортації. Такі органи мають уважно слідку-

вати за всіма змінами, що відбуваються в цій ділянці, приділяючи особливо пильну увагу тому, що пов'язане із застосування сили та гамівних засобів, та забезпеченню основних прав осіб, яких депортують повітряним шляхом.

V. ПОМІЩЕННЯ ОСІБ ДО ПСИХІАТРИЧНИХ ЛІКУВАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ БЕЗ ЇХНЬОЇ (ОСІБ) НА ТЕ ЗГОДИ

Витяги з Восьмої Загальної доповіді [СРТ/Inf (98) 12]

A. Попередні зауваження

25. Комітет має завдання розглядати поведження з усіма категоріями осіб, яких органи державної влади позбавили свободи. Оскільки до категорії таких осіб належать і психічно хворі, то Комітет час-то відвідує психіатричні заклади різного типу.

Одним із видів таких закладів, що їх відвідує Комітет, є психіатричні лікарні, де, окрім пацієнтів, що потрапили туди за власною згодою, перебувають особи, яких було поміщено туди за рішенням, яке було ухвалене в результаті процедури цивільного судочинства, для лікування психічного захворювання без їхньої (осіб) на те згоди. Комітет також відвідує відділення (спеціальні госпіталі, окремі відділення в структурі цивільних лікарень і т. п.), передбачені для перебування в них осіб, направлення яких до психіатричних лікувальних закладів без їхньої на те згоди було здійснене в рамках процедури кримінального розслідування. Під пильною увагою Комітету перебувають також психіатричні відділення для осіб, психічне захворювання яких розвинулось за час перебування в ув'язненні. Такі відділення знаходяться в структурі пенітенціарної системи або цивільних психіатричних закладів.

26. У тій частині своєї Третьої Загальної доповіді, яка присвячена охороні здоров'я у в'язницях (див. СРТ/Inf (93), пункти з 30 по 77), Комітет визначає певний набір загальних критеріїв, якими він керується у своїй роботі (доступ до лікаря, неприференційне надання медичних послуг, згода пацієнта та конфіденційність, запобіжні санітарні заходи, незалежність медперсоналу та професійна компетентність). Ці критерії використовуються також при розгляді питань

про поміщення осіб до психіатричних лікувальних закладів без їхньої (осіб) на те згоди.

В наступних пунктах представлені окремі специфічні питання, які були розглянуті Комітетом у зв'язку з поміщенням осіб до психіатричних лікувальних закладів без їхньої на те згоди.¹⁴ Комітет сподівається в такий спосіб представити національним органам влади свої попередні погляди на питання стосовно поводження з такими особами. Комітет буде вдячний за коментарі, що будуть надіслані до цієї частини доповіді.

В. Запобігання жорстокому поводженню

27. Здійснюючи свої повноваження, Комітет під час відвідування психіатричних закладів, в першу чергу, повинен переконатись, чи немає якихось ознак навмисного жорстокого поводження з пацієнтами. Такі ознаки вдається знайти рідко. Комітет хоче відзначити, що, як правило, значна частина персоналу в більшості лікувальних психіатричних закладів, які відвідав Комітет, надзвичайно уважно ставиться до пацієнтів, що проходять курс лікування. Таку ситуацію слід відзначити ще й тому, що рівень підготовки персоналу є досить низьким, так само як недостатніми є і ресурси.

Однак, незважаючи на це, безпосередньо зроблені самим Комітетом спостереження та повідомлення, які були отримані з інших джерел, свідчать про те, що час від часу має місце навмисне жорстоке поводження з пацієнтами психіатричних закладів. Далі буде детально розглянута низка питань, які тісно пов'язані із запобіганням жорстокому поводженню (наприклад, питання про гамівні засоби, про процедури оскарження, про контакти із зовнішнім світом, про здійснення зовнішнього нагляду). Однак, вже на цьому етапі слід сформулювати окремі зауваження, які стосуються підбору персоналу та контролю за персоналом.

28. Працювати із психічно хворими особами завжди є складним завданням для всіх категорій працівників цих закладів. У зв'язку із цим слід зауважити, що медичному персоналу у психіатричних закладах у повсякденній роботі часто допомагає допоміжний персонал;

¹⁴ При розгляді питання про надання психіатричної допомоги особам, що перебувають в ув'язненні, слід також зробити посилання на пункти 41-44 Третьої Загальної доповіді Комітету.

окрім цього, в окремих закладах значна кількість персоналу виконує задачі, що пов'язані з дотриманням безпеки. Інформація, що є в розпорядженні Комітету, свідчить про те, що коли має місце навмисне жорстоке поводження з боку персоналу психіатричних закладів, то винен в цьому переважно допоміжний персонал, а не лікарі чи молодший медичний персонал.

Враховуючи те, що в роботі допоміжного персоналу постійно відбуваються зміни, слід приділяти пильну увагу ретельному відбору працівникам такого персоналу, належній підготовці тих, хто тільки готується працювати, та перепідготовці персоналу, який вже працює. Окрім цього, під час виконання допоміжним персоналом своїх обов'язків, такий персонал повинен перебувати під пильним контролем кваліфікованого медичного персоналу і бути йому підпорядкованим.

29. В деяких країнах Комітет зустрівся з практикою, коли в якості допоміжного персоналу в психіатричних закладах працювали самі пацієнти або ж ув'язнені із сусідніх в'язниць. Комітет має серйозні зауваження до такого підходу і припускає його використання лише в самих крайніх випадках. Якщо вже немає іншого виходу, окрім як залучити до роботи таких осіб, то ці особи повинні перебувати під постійним наглядом кваліфікованого медичного персоналу.

30. Важливо також вжити належних заходів для того, щоб захистити окремих психічно хворих пацієнтів від інших пацієнтів, які можуть заподіяти їм шкоду. Це, зокрема, означає, що має бути забезпечена у достатній кількості постійна присутність персоналу, включаючи нічний час та вихідні дні. Окрім цього, мають бути вжиті спеціальні заходи стосовно найбільш вразливих пацієнтів, наприклад, психічно хворі неповнолітні не повинні перебувати в одній палаті з дорослими пацієнтами.

31. Запобігти жорстокому поводженню може також в значній мірі належний контроль керівництва за всіма категоріями персоналу. Безсумнівно, що має бути зроблена чітке розпорядження про те, що жорстоке фізичне або психічне поводження з пацієнтами є неприпустимим і буде суворо каратись. Керівництво повинне забезпечити, щоб терапевтична роль персоналу психіатричних установ не знаходилась на другому місці у порівнянні з питаннями безпеки.

Так само слід переглянути правила або практику, що створюють атмосферу напруження між персоналом і пацієнтами. Покарання

штрафом працівників персоналу у випадку втечі пацієнта є таким заходом, який може негативно вплинути на атмосферу і стосунки в психіатричному лікувальному закладі.

С. Умови проживання та лікування пацієнтів

32. Комітет уважно вивчає умови проживання та лікування пацієнтів; існування преференційності в цьому питанні може швидко призвести до ситуації, що може бути визначена як «нелюдське, або таке, що принижує, поведження». Слід поставити задачу досягти таких матеріальних умов, які позитивно впливатимуть на лікування пацієнтів і на їхній стан; психіатри називають це позитивним терапевтичним середовищем. Це важливо не лише для пацієнтів, але і для персоналу, який працює в психіатричних закладах. Окрім цього, слід забезпечити неприференційність у лікуванні пацієнтів – як у психіатричному, так і в соматичному – та у догляді за ними. З огляду на принцип однакового підходу до усіх пацієнтів при наданні медичної допомоги, медичне лікування та догляд з боку молодшого медичного персоналу за особами, яких було поміщено до психіатричних закладів без їхньої на те згоди, повинні бути подібними до лікування та догляду за пацієнтами, які дали згоду на перебування у закладі такого типу.

33. Якість умов проживання та лікування пацієнтів, безумовно, значною мірою залежить від існуючих ресурсів. Комітет визнає, що в часи серйозних економічних труднощів чимсь потрібно жертвувати навіть у лікувальних установах. Однак, з огляду на факти, які були встановлені під час візитів, Комітет хоче наголосити, що основні вимоги до умов проживання мають за будь-яких обставин бути забезпечені державою особам, які перебувають на її утриманні. Ці вимоги включають в себе надання харчування, опалення та відповідного одягу, а в лікувальних закладах – і належного лікування.

Умови проживання

34. Створення позитивного терапевтичного середовища передбачає, передовсім, забезпечення пацієнту достатнього простору для проживання, так само як і нормального освітлення, опалення та провітрювання а також підтримання закладу в належним чином відремонтованому стані, який відповідає гігієнічним нормам, що встановлені для лікарняних закладів.

Особливу увагу слід приділяти обладнанню палат для пацієнтів та місць відпочинку, з тим, щоб надавати пацієнтам візуальну стимуляцію. Дуже бажано, щоб у розпорядженні пацієнтів були тумбочки біля ліжок і шафи для одягу. Пацієнтам також слід дозволити тримати при собі окремі особисті речі (фотографії, книжки і т. п.). Слід також підкреслити, що дуже важливо надавати в розпорядження пацієнта якесь місце для зберігання його особистих речей, що зачинятиметься на ключ; відсутність такої можливості може сприйматись пацієнтом як посягання на його особисту безпеку та незалежність.

Сантехнічне обладнання повинне бути розташоване таким чином, щоб пацієнт міг бути наодинці сам із собою. Окрім цього, мають також бути враховані потреби пацієнтів похилого віку та/або пацієнтів-інвалідів; таким пацієнтам, наприклад, не підходять вбиральні, де немає унітазів, на яких можна сидіти. В розпорядженні медичного персоналу також повинно бути основне лікарняне обладнання, завдяки якому прикуті до ліжка можуть отримувати таку ж медичну допомогу і догляд (включаючи також і дотримання особистої гігієни), як і інші пацієнти; відсутність такого обладнання може призвести до злидєнних умов перебування.

Слід також відзначити, що практика, яку спостерігав Комітет в окремих психіатричних закладах, коли всі пацієнти постійно були одягнуті в піжами або нічні сорочки, не сприяє зміцненню почуття самобутньої особистості та особистої гідності; індивідуалізація одягу є однією із форм процесу лікування.

35. Ще одним аспектом умов проживання, якому приділяв увагу Комітет, було харчування пацієнтів. Їжа повинна бути не лише у відповідній кількості і відповідної якості, але й подаватись пацієнтам для споживання вона повинна у задовільних умовах. В закладі має бути необхідне обладнання, завдяки якому пацієнти отримуватимуть їжу належної температури. Окрім цього, пацієнти повинні мати змогу їсти в пристойних умовах. У зв'язку з цим слід підкреслити, що надання пацієнтам можливості використовувати елементи звичайного «нелікарняного» життя – наприклад, їсти за столом, користуючись відповідним посудом та столовими приборами – є невід'ємною частиною програми психосоціальної реабілітації пацієнтів. Ще одним фактором, який не можна залишати без уваги, є зовнішній вигляд їжі.

Мають також бути враховані особливі потреби щодо умов споживання їжі пацієнтами-інвалідами.

36. Комітет висловлює свою чітку підтримку тенденції, яку він спостерігав в окремих країнах, стосовно закриття в психіатричних закладах палат, що розраховані на велику кількість пацієнтів, — такі палати є зовсім несумісні з нормами сучасної психіатрії. Створення розрахованих на невеликі групи помешкань для проживання є важливим фактором для збереження/відновлення гідності пацієнта і ключовим елементом у політиці його психологічної та соціальної реабілітації. Структури подібного типу, окрім іншого, дозволяють розподіляти пацієнтів на групи в залежності від типу захворювання та виду лікування.

Комітет також підтримує підхід, який недавно знайшов своє застосування. Згідно з цим підходом, пацієнтам, які цього бажають, дозволяється протягом дня перебувати у своїй кімнаті (палаті), а не залишатись обов'язково разом з іншими пацієнтами в місцях, де всі перебувають разом.

Лікування

37. Психіатричне лікування повинно базуватись на індивідуальному підході, який передбачає вироблення окремого плану лікування для кожного пацієнта. Такий план повинен містити широкий набір реабілітаційних та терапевтичних заходів, включаючи й доступ до працетерапії, групової терапії, індивідуальної психотерапії, до мистецтва, театру, музики та спорту. Пацієнти повинні мати регулярний доступ до належним чином обладнаних кімнат відпочинку і мати можливість щоденно здійснювати прогулянки на свіжому повітрі. Бажано було б також, щоб їм була запропонована можливість вчитись або займатись прийнятною для них трудовою діяльністю.

Комітет дуже часто зустрічався із ситуацією, коли ці основні складові ефективного лікування та психосоціальної реабілітації були в напіврозвиненому стані, або ж навіть були взагалі відсутні, і лікування, яке пропонувалось пацієнтам, було, в основному, медикаментозним. Така ситуація може бути наслідком відсутності належним чином підготовленого персоналу та відповідних інфраструктур або ж залишком філософії, в основі якої лежать контроль і нагляд за пацієнтами.

38. Звичайно ж, психофармакологічне лікування часто є необхідною складовою лікування пацієнтів, які страждають психічними розладами. Мають бути запроваджені формальні процедури, які повинні забезпечити те, щоб призначені медичні препарати є справді необхідними для лікування і щоб було також забезпечене їхнє регулярне вживання. Комітет пильно слідкує за всіма повідомленнями про зловживання медичними препаратами.

39. Електрошокоterapia (ЕШТ) є одним із відомих засобів для лікування пацієнтів, що страждають певними психічними захворюваннями. Однак, слід ретельно стежити за тим, щоб ЕШТ обов'язково була занесена до плану лікування (амбулаторної картки), а її застосування супроводжувалось належними гарантіями безпеки.

Комітет дуже непокоять випадки, коли ЕШТ застосовується у своєму немодифікованому вигляді (тобто без анестезії та міорелаксантів); у такому вигляді метод не може вважатись прийнятним в сучасній психіатричній практиці. Окрім ризику отримати переломи, розриви або інші неблагополучні в медичному плані наслідки, сама процедура спричинює деградацію як пацієнта, так і персоналу, який її застосовує. Тому ЕШТ повинна завжди застосовуватись лише у модифікованому вигляді.

ЕШТ повинна застосовуватись таким чином, щоб за цим не могли спостерігати інші пацієнти (бажано в окремо відведеному і спеціально обладнаному для такої мети приміщенні), і лише працівниками персоналу, які спеціально навчені застосувати такий спосіб лікування. Окрім того, застосування ЕШТ повинно детально фіксуватись в окремій книзі записів. Лише в такий спосіб керівництво лікувального закладу може встановити, що мало місце якесь небажане застосування цього методу, і обговорити це питання з персоналом.

40. Іншою основною вимогою є здійснення постійної перевірки стану здоров'я пацієнтів та перегляд приписаних їм медикаментів. Це, зокрема, дозволить прийняти вмотивоване рішення про можливість виписки пацієнта з лікарні, або про переведення його до іншого середовища, де існує менше обмежень.

Особиста і конфіденційна амбулаторна картка повинна бути доступною пацієнту. У цій амбулаторній картці повинна бути зафіксована діагностична інформація (включаючи результати будь-якого спеціального обстеження пацієнта), а також поточні записи про

стан соматичного та психічного здоров'я пацієнта та про лікування пацієнта. Пацієнт повинен мати змогу знайомитись із своєю амбулаторною карткою, якщо тільки для цього не існує протипоказань терапевтичного порядку. На прохання пацієнта, інформація, яка міститься в амбулаторній картці, повинна бути надана членам його родини або його адвокату. У випадку переведення пацієнта ця амбулаторна картка повинна бути передана лікарям закладу, до якого перевели пацієнта. У випадку виписки пацієнта з лікувального закладу, ця амбулаторна картка повинна бути — за згодою пацієнта — відіслана лікареві, лікарська практика якого знаходиться поза межами лікувального закладу.

41. Пацієнт, в принципі, повинен мати змогу дати вільну та усвідомлену згоду на лікування. Поміщення пацієнта без його на те згоди до лікувального психіатричного закладу не повинне сприйматись як дозвіл на лікування пацієнта без отримання його на те згоди. Це означає, що кожен пацієнт, який в змозі приймати рішення, незалежно від того, в який спосіб він був госпіталізований — добровільно, чи ні — повинен мати можливість відмовитись від лікування або від іншого медичного втручання. Кожен відступ від цього основного принципу повинен мати правові підстави і застосовуватись лише у виняткових випадках, які є точно і чітко визначеними.

Згода на лікування, звичайно ж, може бути визнана як вільна та усвідомлена лише в тому випадку, коли вона основана на повній, точній та зрозумілій інформації про стан здоров'я пацієнта та лікування, яке йому пропонується. Представлення ЕШТ як «лікування сном» є прикладом скоріше неповної, аніж повної та точної інформації про лікування. Тому кожен пацієнт повинен регулярно отримувати належну інформацію про стан свого здоров'я та лікування, яке пропонується йому приписати. Належна інформація (результати і т. ін.) повинна також бути надана пацієнту після лікування.

D. Персонал

42. Кадровий склад персоналу повинен бути збалансований кількісно, за професійною спеціалізацією (психіатри, лікарі загальнопрофілю, медичні сестри, психологи, працетерапевти, соціальні працівники і т.ін.), в плані співвідношення досвідчених фахівців і тих, хто проходить підготовку. Нестача людських ресурсів часто сут-

тево підриває спроби, які робляться для запровадження описаних в пункті 37 заходів. Окрім цього, така нестача, незважаючи на добрі наміри і реальні зусилля персоналу, може призвести до ситуацій, які становитимуть великий ризик для пацієнтів.

43. В окремих країнах Комітет був справді вражений тим, що у загальній масі допоміжного медичного персоналу психіатричних закладів дуже мало кваліфікованих медичних сестер, які отримали підготовку у догляді за психічно хворими, а також відсутній кваліфікований персонал для запровадження соціотерапевтичної діяльності (зокрема, працетерапевти). Розвиток спеціалізованої фахової підготовки медичних сестер, які доглядають за психічно хворими, та приділення більшої уваги соціотерапії значно вплинуть на якість догляду за пацієнтами. Це, зокрема, зменшить концентрацію уваги лікарів на лікуванні медичними препаратами та фізичними лікувальними засобами.

44. Декілька зауважень стосовно персоналу і, зокрема, допоміжного персоналу, вже було сформульовано в попередньому розділі (див. пункти 28 – 31). Комітет також приділяє пильну увагу ставленню до пацієнтів з боку лікарів та медичних сестер. Комітет, зокрема, намагається пересвідчитись в існуванні зацікавленості з боку лікарів у встановленні терапевтичних стосунків з їхніми пацієнтами. Він також перевіряє, щоб не були обійдені увагою важкі або невиліковно хворі пацієнти.

45. Як і для інших медичних служб, є важливо, щоб різні категорії працівників, які працюють в одному психіатричному відділенні, регулярно збирались разом і створили команду під керівництвом старшого лікаря. Це дозволить визначати проблеми, які виникають щодня, обговорювати їх та використовувати отримані поради. В разі відсутності такої можливості серед працівників персоналу можуть виникнути почуття розчарування та образи.

46. Необхідним також є зовнішнє стимулювання. Завдяки йому можна уникнути самоізоляції персоналу психіатричного закладу. Тому є надзвичайно бажаним, щоб такому персоналу було запропоновано проходити курси підготовки, перепідготовки або стажування в інших закладах. Також слід заохочувати присутність у психіатричних закладах незалежних осіб (наприклад, студентів або дослідників) та зовнішніх структур (див. пункт 55).

Е. Гамівні засоби

47. У кожному психіатричному закладі виникають випадки, коли необхідно вгамувати пацієнта в збудженому або агресивному стані. Це є областю, якій Комітет приділяє особливу увагу з огляду на можливі зловживання силою, що може призвести до жорстокого поводження.

Гамування пацієнта із застосуванням фізичної сили повинно стати об'єктом чітко визначеної політики. Ця політика повинна без жодних застережень визначити, що перші спроби гамування пацієнта в збудженому або агресивному стані повинні, наскільки це видається можливим, бути здійснені іншими способами, а не застосуванням фізичної сили (наприклад, вербальним способом), а коли гамування за допомогою фізичної сили є необхідним, воно має бути обмеженим гамуванням з використанням ручних способів (без застосування інших знарядь).

Персонал в психіатричних закладах повинен проходити підготовку з питань техніки встановлення контролю за пацієнтами в збудженому або агресивному стані як без застосування фізичної сили, так і з використанням ручних способів. Оволодіння такими навичками надасть можливість персоналу знаходити найоптимальніше рішення у складних ситуаціях, і, тим самим, зменшить ризик нанесення шкоди пацієнтам та персоналу.

48. Засоби для гамування з використанням фізичної сили (ремені, гамівні сорочки і т. п.) повинні застосовуватись дуже рідко. Лікар обов'язково повинен віддати наказ про застосування таких гамівних засобів, або ж, в іншому випадку, бути негайно поінформованим про таке застосування і дати на це свою згоду. Якщо вже трапився винятковий випадок застосування гамівних засобів, пацієнта слід при першій же можливості звільнити від них. Такі засоби ніколи не повинні застосовуватись (або застосування їх продовжуватись) у якості покарання.

Комітет інколи зустрічався із випадками, коли гамівні засоби застосовувались до психічно хворих протягом кількох днів. Комітет повинен зазначити, що такий стан речей не може жодним чином бути виправданий з терапевтичної точки зору і, на думку Комітету, є близький до жорстокого поводження.

49. У зв'язку з цим слід також згадати про ізолювання (мається на увазі тримання в окремії замкнутій кімнаті) буйних або, інакше

кажучи, «некерованих» пацієнтів. Така процедура вже давно відома в психіатрії.

У сучасній психіатричній практиці існує чітка тенденція – не ізолювати пацієнтів, і Комітет із задоволенням відзначає, що така практика вже не застосовується у багатьох країнах. Там, де практика ізолювання ще зберігається, вона повинна бути детально розробленою і давати чіткі відповіді на такі питання: типи випадків, коли може застосовуватись ізолювання; мета, якої намагаються досягти; тривалість ізолювання та необхідність частого перегляду рішення про ізолювання; існування відповідних контактів з людьми; обов'язок персоналу виявляти посилену увагу.

Ізолювання не повинно ніколи застосовуватись в якості покарання.

50. Кожний випадок застосування фізичного гамування пацієнта (використання ручних способів, засобів для гамування з використанням фізичної сили, ізолювання) повинен бути зафіксований в окремому журналі, який буде передбачений саме для цього (а також в амбулаторній картці пацієнта). Має бути занотований точний час початку і закінчення застосування засобу, обставини цього випадку, мотиви застосування засобу, прізвище лікаря, який віддав наказ або схвалив застосування засобу та, якщо це мало місце, опис поранень, які були завдані пацієнтам або працівникам персоналу.

Це справить значний вплив на розв'язання подібних інцидентів і дасть можливість спостерігати їхню кількість і частоту.

F. Гарантії, які надаються у випадку поміщення пацієнта до закладу без його (пацієнта) на те згоди

51. Вразливість душевнохворих осіб вимагає посиленої уваги до них, з тим, щоб запобігти будь-яким вчинкам – або уникнути якогось недогляду – які можуть негативно вплинути на стан хворого. Тому поміщення пацієнта без його на те згоди до психіатричного закладу повинно завжди супроводжуватись належними гарантіями. Однією із найважливіших гарантій є вільна та усвідомлена згода на лікування, про що вже йшлося вище (див. пункт 41).

Початкове рішення про поміщення

52. Процедура поміщення пацієнта без його на те згоди до психіатричного закладу повинна гарантувати незалежність і неупе-

редженість тих, хто приймає рішення, та об'єктивну медичну експертизу.

Звертаючись більш детально до питання про процедуру примусового поміщення до закладів цивільного типу, слід зазначити, що в деяких країнах таке рішення ухвалюється судовим органом (або ж такий орган в найкоротший час дає свою згоду на таке поміщення). Однак обов'язкова участь судового органу у прийнятті рішення про поміщення не передбачена у всіх країнах. Рекомендація № R (83) 2 про правовий захист осіб із психічними захворюваннями, яких без їхньої на те згоди поміщують до лікувальних закладів, робить можливими два підходи у вирішенні цього питання (однак передбачає спеціальні гарантії у випадках, коли рішення про поміщення має прийняти несудовий орган). Парламентська асамблея, разом з тим, знову звернулася до цієї проблеми в своїй Рекомендації 1235 (1994) щодо психіатрії та прав людини, вимагаючи, щоб рішення про поміщення до лікувального закладу без згоди на те пацієнта міг приймати лише суддя.

У кожному випадку особа, яку за рішенням несудового органу було поміщено до психіатричного закладу без її на те згоди, повинна мати право звернутись до суду з тим, щоб в найкоротший строк було розглянуте питання про законність позбавлення свободи цієї особи.

Гарантії, які надаються під час перебування у закладі

53. В розпорядження пацієнта або його родини під час поміщення до закладу повинна бути надана брошура, в якій буде інформація про функціонування закладу та права пацієнтів. Пацієнти, які не в змозі самостійно досягнути зміст цієї брошури, повинні мати змогу отримати належну допомогу.

Як і в будь-якому іншому місці позбавлення свободи, в психіатричних закладах повинна існувати ефективна процедура подання скарг, що є основною гарантією проти жорстокого поводження. Мають існувати спеціальні положення, що дозволить пацієнтам звертатись із скаргами до конкретного органу та надсилати в конфіденційному порядку інформацію до відповідних органів влади поза межами лікувального закладу.

54. Підтримування контактів із зовнішнім світом є важливим не лише для запобігання жорстокому поводженню але й з терапевтичної точки зору.

Пацієнти повинні мати змогу посилати та отримувати листи, користуватися телефоном і зустрічатися із членами своєї сім'ї та друзями. Має бути забезпечений також конфіденційний доступ до адвоката.

55. Комітет приділяє значну увагу тому, щоб психіатричні заклади регулярно відвідували представники незалежних структур (це може бути, наприклад, суддя або наглядова комісія), які уповноважені здійснювати нагляд за лікуванням і доглядом пацієнтів. Такий орган повинен бути наділений повноваженнями вести приватні бесіди з пацієнтами, отримувати безпосередньо від пацієнтів скарги та, в разі необхідності, робити необхідні рекомендації.

Виписка (звільнення)

56. Пацієнт, якого було поміщено без його на те згоди до психіатричного закладу, повинен бути звільнений, як тільки його психічне здоров'я дозволить це зробити. Тому необхідність перебування у закладі повинна регулярно переглядатись через встановлені проміжки часу.

Якщо було прийнято рішення про поміщення пацієнта без його на те згоди на визначений строк, який може бути змінений у світлі даних про психічний стан пацієнта, то така зміна може відбутись навіть протягом встановленого терміну перебування у закладі. Однак, може прийматись рішення про поміщення пацієнта без його на те згоди і без визначення строку перебування у закладі. Наприклад, в рамках проведення кримінального розслідування може мати місце поміщення до психіатричних закладів осіб, що їх вважають небезпечними. Якщо тривалість перебування у психіатричному закладі не є визначеною, то автоматично це передбачає необхідність перегляду через регулярні проміжки часу рішення про необхідність перебування у такому закладі.

Окрім цього, пацієнт повинен сам мати можливість робити звернення через раціональні проміжки часу з тим, щоб питання про необхідність його перебування у закладі було розглянуте судовим органом.

57. Існують випадки, коли вже немає потреби тримати пацієнта без його на те згоди у психіатричному закладі, однак такий пацієнт все ще потребує лікування та додаткових засобів безпеки під час перебування поза межами лікувального закладу. У зв'язку з цим Ко-

мітет визнав, що в окремих країнах пацієнти, психічний стан яких вже дозволяє їм залишити психіатричний заклад, все ж продовжують там залишатись через відсутність належного догляду або умов в місцях свого проживання. Особи, які продовжують перебувати у закладі, будучи тим самим позбавлені свободи через відсутність належних умов в місцях свого проживання, можуть легко оскаржити такий стан речей.

Г. Прикінцеві положення

58. Організаційна структура медичних служб, які надають допомогу людям із психічними розладами, є різною в різних країнах, і, безперечно, належить до кола питань, вирішення яких цілком залежить від державних структур. Однак, Комітет хоче привернути увагу до тенденції, яка спостерігається в окремих країнах і полягає в тому, що кількість місць у великих психіатричних лікарнях зменшується, а натомість створюються центри по догляду і лікуванню, які є закладами відкритого типу. Комітет вважає утворення таких центрів надзвичайно позитивним явищем за умови, що вони надаватимуть медичну допомогу та здійснюватимуть догляд належної якості.

Сьогодні є широко поширеною точка зору, згідно з якою великі психіатричні заклади становлять значну загрозу в плані інституціоналізації як для пацієнтів, так і для персоналу, і ця загроза збільшується ще й через те, що такі заклади розташовані в ізольованих місцях. Це може негативно впливати на лікування пацієнтів. Програми, які покликані надати повномасштабне психологічне лікування, набагато легше запровадити в невеликих центрах, що розташовані недалеко від міських центрів.

VI. ПОЗБАВЛЕНІ ВОЛІ НЕПОВНОЛІТНІ ЗЛОЧИНЦІ

Витяги з Дев'ятої Загальної доповіді [СРТ/Inf (99) 12]

Попередні зауваження

20. В деяких своїх загальних доповідях Комітет визначив критерії, якими він керувався у своїй роботі під час відвідин різних місць позбавлення волі, включаючи поліцейські дільниці, в'язниці,

центри тримання іноземних громадян та психіатричні лікувальні заклади.

Комітет, наскільки це видається можливим, застосовує ці критерії і до позбавлених волі неповнолітніх злочинців (тобто, до осіб, які не досягли 18 років). Якою б не була причина, через яку вони могли бути позбавлені волі, неповнолітні злочинці є набагато вразливіші за дорослих. Тому слід виявляти особливу пильність, щоб належним чином захистити їхній психічний та фізичний стан. Підкреслюючи важливість, яку він приділяє питанню жорстокого поводження з позбавленими волі неповнолітніми злочинцями, Комітет вирішив присвятити цей розділ своєї Дев'ятої Загальної доповіді описові окремих специфічних проблем, з якими він зустрівся в цій області.

В наступних пунктах, перед тим як зосередитись на розгляді питань про умови, що повинні панувати в центрах, які навмисне передбачені для тримання неповнолітніх злочинців, Комітет визначає перелік гарантій проти жорстокого поводження, які, на думку Комітету, повинні бути запропоновані усім позбавленим волі сподівається у такий спосіб представити національним державним органам своє бачення того, у який спосіб слід поводитись із цими особами. Як і в попередні роки, **Комітет буде вдячний за коментарі, що будуть надіслані до цієї частини Загальної доповіді.**

21. Комітет від самого початку хоче підкреслити, що будь-які норми та стандарти, які можуть бути вироблені в цій області, повинні розглядатись як додаткові до тих, що були визначені в системі захисту інших міжнародних документів, зокрема в Конвенції щодо прав дитини Організації Об'єднаних Націй (1989), в наборі Мінімальних правил стосовно відправлення судочинства у справах неповнолітніх злочинців (Організація Об'єднаних Націй, 1985 рік (Пекінські правила)), в Правилах Організації Об'єднаних Націй стосовно захисту позбавлених свободи неповнолітніх злочинців (1990) та в Керівних принципах Організації Об'єднаних Націй, що спрямовані на запобігання підлітковій злочинності (1990) (Принципи Ріяда).

Комітет також хоче висловити своє схвалення одного із основних принципів, який викладений у згаданих вище документах, а саме того, що неповнолітні злочинці повинні позбавлятися свободи лише у крайньому випадку і на якомога коротший період часу (див.

пункт в статті 37 Конвенції щодо прав дитини та правила 13 та 19 Пекінських правил).

*Гарантії проти жорстокого поводження
з неповнолітніми злочинцями*

22. Відповідно до своїх повноважень Комітет під час візитів до місць позбавлення волі, де тримають неповнолітніх злочинців, намагається, в першу чергу, встановити, чи страждають позбавлені волі особи від жорстокого поводження. Спостереження, які були зроблені Комітетом до цього часу дозволяють припустити, що в більшості із відвіданих Комітетом закладів такі випадки трапляються досить рідко.

23. Як і у випадках з дорослими, здається, що ризик для неповнолітніх бути підданими навмисному жорстокому поводженню є більш високим в поліцейських закладах, ніж в інших місцях позбавлення волі. На підтвердження цього делегації Комітету неодноразово отримували достовірні свідчення про те, що неповнолітні злочинці були серед осіб, яких поліцейські катували або піддавали іншим формам жорстокого поводження.

У зв'язку з цим Комітет хоче підкреслити, що найбільший ризик бути підданим катуванням або жорстокому поводженню існує в період, який настає відразу після затримання. Відповідно, важливим є, щоб кожна особа (включаючи і неповнолітніх осіб), яку затримали поліцейські, від того самого моменту, коли вона повинна залишатись у розпорядженні поліцейських, могла скористуватись правом повідомити родичів або третю сторону про своє затримання, правом на доступ до адвоката та правом на доступ до лікаря.

Окрім цих гарантій існує практика, яка визнає, що неповнолітнім властива вразливість, і тому слід обов'язково вживати додаткових заходів перестороги. Це передбачає накладення на поліцейських формального обов'язку самим забезпечити, щоб про факт затримання неповнолітнього була повідомлена відповідна особа (незалежно від того, чи було про це прохання від неповнолітнього). Інколи має місце така практика, що службовець поліції не отримує дозвіл на проведення допиту неповнолітнього до тих пір, поки не будуть присутні така особа та/або адвокат. Комітет схвалює такий підхід.

24. В багатьох відвіданих закладах делегація Комітету з'ясувала в розмовах, що нерідко трапляється, коли персонал наділяє при на-

годі «педагогічним запотиличником» неповнолітнього, який погано себе поводить. Комітет вважає, що в інтересах запобігання жорсткому поводженню будь-які форми фізичного покарання повинні бути заборонені і не вживатись на практиці. Неповнолітні, які поводяться погано, повинні бути покарані тільки у відповідності до визначеної дисциплінарної процедури.

25. Досвід комітету також дозволяє зробити припущення про те, що випадки жорсткого поводження з неповнолітніми злочинцями трапляються частіше через відсутність достатнього захисту таких осіб, а не через свідомий намір причинити їм страждання. Важливим елементом програми дій, яка спрямована на запобігання таким зловживанням, є дотримання принципу, згідно з яким неповнолітні злочинці у місцях позбавлення волі повинні знаходитись окремо від дорослих.

Серед прикладів недотримання такого принципу, які спостерігав Комітет, представлені такі випадки: ув'язнені дорослі поміщались до камер, де тримали неповнолітніх, часто з наміром забезпечити порядок в цих камерах; неповнолітні дівчата поміщались разом з дорослими ув'язненими жінками; неповнолітні пацієнти психіатричного закладу перебували в одній палаті з хронічно хворими дорослими пацієнтами.

Комітет визнає, що можуть виникати виняткові ситуації (наприклад, коли діти і батьки знаходяться разом в центрах тримання іноземних громадян), коли є цілком очевидно, що перебування разом з дорослими є в інтересах неповнолітніх. Однак розміщення в одному помешканні неповнолітніх і дорослих, які не є родичами, невідвратно провокує ризик домінування та експлуатації.

26. Ще однією гарантією проти жорсткого поводження в місцях позбавлення волі, зокрема тими, де тримають неповнолітніх злочинців, є персонал, до складу якого входять представники чоловічої і жіночої статі. Присутність представників різної статі може справляти позитивний вплив як в етичному плані, так і для посилення нормальної атмосфери в місцях позбавлення волі.

Персонал, до складу якого входять представники чоловічої і жіночої статі, має значно більше можливостей при виконанні таких делікатних завдань, як здійснення обшуку. У зв'язку із цим Комітет хоче наголосити, що, незважаючи на їхній вік, позбавлені волі особи можуть бути обшукані лише представниками персоналу однієї з ни-

ми статі. В разі, коли вимагається, щоб ув'язнена особа роздягалась під час обшуку, такий обшук повинен здійснюватись поза межами видимості контролерів протилежної статі; особливо важливо дотримання цього принципу по відношенню до неповнолітніх злочинців.

27. В деяких закладах, які відвідав Комітет, наглядачі, що безпосередньо контактували з неповнолітніми злочинцями, відкрито носили гумові кийки. Така практика, звичайно ж, не йде на користь позитивним стосункам між персоналом та ув'язненими. Було б краще, якби наглядачі взагалі не носили кийків, однак, коли їм вже так необхідно це робити, то Комітет рекомендує, щоб ці кийки носили не виставляючи напоказ.

*Центри тримання позбавлених волі
неповнолітніх злочинців*

1. Вступ

28. З точки зору Комітету, всі позбавлені волі неповнолітні злочинці, які обвинувачені у вчиненні або засуджені за вчинення кримінальних злочинів, повинні перебувати в центрах тримання позбавлених волі осіб, що спеціально передбачені для осіб такого віку і пропонують режим ув'язнення, пристосований до вимог таких осіб; персонал у цих закладах повинен бути навчений працювати з молоддю.

Окрім цього, догляд на неповнолітніми у місцях позбавлення волі вимагає особливих зусиль для того, щоб зменшити ризик їхньої подальшої тривалої неадаптації у суспільстві. Це вимагає полідисциплінарного підходу з одночасним залученням представників різних спеціальностей (зокрема, вчителів, майстрів навчання, психологів), для того щоб знайти відповіді на індивідуальні запити неповнолітніх осіб в безпечному навчальному та соціотерапевтичному середовищі.

2. Матеріальні умови перебування в ув'язненні

29. Добре організований центр тримання позбавлених волі неповнолітніх буде пропонувати позитивні та персоналізовані умови перебування в ув'язненні позбавленим волі молодим людям. Кімнати та інші місця проживання неповнолітніх, окрім відповідного розміру, повинні мати добре освітлення і гарну вентиляцію, бути

правильно вмебльовані, гарно оформлені і пропонувати відповідну зорову стимуляцію. Неповнолітнім слід дозволяти тримати при собі розумну кількість особистих речей, якщо тільки це не суперечить категоричним вимогам безпеки.

30. Комітет хоче додати, що в окремих закладах він спостерігав тенденцію ігнорування потреб у плані особистої гігієни жінок, в тому числі і неповнолітніх дівчат. Для цього контингенту в місцях позбавлення волі особливо важливим є доступ до сантехнічного обладнання і забезпеченість гігієнічними засобами, такими як гігієнічні серветки. Сама відсутність можливості скористатись такими засобами першої необхідності може бути формою такого, що принижує, поводження.

3. Програми діяльності

31. Хоч вимушена бездіяльність шкідлива для будь-якого ув'язненого, особливо шкідливою вона є для неповнолітніх злочинців, які відчують особливу потребу у фізичній діяльності та в інтелектуальному стимулюванні. Позбавленим волі неповнолітнім злочинцям має бути запропонована повна програма навчання, занять спортом, професійної підготовки, відпочинку та інших видів умовитованої діяльності. Важливе місце у цій програмі повинні займати заняття фізичною культурою.

Дуже важливо, щоб позбавлені волі дівчата та молоді жінки могли займатися такими видами діяльності нарівні з представниками протилежної статі. Часто Комітет зустрічав неповнолітніх дівчат, яким пропонувалась діяльність, що, за існуючими стереотипами, була «типовою» для них (наприклад, шиття або види ручної роботи), тоді як хлопцям пропонувалось навчання більш серйозним і складним професіям. В зв'язку з цим Комітет хоче висловити свою підтримку принципу, який викладений у правилі 26.4 Пекінських правил. Згідно з цим принципом, мають бути вжиті всі можливі зусилля для того, щоб в жодному випадку «допомога, захист, сприяння, лікування та навчання, яке буде запропоноване» позбавленим волі неповнолітнім злочинцям жіночої статі, не були «гіршими або слабкішими ніж ті, які надаються в розпорядження неповнолітніх злочинців чоловічої статі. Має бути забезпечене однакове ставлення.»

32. Програми діяльності окремих центрів тримання позбавлених волі неповнолітніх злочинців, які відвідав Комітет, передбачали

загальну систему стимулювання, яка дозволяла неповнолітнім в обмін на гарне поведінку отримувати додаткові привілеї.

Комітет не може висловлюватися щодо соціальної та навчальної значимості такої схеми, однак, він приділяє особливо пильну увагу змісту менш насиченого різними видами діяльності режиму перебування, який може бути запропонований неповнолітнім згідно таким програмам. Таку ж увагу приділено питанню про те, чи спосіб, у який такий режим може ставати біль насиченим (або менш насиченим) є забезпечений відповідними гарантіями проти довільного прийняття рішення з боку персоналу закладу.

4. Питання, що стосуються персоналу

33. Нагляд та догляд за позбавленими свободи неповнолітніми злочинцями є завданнями, що вимагають особливо великих зусиль. Персонал, який повинен виконувати такі завдання, повинен бути старанно підібраним з огляду на зрілість і можливість враховувати зміни, які пропонує робота з цією віковою групою (а також для забезпечення добробуту цієї групи). Працівники повинні мати особисту мотивацію для роботи з молоддю, бути в змозі здійснювати таку роботу а також керувати неповнолітніми, які перебувають під їхньою опікою, та стимулювати їх. Всі працівники такого персоналу, включаючи й тих, на кого покладені лише функції контролерів, повинні пройти професійне навчання, як початкове, так і орієнтоване на підвищення кваліфікації. За тим, як персонал виконує свої функції, повинен слідкувати зовнішній орган, який також повинен надавати належну підтримку.

Керувати такими центрами повинні особи, які наділені лідерськими здібностями та можуть знаходити ефективне рішення складних та різнобічних питань, що будуть їм поставлені як неповнолітніми злочинцями, так і працівниками персоналу.

5. Контакти із зовнішнім світом

34. Комітет приділяє значну увагу тому, чи підтримуються гарні контакти між зовнішнім світом та особами, яких позбавлено волі. Основним принципом має стати забезпечення таких контактів із зовнішнім світом; будь-яке обмеження цих контактів має базуватись виключно на серйозних вимогах безпеки або з огляду на ресурси, що є в розпорядженні закладу.

Активна підтримка таких контактів може справити особливо позитивний вплив на позбавлених волі неповнолітніх злочинців, багато з яких можуть мати проблеми у поведінці через неможливість знайти вихід емоціям або неможливість реалізувати прагнення до реалізації суспільних контактів.

Комітет також хоче підкреслити, що обмеження або заборона контактів неповнолітніх із зовнішнім світом не можуть застосовуватись в якості дисциплінарного заходу.

6. Дисципліна

35. У місцях, де можуть перебувати позбавлені волі неповнолітні особи, як правило, передбачаються дисциплінарні покарання, що можуть бути застосовані до молодих порушників режиму.

У зв'язку з цим Комітет особливо непокоять випадки, коли неповнолітні опиняються в умовах, що наближаються до ізоляції, — таке покарання може негативно вплинути на стан їхнього психічного або фізичного здоров'я. Комітет вважає, що таке покарання може використовуватись лише в надзвичайних випадках. Якщо неповнолітні тримають окремо від інших, то це повинно відбуватись протягом якомога коротшого строку і, в кожному випадку, неповнолітні повинні мати відповідні контакти з людьми, їм слід надати матеріали для читання, і їм має бути запропоновано провести, як мінімум, одну годину на свіжому повітрі.

Всі дисциплінарні покарання, які застосовуються до неповнолітніх злочинців, повинні супроводжуватись формальними гарантіями та мають бути належним чином зафіксовані в письмовому вигляді. Зокрема, неповнолітні повинні мати право бути вислуханими з приводу порушення, яке їм приписується, та подати апеляцію до вищого органу з приводу будь-якої санкції, яку було вжито по відношенню до них; кожна з цих санкцій повинна бути занесена до реєстру, який ведеться у кожному закладі, де перебувають позбавлені волі неповнолітні злочинці.

7. Процедури подання скарг та здійснення інспекцій

36. Ефективні процедури подання скарг та здійснення інспекцій є основними гарантіями проти жорстокого поводження у закладах для тримання неповнолітніх злочинців.

Молоді люди повинні мати реальну можливість звернутись із скаргою як в межах закладу, так і поза його межами, та мати право на конфіденційний доступ до відповідного органу влади.

Комітет також приділяє особливу увагу регулярним візитам незалежного органу (наприклад, комісії відвідувачів або судді) до усіх закладів для тримання неповнолітніх злочинців; цей орган може отримувати скарги від неповнолітніх та, в разі необхідності, вживати належних заходів а також інспектувати помешкання.

8. Медичні питання

37. У частині своєї Третьої Генеральної доповіді, яку присвячено медичним службам у в'язницях (див. СРТ/Inf (93) 12, пункти з 30 по 77), Комітет визначив певний перелік загальних критеріїв, якими він керувався у своїй діяльності (доступ до лікаря; непреференційне медичне обслуговування; згода пацієнта і конфіденційність; профілактика захворювань; гуманітарна допомога; професійна незалежність; професійна компетентність. Ці критерії в однаковій мірі застосовувались і при відвідинах центрів тримання неповнолітніх злочинців.

38. Комітет, звичайно ж, приділяє особливу увагу специфічними потребам у медичній допомозі, яку відчувають позбавлені волі неповнолітні злочинці.

Важливо, передовсім, щоб медичні служби, якими можуть користуватись позбавлені волі неповнолітні злочинці, були частиною багатопрофільної (медико-психолого-соціальної) програми догляду за ними. Це, зокрема, передбачає існування тісної взаємодії у роботі медичного персоналу закладу (лікарів, медичних сестер, психологів і т. ін.) з усіма іншими спеціалістами (включаючи соціальних працівників і вчителів), які перебувають у постійному контакті з неповнолітніми. Має бути забезпечене виконання задачі, яка передбачає постійне надання медичними службами підтримки та лікування позбавленим волі неповнолітнім злочинцям, і це повинно бути невід'ємною складовою єдиної загальної програми.

Також бажано, щоб програма центру тримання неповнолітніх була викладена в письмовому вигляді і могла бути надана в розпорядження кожного працівника персоналу, який бере в ній участь.

39. Всі позбавлені волі неповнолітні злочинці відразу після прибуття до центру тримання неповнолітніх повинні якнайшвидше

пройти відповідну співбесіду з лікарем та медичний огляд; ця бесіда та огляд, якщо тільки немає виняткових обставин, повинні здійснюватись в день прибуття. Разом з тим, для першого контакту молодої людини, яка прибула до закладу, з медичною службою може бути достатнім і зустріч з дипломованою медичною сестрою, яка підготує повідомлення про це для лікаря.

Коли такий медичний контроль по прибутті до закладу здійснюється належним чином, це допомагає медичним службам виявляти молодих людей з потенційними проблемами здоров'я (наприклад, наркоманів та схильних до самогубства). Визначення таких проблем на досить ранній стадії сприятиме ужиттю ефективних превентивних заходів в рамках медико-психолого-соціальної програми закладу.

40. Є аксіомою, що кожен із позбавлених волі неповнолітніх злочинців, яким би не був режим його тримання (включаючи й дисциплінарне одиночне ув'язнення), повинен в будь-який момент мати можливість конфіденційного доступу до лікаря. Повинен також бути забезпечений належний доступ до різних медичних спеціалістів, включаючи й дантистів.

41. Завдання служби охорони здоров'я в місці позбавлення волі не повинно обмежуватись виключно лікуванням хворих пацієнтів; ці служби також повинні вирішувати завдання соціальної та превентивної медицини. У зв'язку з цим Комітет хоче відзначити два аспекти, які викликають у нього окреме занепокоєння – йдеться про харчування неповнолітніх злочинців та навчання основам здоров'я.

Медичний персонал повинен відігравати активну роль у контролі за якістю їжі, яку споживають позбавлені волі особи. Особливо це важливо, коли йдеться про неповнолітніх, що можуть не вирости до тих розмірів, які є потенційно можливими для них. У таких випадках наслідки неадекватного харчування можуть виявитись набагато швидше і бути набагато серйознішими, ніж у випадках, коли йдеться про фізично зрілих осіб.

Також є широко визнаним фактом, що позбавлені волі неповнолітні злочинці належать до тих, хто може бути втягнутий до ризикованих форм поведінки, зокрема, коли йдеться про наркотики (включаючи й алкоголь) та сексуальні стосунки. Тому навчання основам здоров'я, яке повинне здійснюватись в доступному для молодих людей вигляді, є важливим елементом програми превентивної охорони здоров'я. Така програма повинна, зокрема, містити інфор-

мацію про ризик вживання наркотиків та про хвороби, якими можна заразитись.

VII. ПОЗБАВЛЕНІ ВОЛІ ЖІНКИ

Витяги з Десятої Загальної доповіді [CPT/Inf (2000) 13]

Вступні зауваги

21. У деяких попередніх Загальних доповідях Комітет відзначав критерії, на які він спирається в своїй роботі у різних місцях утримання позбавлених волі осіб, включаючи поліцейські дільниці, тюрми, центри для утримання порушників імміграційного законодавства, психіатричні лікарні і заклади для утримання неповнолітніх.

Природно, що Комітет застосовує зазначені вище критерії як по відношенню до позбавлених волі чоловіків, так і до позбавлених волі жінок. Проте, в усіх державах Ради Європи ув'язнені жінки становлять відносно невеликий відсоток від загальної кількості позбавлених волі. В силу цього чиннику облаштування окремих закладів для утримання позбавлених волі жінок може виявитись для держави занадто витратною справою; як наслідок, закладів для утримання позбавлених волі жінок обмаль (і, подеколи, вони розташовані дуже далеко від жіничиного дому чи від місця проживання її дітей), і вони перебувають у приміщеннях, які раніше призначались для чоловіків (і де одночасно утримуються чоловіки). За таких обставин необхідно окремо подбати про гарантування позбавленим волі жінкам безпечного і пристойного середовища для відбуття покарання.

З метою наголошення на великій увазі, яку Комітет приділяє запобіганню жорсткому поведженню з позбавленими волі жінками, він присвятив цей розділ Десятої Загальної доповіді окремим найважливішим аспектам зазначеного питання і переслідуючим Комітетом відповідним цілям. Комітет сподівається, що в такий спосіб чітко сповістить дотичним національним органам про свою позицію щодо поведження із позбавленими волі жінками. Як і в минулі роки, **Комітет буде радий коментарям відносно цього розділу Загальної доповіді.**

22. Слід одразу наголосити, що занепокоєння Комітету щодо охоплених у цьому розділі питань стосуються всіх місць утримання

жінок, незалежно від їхньої специфіки. Втім, досвід Комітету показує, що ризики для особистої фізичної і/ або психологічної безпеки та недоторканності жінок можуть бути найбільшими в період одразу після затримання. Отже, особлива увага повинна приділятися забезпеченню додержання викладених нижче критеріїв саме на цьому етапі позбавлення жінки волі.

Комітет також вважає за доцільне підкреслити, що будь-які стандарти, котрі він розробляє по цих питаннях, мають розглядатись як додаткові до стандартів, викладених у інших міжнародних правових інструментах, Включаючи Європейську Конвенцію з прав людини, Конвенцію ООН про права дитини, Конвенцію ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок і Звід принципів ООН про захист усіх осіб, у будь-який спосіб затриманих або ув'язнених.

*Гендерний чинник у кадровому забезпеченні –
Жіночий персонал*

23. Як Комітет наголосив у своїй Дев'ятій Загальній Доповіді, наявність жінок серед пенітенціарного персоналу становить важливу гарантію від жорстокого поводження в місцях позбавлення волі. Наявність у персоналі як чоловіків, так і жінок може позитивно впливати на моральний дух у пенітенціарному закладі і на формування більш нормального середовища в місці утримання.

Наявність жінок у персоналі уможливить правильний розподіл функцій при виконанні таких чутливих з гендерної точки зору доручень, як, наприклад, проведення обшуку. У цьому контексті Комітет ізнов наголошує, що позбавлені волі особи мають обшукуватись лише особами своєї статі і що будь-який обшук, котрий потребує роздягання позбавленої волі особи, має здійснюватись поза полем зору персоналу протилежної статі.

Окреме розміщення позбавлених волі жінок

24. Обов'язок держави доглядати за позбавленими волі особами включає обов'язок захищати їх від інших, які захочуть заподіяти їм шкоду. Комітету подеколи доводилось чути скарги про наругу жінок над жінками. Однак, значно частіше Комітет мав справу із заявами про жорстоке поводження чоловіків із позбавленими волі жінками (і, зокрема, про сексуальні домагання, включаючи словесні образи

із сексуальним підтекстом), особливо у тих країнах, де держава не може забезпечити окреме утримання позбавлених волі жінок у закладах, переважно укомплектованих жіночими кадрами.

Жінки, яких позбавлено волі, неодмінно повинні утримуватись у приміщеннях, фізично відокремлених від будь-яких інших приміщень закладу, де утримуються будь-які чоловіки. Принагідно слід зауважити, що деякі держави почали забезпечувати спільне утримання подружжів (у випадках, коли обох його членів позбавлено волі) і/ або, певну міру спілкування осіб різної статі, які утримуються у в'язницях. Комітет вітає так прогресивні зрушення, але за умови, що ув'язнені погоджуються брати участь у таких заходах і що їх ретельно відбирають та адекватно наглядають.

Рівний доступ до видів діяльності

25. Позбавленим волі жінкам змістовна діяльність (робота, отримання спеціальності, навчання, спорт, тощо) має бути доступна у тій же мірі, що аналогічно утримуваним ув'язненим чоловічої статі. Як зазначив Комітет у свої попередній Загальній доповіді, його делегації часто натрапляють на ситуації, коли в пенітенціарних закладах жінкам пропонують робити те, що їм нібито «належить» (наприклад, шиття або інше рукоділля), в той час, як ув'язненим чоловікам пропонують опанувати більш серйозні спеціальності.

Комітет гадає, що такий дискримінаційний підхід може лише підсилити застарілі стереотипні уявлення щодо соціальної ролі жінки. Більш того, за певних обставин відмова жінкам у рівному з чоловіками доступі до передбачених режимом видів діяльності може бути визнана поведінням, що принижує гідність людини.

Передпологовий і післяпологовий догляд

26. Необхідно докладати усіх зусиль для задоволення потреб позбавлених волі вагітних жінок в особливому харчуванні; їм треба пропонувати багату білками діету та достатньо свіжих фруктів і овочів.

27. Є аксіомою те, що діти не мають народжуватись у тюрмах; схоже, що в державах Ради Європи існує практика переведення вагітних жінок, у певний момент, із ув'язнення до лікарень.

Утім, час від часу Комітету стає відомо про випадки, коли вагітних жінок наручниками або в інакший спосіб фіксують до ліжок або

інших меблів під час гінекологічних обстежень і/або пологів. Такий підхід є абсолютно неприпустимим і безумовно класифікується як нелюдське і принизливе поводження. Потреби безпеки можна задовольняти і слід задовольняти зовсім інакшими методами.

28. Багато ув'язнених жінок мають на піклуванні дітей або інших осіб, чиє благополуччя може потерпати внаслідок ув'язнення піклувальниці.¹⁵

У цьому контексті особливо проблемним питанням є те, чи немовлятам та малим дітям можна перебувати у в'язниці разом із матір'ю, і якщо можна, то як довго. На це питання важко знайти відповідь, бо, з одного боку, в'язниця безумовно не може бути належним середовищем для немовляти чи малої дитини, а, з іншого боку, примусове розлучення матерів і малолітніх дітей є вкрай небажаним.

29. На погляд Комітету, основним міркуванням в усіх випадках має бути благополуччя дитини. Це, зокрема, означає, що будь-який передпологовий і післяпологовий догляд у місці позбавлення волі має дорівнювати догляду, який надається поза межами пенітенціарної системи. Якщо немовлята чи малі діти перебувають у тюремному середовищі, поводження з ними має бути під наглядом спеціалістів у сферах соціальної роботи і дитячого розвитку. Основною метою має стати створення сприятливого для дитини середовища, вільного від видимих ознак перебування за ґратами, без брязкоту ключів і охоронців у формах.

Також необхідно подбати, щоби у діточок, які зростають у в'язницях, нормально розвивались моторні та когнітивні навички. Зокрема, їм треба виділити достатньо місця для ігор і фізичних вправ, а також, коли це можливо, дозволяти залишати заклад і дізнаватись про звичайне життя за його стінами.

Сприяння участі в догляді за дитиною інших членів родини (наприклад, батька дитини), поза межами закладу, також допоможе зменшити тягар, який лежить на ув'язненій піклувальниці. Якщо таке не є можливим, варто обміркувати варіант влаштування дитини в заклад ясельного типу. Завдяки цьому ув'язнені жінки зможуть брати участь у роботі чи інакших видах передбаченої для тюрми діяльності в більшій мірі, ніж це було би можливим за інакших обставин.

¹⁵ Дивись також Рекомендацію 1469 (2000) Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо матерей та дітей у в'язницях.

Питання гігієни і здоров'я

30. Комітет вважає за доцільне привернути увагу до низки питань гігієни і здоров'я, коли потреби позбавлених волі жінок значно відрізняються від потреб чоловіків.

31. Особливі **гігієнічні потреби** жінок мають задовольнятися належним чином. Особливого значення набувають зручний доступ до санітарних вузлів та приміщень для миття, безпечно позбавлення від просякнутих кров'ю гігієнічних засобів, а також забезпечення відповідними гігієнічними засобами на кшталт гігієнічних прокладок і тампонів. Ненадання таких предметів першої необхідності може саме по собі означати поведження, що принижує гідність людини.

32. Також суттєво, щоби **охорона здоров'я** позбавлених волі осіб відповідала стандартному рівню медичного обслуговування у відповідній країні.

Що стосується жінок, позбавлених волі, то забезпечення додержання зазначеного вище принципу потребуватиме надання їм медичних та інших послуг медичними і сестринськими кадрами, які отримали спеціальну підготовку щодо охорони здоров'я жінок і, зокрема, обізнані в гінекології.

Більш того, профілактично-медичні заходи, які мають особливе значення для жінок (наприклад, обстеження задля виявлення раку грудей або матки) і здійснюються серед проживаючого у країні жіноцтва, мають також пропонуватись тим жінкам, яких позбавлено волі.

Рівні можливості щодо охорони здоров'я також означають, що позбавлені волі жінки мають таке ж право на особисту недоторканність і право приймати важливі для свого здоров'я рішення, як усі інші жінки. Зокрема, якщо жінки, котрі не позбавлені волі, можуть скористатись так званими «ранковими» пігулками для відвернення небажаної вагітності і/або якимось в інакший спосіб перервати вагітність на її подальших стадіях, позбавленим волі жінкам слід надавати такі ж можливості.

33. Обов'язково, щоби позбавлені волі особи, котрі розпочали лікувальний курс до ув'язнення, могли продовжити його після поміщення в заклад, де їх утримуватимуть. У цьому зв'язку слід подбати про забезпечення місця утримання належними запасами спеціальних медичних засобів, які необхідні жінкам.

Що стосується, зокрема, контрацептивних таблеток, то варто пригадати, що подібні препарати подеколи прописують в інших, ніж попередження вагітності, цілях (наприклад, для полегшення сильного менструального болю). Той факт, що перебування жінки у закладі позбавлення волі може саме по собі значно зменшити вірогідність зачаття, не є достатньою причиною для незастосування зазначених медичних засобів.

VIII. ПІДГОТОВКА ПРАВООХОРОННОГО ПЕРСОНАЛУ

Витяги з Другої Загальної доповіді [СРТ/Inf (92) 3]

59. Комітет хоче підкреслити велику значимість, яку слід приділяти підготовці правоохоронного персоналу¹⁶ (в процес підготовки має бути включене вивчення прав людини – див. також статтю 10 Конвенції ООН проти катувань та інших видів жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження чи покарання). Цілком очевидно, що найкращою гарантією проти жорстокого поводження з особами, яких позбавлено волі, є відповідним чином підготовлені поліцейські чи тюремний персонал. Підготовлені службовці зможуть успішно виконувати свої обов'язки без використання жорстоких методів а також братимуть на себе забезпечення основних гарантій затриманих та ув'язнених осіб.

60. У зв'язку з цим Комітет вважає, що здатність володіння навичками спілкування повинна бути визначальним чинником під час прийому на службу правоохоронного персоналу. В процесі підготовки особливу увагу також слід приділяти вдосконаленню цих навичок, виходячи з позиції поваги до людської гідності. Володіння такими навичками дозволить службовцю поліції або пенітенціарного закладу розрядити ситуацію, яка за інших умов може перерости в акт насильства, і це загалом сприятиме послабленню напруженості та підвищенню якості життя у поліцейських та тюремних закладах, що принесе користь усім заінтересованим сторонам.¹⁷

¹⁶ Вираз «правоохоронний персонал» у цій доповіді означає як поліцейських, так і працівників пенітенціарних закладів.

¹⁷ Комітет також звертається до національних органів з пропозицією запровадити концепцію вивчення прав людини до практичної підготовки спеціалістів,

ІХ. БОРОТЬБА З БЕЗКАРНІСТЮ

Витяг з 14-ої Загальної доповіді [СРТ/Іnf (2004) 28]

25. Мотивом існування КЗК є саме запобігання катуванням та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню. Пильна увага Комітету зосереджена, передовсім, на майбутньому, аніж на минулому, тим не менш, невід'ємною складовою завдання Комітету щодо превентивних кроків є оцінювання результативності від вжитих заходів у випадках, коли мало місце жорстоке поводження, з огляду на те, який вплив такі заходи можуть спричинити в майбутньому.

Віра в можливість заборони катувань та інших форм жорстокого поводження опиняється під загрозою кожного разу, як тільки посадові особи, що мають нести відповідальність за подібні зловживання, уникають відповідальності за свої дії. Якщо після появи інформації, в якій йдеться про жорстоке поводження, не з'являється швидка та дієва відповідь, тоді ті, хто схильний до застосування жорстокого поводження по відношенню до позбавлених волі осіб, швидко увірують – і зовсім небезпідставно – що вони можуть чинити так безкарно. Всі зусилля, спрямовані на ствердження правозахисних принципів через політику ретельного підбору персоналу та професійної підготовки будуть підірвані. В разі, коли не вдасться вжити ефективного реагування, відповідні особи – колеги, старше керівництво, органи, що проводять розслідування – неминуче стають учасниками процесу корозії цінностей, що складають основи демократичного суспільства.

І, навпаки, коли перед судом, відповідаючи за свої дії чи помилки, постають посадові особи, які віддають розпорядження, дозволяють, пробачають або чинять катування чи жорстоке поводження, це, безсумнівно, сигналізує про те, що ніхто не буде миритись з подібним поводженням. Окрім свого значного стримувального значення, така інформація переконає громадськість також і в тому, що ніхто не стоїть вище закону, навіть ті, хто несе відповідальність за дотри-

щоб можна було управляти ситуаціями, коли існує велика загроза правам людини – такими ситуаціями є арешт/затримання особи чи проведення допиту за підозрою у вчиненні кримінального злочину. Це стане більш ефективним доводом, ніж окремі курси з прав людини.

мання його норм. Усвідомлення факту, що ті, хто несе відповідальність за жорстоке поводження, постали за це перед судом, справить корисний вплив і на жертви.

26. Боротьба з безкарністю має починатись в рідних стінах відповідної інституції (серед поліцейського або в'язничного персоналу, у військовому підрозділі і т. ін). Дуже часто у випадках, коли з'являються твердження про випадки жорстокого поводження, корпоративний дух призводить до готовності солідаризуватись і приходити одне одному на виручку, та навіть приховувати протизаконні дії з боку колег. Слід вжити конкретних дій використовуючи навчання та конкретні приклади для того, щоб **сприяти встановленню такої культури**, за нормами якої буде вважатись непрофесійним – і ризикованим в плані професійного росту – працювати або ж бути у тісних стосунках із колегами, які вдаються до жорстокого поводження, натомість має вважатись почесним та професійно заохочуватись належність до тих, хто утримується від подібних дій.

Має існувати такий мікроклімат, в якому вважатиметься за правильне повідомлення про застосування жорстокого поводження будь-ким із колег; має бути усвідомлене те, що вина за жорстоке поводження поширюється від справжнього винуватця на кожного, хто знає або ж повинен знати про те, що мало місце застосування жорстокого поводження, і не робить нічого, аби запобігти цьому або повідомити про це. Це означає, що слід запровадити чітку процедуру повідомлення та визначити засоби захисту осіб, які сигналізуватимуть про подібні випадки.

27. В багатьох країнах, що їх відвідав КЗК, катування або такі дії, як жорстоке поводження під час виконання службових обов'язків, застосування сили для отримання зізнання, перевищення повноважень і т. п. кваліфікуються як окремі види кримінального злочину, що тягнуть за собою порушення кримінальної справи. КЗК схвалює існування подібних правових положень.

Однак, КЗК відзначив, що в окремих країнах органи влади, які мають провадити розслідування, наділені значними дискреційними повноваженнями порушувати кримінальну справу та проводити попереднє розслідування тоді, коли інформація про можливе жорстоке поводження з позбавленими волі особами вже оприлюднена. На думку Комітету, навіть у разі відсутності формальної скарги, такі органи влади повинні бути **зобов'язані за законом відкривати криміналь-**

ну справу та розпочинати розслідування відразу, як тільки вони отримують достовірну інформацію з будь-якого джерела про те, що позбавлені волі особи стали жертвою жорстокого поводження. У зв'язку із цим слід зауважити, що правові рамки відповідальності будуть посилені, якщо посадові особи (поліцейські, керівництво в'язниць і т. д.) будуть формально зобов'язані повідомляти негайно відповідні органи в разі, як тільки їм стане відомою будь-яка інформація, що вказуватиме на жорстоке поводження.

28. Існування відповідних правових положень саме по собі не є достатньою гарантією того, що будуть вжиті відповідні кроки у випадках, коли йдеться про можливе жорстоке поводження. Належна увага має бути приділена тому, щоб **уповноважені органи усвідомили** той важливий обов'язок, який вони мають виконувати у зв'язку із цим.

Той факт, що особи, які утримуються органами охорони правопорядку, повинні постати перед органами провадження слідства або суду, надає затриманим особам дійсну можливість вказати на те, чи були вони піддані жорстокому поводженню. Окрім цього, навіть за відсутності формальної скарги, ці органи можуть своєчасно вжити необхідних заходів, якщо існують інші ознаки (напр. помітні ушкодження або рани, загальний вигляд або ж загальна поведінка особи) того, що жорстоке поводження могло мати місце.

Однак, під час здійснення своїх візитів КЗК часто зустрічався з особами, які стверджували, що вони подавали скарги про жорстоке поводження, якому їх було піддано, прокурорам або суддям, однак особи, яким були адресовані скарги, зовсім не виказували інтересу до цієї теми, при тому, що скаржники мали ушкодження або рани на видимих ділянках тіла. Подібний сценарій інколи підтверджувався і фактами, які встановлював КЗК. Наприклад, недавно Комітет познайомився із судовою справою, в якій, окрім зроблених записів про скарги на жорстоке поводження, були зафіксовані також і різні синці та набряки на обличчі, ногах та спині особи, що подала скаргу. Незважаючи на те, що зафіксована в матеріалах справи інформація могла вважатись за безсумнівний доказ застосування жорстокого поводження, відповідні органи не розпочали розслідування у зв'язку з цим і були не в змозі надати правдоподібні пояснення своєї бездіяльності.

Нерідко також має місце ситуація, коли особи бояться заявляти свою скаргу про жорстоке поводження, якому їх було піддано, через

те, що коли вони постають перед прокурором чи суддею, там в той же час є присутні ті ж самі представники органів охорони правопорядку, які їх перед цим допитували, або ж цих осіб безсумнівно переконали не робити робити подібних заяв, мотивуючи тим, що це не в їхніх інтересах.

Є нагальним питання про те, щоб прокурори або судді вживали рішучих дій в разі отримання будь-якої інформації, яка вказуватиме на те, що мало місце жорстоке поводження.

Вони також повинні проводити процедуру таким чином, щоб особи, яких це стосується, мали реальну можливість зробити заяву про те, в який спосіб з ними поводились.

29. Адекватне оцінювання повідомлень про жорстоке поводження завжди буде непростою задачею. Окремі види жорстокого поводження (наприклад, коли особу душать чи застосовують електрошок) не залишають по собі помітних слідів, або ж не залишають зовсім ніяких слідів, якщо їх застосовували зі знанням справи. Так само і у випадках, коли осіб примушують стояти, сидіти навколішки чи перебувати в іншій незручній позі впродовж кількох годин поспіль чи позбавляють їх сну дійсно не залишається слідів, які можна чітко ідентифікувати. Навіть удари по тілу можуть залишити по собі лише незначні сліди, які важко помітити і які швидко зникають. З цього випливає, що в разі, коли заяви про подібні форми жорстокого поводження надходять до органів прокуратури чи суду, то ці органи повинні бути особливо пильними і в тому, щоб не концентрувати непотрібну увагу на питанні про відсутність фізичних слідів. Це ще в більшій мірі стосується випадків, коли жорстоке поводження, про яке повідомляється, має, в основному, психологічний характер (сексуальне приниження, загроза життю чи здоров'ю ув'язненої особи та/або членів її сім'ї і т. п.). Для правильної оцінки достовірності скарг на жорстоке поводження може постати необхідність збору свідчень від усіх осіб, яких це стосується, своєчасного відвідання з інспекцією місця подій та/або здійснення огляду лікарями-фахівцями.

Кожного разу, коли особа, яку підозрюють у скоєнні кримінального злочину, подає до судді або прокурора скаргу на жорстоке поводження, такі скарги повинні бути зафіксовані в письмовому вигляді; негайно має бути видане розпорядження щодо проведення медекспертизи (якщо це необхідно, то слід здійснити огляд психіатром-судмедекспертом), а також мають бути вжиті необхідні кроки

для забезпечення того, щоб на підставі таких скарг було проведене належне розслідування. Такий підхід має застосовуватись незалежно від того, чи особа-скаржник має видимі сліди зовнішніх ушкоджень, чи ні. Навіть за відсутності сформульованої скарги про жорстоке поводження має бути запропонована медична експертиза у випадках, коли є інші підстави вважати, що особа могла стати жертвою жорстокого поводження.

30. Важливо також, щоб було усунуто перешкоди для доступу особи (яку можуть позбавити волі, не доставляючи при цьому до прокурора або до судді), що скаржиться на жорстоке з нею поводження, до лікаря, який уповноважений видавати документ-сертифікат судово-медичної експертизи, що визнається суддівськими та прокурорськими органами. Доступ до такого лікаря не повинен залежати, наприклад, від попереднього дозволу органів, які проводять розслідування.

31. КЗК в окремих своїх доповідях про візити до країн мав можливість давати оцінку органам, які були вповноважені проводити офіційне розслідування та порушувати кримінальну справу або дисциплінарне розслідування у справах, в яких йшлося про скарги на жорстоке поводження. При цьому Комітет враховував судову практику Європейського суду з прав людини, так само як і стандарти, що захищаються міжнародними правовими документами. Сьогодні вже є визначеним принципом те, що **результативне розслідування справи**, яке дає змогу визначити та покарати відповідальних за жорстоке поводження осіб, є необхідним для того, щоб надати практичного змісту забороні катувань та нелюдського, чи такого, що принижує гідність, покарання або поводження.

Для того, щоб діяти згідно з цим принципом, передбачається, що органи, яким доручено проводити розслідування, матимуть всі необхідні як людські, так і матеріальні ресурси. Окрім цього, подібні розслідування повинні відповідати певним основним критеріям.

32. Для того, щоб розслідування справи про можливе жорстоке поводження було ефективним, важливо, щоб особи, які відповідають за проведення такого розслідування, були незалежними від тих, хто фігурує в цій справі. В окремих правових системах визначається такий порядок, що всі скарги на жорстоке поводження з боку поліції або представників інших правоохоронних органів повинні надійти прокурору, і саме він, а не представники поліції, ухвалюють рішення

ня про те, чи варто проводити попереднє розслідування за скаргою. КЗК схвалює такий підхід. Однак нерідкими є і випадки, коли повсякденна відповідальність за проведення розслідування передо-ручається знову працівникам правоохоронних органів. В подібних випадках участь прокурора обмежується наданням інструкцій тим посадовим особам, які проводять розслідування справи, визнанням отриманих результатів та ухваленням рішення щодо того, чи слід в даному випадку порушувати кримінальну справу. Важливо також забезпечити, щоб посадові особи, яким доручається розслідування справи, не належали до того ж підрозділу, до якого належать ті, відносно кого здійснюється розслідування. В ідеалі ті, кому практично доручено здійснити розслідування справи, повинні бути повністю незалежними від інституції, щодо якої подана скарга. Окрім того, прокурор повинен здійснювати тісний та ефективний контроль за практичним проведенням розслідування справи щодо можливого жорстокого поведіння з боку службовців правоохоронних органів. Прокурорам слід надати точні вказівки щодо того, якого саме нагляду за проведенням слідства від них очікують.

33. Розслідування щодо можливого жорстокого поведіння з боку посадових осіб має бути повним і закінченим. Таке розслідування повинно дозволити визначити, чи було виправданим застосування сили або інших використаних засобів за обставин даної справи, а також встановити, і, якщо це необхідно, покарати відповідних осіб. Тут йдеться про зобов'язання не щодо результату, а щодо засобів. Таке зобов'язання вимагає вжити всіх розумних засобів для того, щоб зібрати докази щодо фактів, про які йде мова, в тому числі, окрім іншого, встановити особи потерпілих та опитати їх, підозрюваних та можливих свідків (наприклад, чергових поліцейських або інших ув'язнених), конфіскувати засоби, які могли використовуватись як знаряддя для жорстокого поведіння, а також зібрати результати висновків судмедекспертів. Якщо це необхідно, слід провести відповідний розтин трупа, що передбачає повний та ретельний запис всіх ушкоджень, а також об'єктивний аналіз клінічних досліджень, в тому числі й щодо причини смерті.

Розслідування має бути також проведено в повному обсязі. КЗК зустрічався з випадками, коли, всупереч численним повідомленням про інциденти та факти, які стосувались можливого жорстокого поведіння, проведення розслідування справи було не виправдано об-

меженим, важливі епізоди та супроводжуючі обставини, які вказували на жорстоке поводження, залишались без розгляду.

34. У зв'язку із цим КЗК бажає чітко зазначити, що у нього є серйозні зауваження щодо практики, яка спостерігається в деяких країнах і полягає в тому, що співробітники правоохоронних органів чи працівники пенітенціарних закладів одягають маски чи капюшони з прорізами для очей у випадках здійснення арешту, проведення допиту чи приборкання заворушень у в'язниці. Цілком зрозуміло, що це ускладнюватиме ідентифікацію потенційних підозрюваних в разі подання скарг про жорстоке поводження. Подібна практика має перебувати під чітким контролем і вживатись лише у виключних випадках, коли в цьому є нагальна необхідність. Подібна практика може бути виправдана в надзвичайно рідких випадках, якщо не взагалі заборонена, коли йдеться про місця позбавлення волі.

Подібним чином, має бути безсумнівно заборонена практика, яку можна спостерігати в окремих країнах, і яка полягає в тому, що поліція надягає затриманим пов'язку на очі. Це може спричинити велику перешкоду для кримінального розслідування проти тих, хто вдається до катування чи жорстокого поводження, що і справді мало місце в декількох конкретних випадках, про які стало відомо КЗК.

35. Для того, щоб бути ефективним, розслідування повинне проводитись швидко і без зволікань. КЗК зустрічався з випадками, коли проведення необхідного розслідування здійснювалось із безпідставним запізненням, або ж прокурори чи судді явно не вдавались до наданих в їхнє розпорядження правових засобів для реагування на скарги чи відповідну інформацію про жорстоке поводження. Подібні розслідування були розтягнуті на невизначений час або взагалі припинені, і співробітникам правоохоронних органів, яких підозрювали у застосуванні жорстокого поводження, вдалось повністю уникнути кримінальної відповідальності. Іншими словами, відповідь на незаперечні докази серйозних порушень була зведена до такого «розслідування», яке навіть не можна називати цим терміном.

36. Окрім критеріїв, які вже були згадані вище, для проведення ефективного розслідування необхідним є також елемент достатнього громадського контролю за розслідуванням справи або за її результатами з тим, щоб як в теорії, так і на практиці мала місце відповідальність за неналежні дії. В різних ситуаціях вимагається різний рівень такого громадського контролю. У надзвичайно серйозних

випадках може бути поставлено питання про відповідне публічне розслідування справи. В кожному випадку жертва, (або, в окремих випадках, її родичі) мають брати участь в процедурі розслідування в тому необхідному обсязі, який потрібен для захисту її законних інтересів.

37. **Дисциплінарне розслідування** є додатковим засобом проти жорстокого поведіння і може здійснюватись паралельно до процедури кримінального розслідування. Дисциплінарна провинність кожного відповідного службовця має бути об'єктом систематичного контролю, незалежно від того, чи правопорушення, про яке йдеться, було визнане кримінальним злочином. КЗК рекомендував у зв'язку із цим запровадити декілька процедурних гарантій, наприклад, щоб до складу комісій, яким доручено проводити відповідні дисциплінарні розслідування в поліції входив, як мінімум, один незалежний експерт.

38. Розслідування можливих дисциплінарних правопорушень, вчинених співробітниками правоохоронних органів, може бути покладене на департамент внутрішніх розслідувань в структурі відповідної служби. Однак КЗК настійливо рекомендує створення цілком незалежних органів розслідування. Подібний орган повинен мати повноваження видавати розпорядження розпочинати проведення дисциплінарного розслідування.

Незалежно від формальної структури такого органу розслідування, КЗК вважає, що має бути забезпечена відповідна поінформованість населення щодо діяльності цього органу. Окрім можливості для окремих осіб звертатись безпосередньо до такого органу зі скаргами на жорстоке поведіння, має також бути обов'язковим для органів державної влади, зокрема, таких, як поліція, реєструвати всі заяви, які потенційно можуть стати подібними скаргами; для цього слід запровадити відповідні формуляри, які підтверджуватимуть отримання скарги і стверджуватимуть тим самим, що це питання буде розглянуте.

Якщо в якомусь конкретному випадку буде встановлено, що дії відповідних посадових осіб можуть бути визначені як кримінальні, то цей орган розслідування повинен без жодних зволікань безпосередньо повідомити уповноважені органи прокуратури.

39. Слід забезпечити, щоб особам, які могли постраждати від жорстокого поведіння з боку співробітників правоохоронних ор-

ганів, не відмовляли звертатись зі скаргами. Наприклад, слід уважно слідкувати за тим потенційним негативним ефектом, який таїть в собі можливість звернення таких посадових осіб із дифамаційним позовом проти особи, яка нібито безпідставно звинуватила їх у жорстокому поводженні. Має бути забезпечений баланс між законними інтересами сторін, що змагаються. У зв'язку із цим слід також звернутись і до окремих позицій, що вже були викладені в пункті 28.

40. Будь-який доказ жорстокого поводження з боку державних службовців, який стає очевидним в результаті слухання справи в порядку **цивільного судочинства**, так само має бути ретельно вивчений. Наприклад, у справах, в яких йдеться про успішне задоволення позову про відшкодування майнової шкоди або ж про досягнення дружнього позасудового врегулювання, якщо в основі справи фігурують і насильницькі дії з боку поліцейських, КЗК рекомендує здійснити незалежний перегляд таких справ. Подібний перегляд повинен мати на меті з'ясування того, чи, з огляду на природу і серйозність скарг, які подаються проти відповідних службовців поліції, має (знову) бути розглянуте питання про порушення кримінального та/або дисциплінарного розслідування.

41. Є цілком очевидним те, що яким би результативним не було проведення розслідування справи, воно не матиме належного ефекту, якщо **покарання, які будуть накладені за жорстоке поводження**, будуть невідповідними. Якщо жорстоке поводження є доведеним, то за цим має слідувати відповідне покарання, що справлятиме сильний переконливий вплив. І, навпаки, накладення незначного покарання лише породжуватиме атмосферу безкарності.

Звичайно ж, судові органи є незалежними, і, відповідно, вільними у визначенні міри покарання в кожному конкретному випадку, виходячи при цьому з норм, визначених законодавством. Однак, в цьому наборі норм проглядає чіткий намір законодавця: система кримінального судочинства має виробити чітке ставлення до катувань та інших форм жорстокого поводження. Так само і санкції, які накладаються за висновками, зробленими в результаті дисциплінарного розслідування, мають відповідати серйозності самого випадку.

42. Нарешті, ні в кого не повинен виникати сумнів щодо **зобов'язань держави** боротись із безкарністю. Це буде підтримкою крокам, які будуть вживатись на всіх інших рівнях. В разі необхідності, такі органи влади повинні, не вагаючись, шляхом формальної

заяви на найвищому політичному рівні оприлюднити чітке послання про те, що «ніякої толерантності» не може бути до катування або до інших форм жорстокого поводження.

По додаткову інформацію звертайтеся за адресою:

Secretariat of the CPT
Human Rights Building
Council of Europe
F-67075 Strasbourg Cedex
France

Тел.: +33 (0)3 88 41 39 39
Факс: +33 (0)3 88 41 27 72
E-mail: cptdoc@coe.int
Internet: www.cpt.coe.int

Страсбург, вересень 2004 р.

Фото на обкладинці: SICR / ФЕДЕЛЕ, Крістіна

ГАМІВНІ ЗАСОБИ У ПСИХІАТРИЧНИХ УСТАНОВАХ ДЛЯ ДОРΟΣЛИХ

Витяг з 16-ої Загальної доповіді [СРТ/Inf (2006) 35]

Попередні зауваження

36. У своїй 8-ій Загальній доповіді, що стосується 1997 року, Комітет торкнувся питання недобровільного поміщення до психіатричних установ для дорослих. У цьому контексті Комітет зробив численні зауваження щодо гамування збуджених та/або схильних до насильства пацієнтів. Протягом минулих дев'яти років суперечки навколо використання гамівних засобів продовжували розпалювати пристрасті між різними психіатричними традиціями, що захищають різні підходи поводження з такими пацієнтами.

У багатьох психіатричних установах застосування засобів, що обмежують свободу рухів збуджених та/або схильних до насильства пацієнтів, може у певних випадках бути необхідним. Через потенційні зловживання або погане поводження, таке використання гамівних засобів залишається у центрі уваги Комітету. Тож відвідуючи делегації у психіатричних установах уважно вивчають процедури та практику застосування гамівних засобів, а також частоту їх застосування. На жаль, здається, що у багатьох відвіданих установах гамівні засоби застосовуються надмірно.

Комітет вважає, що настав час розширити свої попередні зауваження і вітає коментарі практиків до цього розділу Загальної доповіді. Наступні зауваження зроблені у дусі конструктивного діалогу, щоб допомогти медичному персоналу у виконанні їх важких обов'язків і наданні пацієнтам відповідного піклування.

Застосування гамівних засобів загалом

37. В принципі, лікарні мають бути безпечним місцем як для пацієнта, так і для персоналу. До психіатричних пацієнтів слід стави-

тися з повагою та гідністю, безпечним та людяним чином, поважати їхній вибір та самовизначення. Мінімальною вимогою є відсутність насильства та зловживань з боку персоналу та між пацієнтами.

Звісно, інколи без застосування фізичної сили до пацієнта неможливо обійтися, щоб забезпечити безпеку і персоналу, і пацієнта. Створення та підтримання добрих умов проживання для пацієнтів, а також належний терапевтичний клімат — первинне завдання персоналу лікарні — передбачають відсутність агресії та насильства як між пацієнтами, так і між пацієнтами та персоналом. Тому важливо, щоб персонал отримав належну підготовку та керівництво, щоб бути здатним відповісти етично прийнятним способом на загрози, що становлять збуджені та/або схильні до насильства пацієнти.

38. Межа, що виокремлює пропорційну фізичну силу, застосовану з метою втримати пацієнта від актів насильства, може бути тонкою. Коли цю межу переступають, то це стається скоріш через неуважність або непідготовленість, ніж зловмисно. У багатьох випадках персонал просто неналежним чином оснащений для гамування збуджених та/або схильних до насильства пацієнтів.

Слід також підкреслити, що делегації Комітету дійшли висновку, що активне та пильне ставлення керівництва до застосування гамівних засобів у певній установі зазвичай призводить твердої дисципліни у їх застосуванні.

Типи гамівних засобів, що застосовуються

39. Комітет зіткнувся з різними методами стримування збуджених та/або схильних до насильства пацієнтів, які можуть застосовуватися окремо або у сполученні: стеження (коли персонал постійно знаходиться поруч із пацієнтом та втручається у його/її дії, коли необхідно), ручний контроль, механічні засоби, такі як ремені, гамівна сорочка або закриті ліжка, хімічні засоби (уведення пацієнту ліків проти його/її волі для контролю над поведінкою) та ізоляція (недобровільне залишення пацієнта на самоті у закритій кімнаті). Як правило, методи, які обираються щодо певного пацієнта, мають бути найбільш пропорційними (серед доступних) до ситуації, що виникла; наприклад, автоматичне застосування механічних або хімічних засобів не потрібне у випадках, коли достатньо короткого періоду ручного контролю у сполученні з використанням психологічних методів заспокоєння особи.

Як можна очікувати, використання усного переконання (тобто розмови із пацієнтом для його/її заспокоєння) є технікою, яку Комітет вітав би найбільше, але часом може бути необхідним застосування інших засобів, які прямо обмежують свободу рухів пацієнта.

40. Певні механічні засоби, які ще можна знайти в деяких лікарнях, відвіданих Комітетом, зовсім непридатні для такої мети і цілком можуть вважатися принизливими. Наручники, металеві ланцюги та ліжка-клітки чітко відносяться до цієї категорії; їм не місце у психіатричній практиці, і вони мають бути виключені із використання негайно.

Здається, що використання ліжок із сітками, поширене у багатьох країнах це кілька років тому, постійно зменшується. Навіть у тих небагатьох країнах, де вони використовуються, ліжка із сітками застосовують значно менше. Це є позитивним рухом, і Комітет хотів би заохотити держави продовжувати зусилля, спрямовані на подальше зменшення застосування ліжок із сітками.

41. Якщо застосовуються хімічні засоби, такі як седативні, протипсихотичні, гіпнотичні та транквілізуючі, до них ставляться такі ж вимоги, як і до механічних засобів. Слід постійно брати до увази побічні наслідки, які такі засоби можуть мати для певного пацієнта, особливо, коли медикаменти застосовуються у сполученні з механічними засобами або з ізоляцією.

42. Щодо ізоляції, саме цей засіб не обов'язково є належною альтернативою застосуванню механічних, хімічних та інших гамівних засобів. Ізоляція пацієнта може призвести до його заспокоєння на короткий час, але відомо, що вона також може спричинити розгубленість та стурбованість, у всякому разі, в деяких пацієнтів. Іншими словами, поміщення у ізолятор без належних супроводжуючих гарантій може мати зворотні наслідки. У кількох психіатричних лікарнях спостерігалась схильність автоматично відмовлятися від інших гамівних засобів на користь ізоляції, що викликає стурбованість Комітету.

Коли гамувати пацієнта

43. Як правило, до пацієнта мають застосовуватися гамівні засоби лише у крайньому випадку, тобто як виключні дії, що застосовуються для відвернення безпосередньої загрози спричинення

тілесних ушкоджень або для зменшення гострого збудження та/або насильства.

На практиці Комітет часто спостерігав, що до пацієнтів застосовуються гамівні засоби, зазвичай механічні, як покарання за погану поведінку або як спосіб змінити поведінку.

Більше того, у багатьох психіатричних установах, відвіданих Комітетом, гамівні засоби застосовуються задля зручності персоналу, тобто для убезпечення складних пацієнтів на час, поки виконуються інші завдання. Звичайним виправданням, яке надавалось Комітету, була нестача персоналу, що змушує збільшувати використання гамівних засобів.

Цей довід є непереконливим. Застосування гамівних засобів правильним чином та відповідне оточення вимагає більшої – а не меншої – кількості медичного персоналу, оскільки кожен такий випадок вимагає від персоналу вести пряме, особисте та постійне спостереження (див. параграф 50).

До добровільних пацієнтів гамівні засоби мають застосовуватися лише з їхньої згоди. Якщо застосування гамівних засобів до добровільних пацієнтів здається необхідним, а пацієнт незгоден, правовий статус такого пацієнта має бути переглянутим.

44. Що можна зробити, щоб попередити зловживання або надмірне вживання гамівних засобів? Перш за все, досвід свідчить, що у багатьох психіатричних установах використання, зокрема, механічних засобів може бути значно зменшено. Програми, запроваджені у деяких країнах для цієї мети, здаються успішними, у той же час це й не призвело до збільшення застосування хімічних гамівних засобів або ручного контролю. Тож виникає питання, чи не може повне (або майже повне) виключення механічних гамівних засобів стати реалістичною метою на подальше.

Безумовно, кожен випадок застосування гамівних засобів має бути санкціонований лікарем або, щонайменше, про нього мають доповісти лікарю без затримки, щоб отримати дозвіл на цей захід. За досвідом Комітету, гамівні засоби застосовуються частіше, якщо лікар надає попередню банкетну згоду замість того, щоб приймати рішення в залежності від випадку (ситуації).

45. Коли надзвичайна ситуація, що призвела до застосування гамівних засобів припиняється, пацієнт має бути негайно звільнений. Час від часу Комітет зустрічав пацієнтів, до яких механічні гамів-

ні засоби застосовувалися днями. Не може бути виправдання такої практики, яка на погляд Комітету становить погане поводження.

Один із головних мотивів, чому така практика зберігається, є те, що небагато психіатричних установ мають чіткі правила щодо тривалості періоду застосування гамівних засобів. Психіатричні установи мають потурбуватися про створення правила, коли дозвіл на використання механічних гамівних засобів втрачає чинність після певного періоду часу, якщо тільки ясно не продовжується лікарем. Наявність такого правила спонукає лікаря особисто відвідати пацієнта, до якого застосовані засоби, і, таким чином, перевірити його/її психічний та фізичний стан.

46. Як тільки гамівні засоби зняті, важливо провести бесіду із пацієнтом. Для лікаря це надасть можливість пояснити мотиви такого заходу і, таким чином, зменшити пережиту психологічну травму, а також відновити стосунки між лікарем та пацієнтом. Для пацієнта така бесіда є можливістю пояснити його/її почуття до застосування гамівних засобів, що надасть можливість поліпшити розуміння як самим пацієнтом, так і персоналом його/її поведінки. Пацієнт та персонал можуть спробувати знайти інші засоби для пацієнта, щоб підтримувати контроль над ним/нею, тим самим, можливо, попередивши спалах насильства і подальше застосування гамівних засобів.

Як застосовувати гамівні засоби

47. Роками багато пацієнтів розповідали делегаціям Комітету про досвід застосування до них гамівних засобів. Пацієнти постійно повторювали, що вони відчували цілковиту муку від приниження, почуття, яке часом посилювалось завдяки способу, у який гамівні засоби застосовувалися.

Для персоналу психіатричної лікарні має бути вкрай важливо, щоб умови та обставини, що супроводжують використання гамівних засобів, не шкодили психічному та фізичному здоров'ю пацієнта. Це має на увазі, між іншим, щоб попередньо призначене лікування, наскільки це можливо, не переривалось, і щоб пацієнти, залежні від певних речовин отримували відповідне лікування симптомів відмови та обставина, що ці симптоми спричинені позбавлення нелегальних наркотиків, нікотину або інших речовин, нічого не змінює.

48. Загалом, місце, де до пацієнта застосовуються гамівні засоби, має бути спеціально обладнане для цих цілей. Воно має бути

безпечним (тобто без вибитих стекол або плиток), та мати відповідне освітлення та опалення, тим самим створюючи заспокійливе оточення для пацієнта.

Крім того, пацієнт, до якого застосовуються гамівні засоби, має бути відповідно одягненим і не демонструватися іншим пацієнтам, якщо тільки він/вона ясно не вимагають іншого або коли відомо, що пацієнт потребує товариства. Слід гарантувати за будь-яких обставин, щоб пацієнту, до якого застосовуються гамівні засоби, не завдали шкоди інші пацієнти. Звичайно, персоналу не повинні допомагати інші пацієнти під час застосування гамівних засобів до пацієнта.

Коли застосовуються гамівні засоби, вони мають застосовуватися майстерно і обережно, щоб не ставити під загрозу здоров'я пацієнта і не спричиняти болю. Життєво важливі функції пацієнта, такі як дихання, здатність спілкуватися, їсти і пити не повинні утруднюватися. Якщо пацієнт схильний кусатися, ссати або плюватися, несприятливі наслідки можуть бути відвернені засобами іншими, ніж заклеювання рота.

49. Гамування збуджених або схильних до насильства пацієнтів є нелегким завданням для персоналу. Важливим є не тільки навчання, але й поновлення навиків під час курсів, що мають організовуватися з регулярними інтервалами. Такі курси мають зосереджуватися не тільки на навчанні медичного персоналу тому, як застосовувати гамівні засоби, але, що також важливо, мають забезпечувати, щоб вони розуміли, як застосування гамівних засобів може вплинути на пацієнта, і щоб вони знали, як піклуватися про пацієнта, до якого застосовані гамівні засоби.

50. Використання гамівних засобів належним чином вимагає значних сил персоналу. Наприклад, Комітет вважає, що коли кінцівки пацієнта утримуються ременями або стрічками, навчений співробітник має бути постійно присутнім, щоб підтримувати терапевтичний зв'язок та надавати допомогу. Така допомога може включати супровід пацієнта до туалету або у виключних випадках, коли неможливо припинити застосування гамівних засобів миттєво, допомогу у прийнятті їжі.

Ясно, що відеоспостереження не може замінити постійну присутність персоналу. У випадку, коли пацієнт ізольований, персонал може бути за межами його кімнати за умови, що пацієнт може

повністю бачити представника персоналу і останній може постійно спостерігати та чути пацієнта.

Впровадження всебічної політики щодо гамування

51. Кожна психіатрична установа повинна мати всебічну, ретельно розроблену, політику щодо гамування. Важливо залучити до розробки такої політики як персонал, так і керівництво. Така політика має чітко визначати, які гамівні засоби можуть застосовуватися, за яких обставин використовуватися, практичні способи їх виконання, потрібний нагляд та дії, які слід вжити після припинення заходів.

Політика також має містити розділ щодо інших важливих питань, таких як: навчання персоналу; оскарження; внутрішній та зовнішній механізм звітування; бесіда. На думку Комітету, така всебічна політика не лише значно допоможе персоналу, але буде також корисною у забезпеченні того, щоб пацієнти і їхні охоронці або їхні уповноважені розуміли підстави для можливого застосування гамівних засобів.

Звіт про випадки застосування гамівних засобів

52. Досвід свідчить, що детальні та акуратні записи випадків застосування гамівних засобів можуть надати керівництву відомості про частоту їхнього застосування та спонукати до заходів, спрямованих, якщо це потрібно, на зменшення таких випадків.

Добре, якщо впроваджено окремий журнал для записів усіх випадків застосування гамівних засобів. Це може бути зроблено на додаток до записів у особистій медичній картці пацієнта. Записи у журналі мають включати час, коли захід розпочато та закінчено; обставини справи; підстави для застосування цих засобів; ім'я лікаря, який наказав або схвалив їх; звіт щодо будь-яких ушкоджень, яких зазнав пацієнт або персонал. Пацієнтам має бути надане право додати коментарі до журналу, і їм мають повідомити про таке право; на свою вимогу, вони мають отримати копію усього запису.

53. Можуть також бути розглянуті регулярні звіти до зовнішніх моніторингових органів, наприклад до управління з охорони здоров'я. Очевидна перевага такого механізму звітування у тому, що це полегшить національний та регіональний контроль за практикою га-

мування, і, таким чином, полегшить зусилля, спрямовані на краще розуміння і, відповідно, управління їх застосуванням.

Кінцеві зауваження

54. Слід визнати, що застосування гамівних засобів зумовлено більшою частиною немедичними факторами, такими як сприйняття персоналом їх ролі та знання пацієнтами їхніх прав. Порівняльний аналіз доводить, що частота застосування гамівних засобів, у тому числі ізоляції, є наслідком не лише рівня персоналу, діагнозів пацієнтів або матеріальних умов установи, але також «культури та ставлення» персоналу лікарні.

Зменшення застосування гамівних засобів до прийняттого мінімуму вимагає зміни культури у багатьох психіатричних установах. Роль керівництва є вирішальною у цьому відношенні. Якщо керівництво не заохочуватиме персонал та не пропонуватиме їм альтернативи, усталена практика постійного застосування гамівних засобів, можливо, візьме гору.

**ДОПОВІДЬ
УРЯДУ УКРАЇНИ
ЗА НАСЛІДКАМИ ВІЗИТУ ДО УКРАЇНИ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО КОМІТЕТУ
У ЗАПОБІГАННІ КАТУВАННЯМ
ЧИ НЕЛЮДСЬКОМУ АБО ТАКОМУ,
ЩО ПРИНИЖУЄ ГІДНІСТЬ,
ПОВОДЖЕННЮ ЧИ ПОКАРАННЮ (КЗК)
24 ЛИСТОПАДА – 6 ГРУДНЯ 2002 Р.**

*Український уряд дав згоду на публікацію цього звіту й відповіді уряду.
Відповідь Уряду представлена в документі СРТ/Inf (2004) 35.*

Страсбург, 1 грудня 2004 р.

ПЕРЕЛІК РЕКОМЕНДАЦІЙ, КОМЕНТАРІВ І ІНФОРМАЦІЙНИХ ЗАПИТІВ КЗК

І. СПІВРОБІТНИЦТВО

Рекомендації

- нагадати старшим офіцерам міліції й оперативному персоналу про зобов'язання, які прийняті Україною в рамках Конвенції, що засновує КЗК (пункт 8);
- співробітникам міліції всіх рівнів відмовитися від залякування ув'язнених перед і після візитів делегацій КЗК (пункт 8).

Коментарі

- у майбутньому українська влада має бути впевнена, що вона надає КЗК своєчасну й повну інформацію щодо всіх місць утримання осіб, позбавлених волі (пункт 7).

ІІ. ФАКТИ, ВИЯВЛЕНІ ПІД ЧАС ВІЗИТУ, І ЗАПРОПОНОВАНІ ДІЇ

А. Установи Міністерства внутрішніх справ

1. Попередні зауваження

Рекомендації

- українській владі підвищити рівень поінформованості працівників слідчих органів і прокуратури, а також суддів, про нове законодавство й закликати їх активно застосовувати запобіжні заходи, не пов'язані з утриманням під вартою, до осіб, що підозрюються у здійсненні карних злочинів (пункт 12);
- вжити відповідних заходів для викорінювання практики, описаної в пункті 16, та забезпечити, щоб затримання й допит осіб, підозрюваних у здійсненні карних злочинів, здійснювався у суворій відповідності до положень Кримінально-процесуального кодексу (пункт 16).

Коментарі

- КЗК дуже сподівається, що нова процедура, затверджена в грудні 2002 р. (відповідно до якої, при наявності вимоги про повернення ув'язненого до відділення міліції, керівники слідчих підрозділів і керівники СІЗО повинні направити прокуророві, що наглядає над слідством, докладний звіт, у якому викладені причини вимоги про перевід), буде офіційно введена до нового Кримінально-процесуального кодексу, прийняття якого наразі готується (пункт 14).

Інформаційні запити

- інформацію про результати виконання інструкцій, спрямованих 15 грудня 2002 р. Генеральною Прокуратурою України цивільному й військовому прокурорам з наказом суворо дотримуватися положень статті 155 Кримінально-процесуального кодексу щодо тривалості утримання в ІТУ (пункт 13);
- які кроки були започатковані українською владою для приведення цієї норми у відповідність до статті 29 Конституції (пункт 15).

2. Каткування й інші форми жорстокого поводження

Рекомендації

- регулярно надсилати до правоохоронних органів лист, спрямований 15 травня 2001 р. Колегією Міністерства внутрішніх справ України всім співробітникам міліції, підкреслюючи в листі, що порушення в подальшому не ігноруватимуться й спричинять суворе покарання (пункт 21);
- Генеральній Прокуратурі України направити директиви прокурорам для того, щоб вони проявляли більшу активність у боротьбі з жорстоким поводженням. Кожна скарга про жорстоке поводження має бути ретельно розслідувана. Крім того, дії прокурора не обов'язково повинні залежати від наявності офіційної скарги – вони повинні вживати заходів у кожному випадку, коли можна припустити одержання ушкоджень ув'язненим під час перебування в правоохоронних органах (пункт 23);
- якщо підозрюваний, доставлений у суд, заявляє про жорстоке поводження з боку міліції, суддя повинен записати таку скаргу

- гу, наказати провести невідкладну медичну експертизу й вжити необхідних заходів для забезпечення ретельного розслідування скарги. Такий підхід повинен використовуватися поза залежністю від того, чи має ув'язнений наявні зовнішні ушкодження. Далі, навіть у відсутності скарг на жорстокий поведження, суддя повинен віддати наказ про проведення медичного обстеження, якщо є які-небудь підстави вважати, що людина могла стати жертвою жорстокого поведження (пункт 24);
- особи, звільнені з-під варти без направлення до суду, повинні мати право звернутися за медичним обстеженням і одержати довідку від лікаря відповідної кваліфікації (пункт 24);
 - негайно та рішуче припинити існуючу практику відмови в прийомі в ІТУ затриманих з очевидними ушкодженнями і їхнього повернення до районних відділень, звідки ті прибули, у випадках, коли міліція не може надати медичну довідку, що реєструє ці ушкодження (пункт 26).

Інформаційні запити

- всі подробиці третьої справи, описаного в пункті 19, які дозволили прокуророві відхилити скаргу (пункт 23);
- докладні відомості про тривалість підготовки, що введена для співробітників міліції в 2000 р., і про конкретні заходи, вжитих для впровадження ідей прав людини в практичну професійну підготовку для роботи в таких ситуаціях, як затримання або допит підозрюваних (пункт 25);
- інформацію, чи проходять вже працюючі співробітники міліції професійну перепідготовку, щоб також скористатися новими програмами підготовки (пункт 25).

3. Основні засоби запобігання жорстокого поведження

Рекомендації

- вжити заходів для забезпечення суворого практичного дотримання норм статті 106 Кримінально-процесуального кодексу, що передбачає право затриманого повідомити близьких родичів або третю сторону про свій стан (пункт 28);
- будь-яка можливість затримки виконання цього права повинна бути обумовлена законом, забезпечена необхідними гаран-

- тіями (наприклад, будь-яка затримка має бути зареєстрована в письмовому вигляді із зазначенням причин і має бути схвалена суддею або прокурором) і суворо обмежена в часі (пункт 28);
- внести зміни у відповідні норми Кримінально-процесуального кодексу, аби було чітко зазначене, що особи, позбавлені волі міліцією, мають право на звертання до юриста з моменту затримання. До внесення таких виправлень Комітет рекомендує дати міліції чіткі інструкції, щоб затримані мали доступ до послуг юриста з моменту затримання відповідно до статті 106, тобто з моменту, коли особа змушена залишитися зі співробітниками правоохоронних органів (пункт 29);
 - поліпшити поінформованість асоціацій юристів у питаннях надання юридичної допомоги особам, позбавлених волі міліцією (пункт 30);
 - забезпечити, аби особи, позбавлені волі, належним чином інформувалися щодо можливості виклику юриста з адвокатур (пункт 30);
 - невідкладно вжити необхідних заходів для закріплення в законодавстві права осіб, затриманих міліцією, на звертання до лікаря (пункт 31);
 - всі особи, затримані міліцією, мають бути забезпечені документом з викладом всіх їхніх прав у чіткій і доступній формі в момент позбавлення волі. Крім того, такий документ повинен бути доступний кількома мовами, а затриманий має підписати заяву, що підтверджує, що він був проінформований про свої права зрозумілою йому мовою (пункт 32);
 - створити правила проведення допитів у світлі зауважень, викладених у пункті 34 (пункт 34);
 - негайно створити чіткі інструкції з акуратного, повного та точного ведення записів реєстрації затримань (пункт 35).

Інформаційні запити

- чи дотримуються всі три права, перелічені в пункті 27 щодо всіх категорій осіб, позбавлених волі міліцією, включаючи затриманих відповідно до Кодексу про адміністративні порушення й Закон про міліцію? (пункт 33).

4. Умови утримання

Рекомендації

- негайно покласти край практиці утримання затриманих у районних відділеннях міліції більше кількох годин (пункт 38);
- вжити заходів, аби камери в районних відділеннях міліції утримувалися в чистоті, були забезпечені достатнім штучним освітленням й вентиляцією (пункт 38);
- вжити заходів, аби всі затримані мали постійний доступ до питної води (пункт 38);
- всім державним органам забезпечити підтримку, у тому числі фінансову, роботи Міністерства внутрішніх справ з поліпшення умов в ізоляторах тимчасового утримання (ІТУ) (пункт 39);
- приділити особливу увагу швидкому демонтажу віконних ставень у камерах ІТУ по всій країні й створенню прогулянкових двориків достатнього розміру для фізичних вправ ув'язнених (пункт 45);
- негайно забезпечити, щоб у тих ІТУ, де є дворики для прогулянок, ув'язнені мали реальний доступ туди протягом однієї години щодня (пункт 45);
- невідкладно у всіх ІТУ:
 - негайно забезпечити, щоб ув'язнені були забезпечені повним комплектом чистих постільних приналежностей, з регулярним пранням;
 - негайно забезпечити, щоб в усіх ІТУ ув'язнені були забезпечені основними гігієнічними приналежностями з можливістю митися щодня (включаючи гарячий душ один раз на тиждень протягом усього ув'язнення);
 - негайно забезпечити, щоб в усіх ІТУ ув'язнені одержували харчування відповідну кількість разів (пункт 45);
- забезпечити достатню ізоляцію вбиралень у камерах (пункт 45);
- забезпечити доступ ув'язнених до матеріалів для читання в усіх ІТУ (пункт 45);
- забезпечити, аби кількість ув'язнених в ІТУ не перевищувала офіційну місткість, і вжити заходів для поступового зменшення кількості ув'язнених; кінцевою метою має бути надання житлового простору не менше 4 м² на людину (пункт 45);

- всі ув'язнені при надходженні до ІТУ повинні проходити обстеження кваліфікованим працівником медичної служби. Таке обстеження повинне проводитися поза зоною чутності й, за винятком випадків, коли медик спеціально просить про це, поза зоною видимості персоналу установи (пункт 46);
- забезпечити регулярну присутність фельдшера в ІТУ (пункт 46);
- невідкладно забезпечити безперервне лікування від туберкульозу ув'язнених у випадку перевodu із СІЗО до ІТУ; зрозуміло, що це зажадає більш тісних контактів між медичними працівниками установ Департаменту виконання покарань та установ Міністерства внутрішніх справ (пункти 46 і 124);
- переглянути законодавчі норми й практику в сфері контактів із зовнішнім світом (пункт 47);
- виправити ситуацію з браком активності ув'язнених у центрі прийому й розподілу безхатченків в Івано-Франківську (пункт 48).

Коментарі

- у центрі прийому й розподілу безхатченків в Івано-Франківську варто ізолювати внутрішньокамерні туалети й полагодити душ (пункт 48).

Інформаційні запити

- коментарі української влади про використання суми, нібито виділеної в 2002 році Міністерству внутрішніх справ для поліпшення умов ув'язнення (пункт 39);
- докладний звіт про виконання планів і роботи, розпочатої в ІТУ, як зазначено в листі від 15 квітня 2003 р. (пункт 45).

В. Іноземні громадяни, затримані відповідно до законодавства про іноземців

1. Попередні зауваження

Інформаційні запити

- подальшу інформацію про реформу, що розглядається, для встановлення максимального періоду ув'язнення в очікуванні депортації, що не перевищує 6 місяців (пункт 50);

- відомості, чи має намір українська влада уповноважити суд ухвалювати рішення щодо розміщення іноземців, якщо термін ув'язнення перевищує 72 години (пункт 50).

2. Жорстоке поводження

Рекомендації

- українська влада має недвозначно роз'яснити військам Прикордонної служби, що не можна застосовувати більше сили, ніж це необхідно при затриманні, і що, після взяття затриманого під контроль, немає жодного виправдання його побиттю (пункт 53);
- ініціювати розслідування скарг на фізичне жорстоке поводження з боку прикордонників при затриманні іноземних громадян або по їхньому прибутті до Павшинського центру для чоловіків, з метою вимагання грошей або цінностей (пункт 53).

3. Умови утримання

Рекомендації

- у відвіданих ізоляторах тимчасового утримання й, у разі потреби, в інших ізоляторах з аналогічною ситуацією, негайно вжити необхідних заходів для:
 - забезпечення достатнього освітлення (включаючи денне світло), вентиляції й опалення в ізоляторах тимчасового утримання;
 - зменшення ступеня заповнення спалень/камер; кінцевою метою має бути надання 4 м² житлового простору кожному ув'язненому;
 - забезпечення видачу їжі у спеціально призначених для цього приміщеннях;
 - надання кожному ув'язненому можливості приймати душ як мінімум один раз на тиждень із достатньою кількістю гарячої води;
 - забезпечення всіх ув'язнених основними засобами, необхідними для дотримання особистої гігієни (мило, зубна щітка й паста, рушники тощо), і своєчасної періодичної заміни цих засобів;

- надання ув'язненим достатньої кількості засобів для утримання в чистоті й гігієнічному стані їхніх камер/спалень і санітарних приміщень;
- забезпечення кожного ув'язненого власним ліжком (пункт 62);
- негайно вжити необхідних заходів для надання всім ув'язненим Чопського центру тимчасового утримання та камер при штабі в Мукачевому можливості щоденної годинної прогулянки (пункт 63);
- докласти зусиль для забезпечення основного мінімуму діяльності особам, затриманим відповідно до законодавства про іноземців (пункт 65);
- приміщення Чопського центра мають використовуватися винятково для коротких термінів утримання, якщо в центрі неможливо ввести політику відкритих дверей і забезпечити мінімум діяльності (пункт 65);
- забезпечити систематичні й регулярні візити медичного персоналу до ув'язнених, що перебувають у камерах при штабі в Мукачевому (пункт 66);
- ввести систематичний медичний огляд при надходженні до центрів тимчасового утримання (пункт 66);
- створити докладну інструкцію для застосування в ізоляторах тимчасового утримання у випадках підозри на туберкульоз, що включає заходи, яких має бути вжито і до ув'язнених у таких випадках, включаючи умови утримання (пункт 67);
- ввести спеціальну підготовку для співробітників центрів для іноземців, яка б задовольняла критеріям, переліченим у пункті 68 (пункт 69).

Інформаційні запити

- протягом одного місяця після одержання даного звіту, докладну інформацію про конкретні заходи, що були, заявлені українською владою в листі від 15 квітня 2003 р., пов'язаних з виділенням достатніх фінансових ресурсів органам, які відповідають за утримання осіб, що затримані відповідно до законодавства про іноземців, з метою забезпечення основних життєвих потреб ув'язнених (задовільного харчування, постільні принадлежности й необхідний одяг), а також контролю використання цих ресурсів (пункт 61);

- протягом одного місяця після одержання даного звіту, підтвердження, що ув'язнені більше не утримуються протягом довгого часу в камерах при штабі військової частини 2142 у Мукачевому (пункт 61).

4. Гарантії для затриманих іноземців

Рекомендації

- вжити заходів для забезпечення дотримання законодавства про іноземців щодо письмового повідомлення прокурора протягом 24 годин після затримання особи й обов'язку запросити санкцію прокурора для продовження ув'язнення на строк більше 72 годин (пункт 70);
- вжити необхідних заходів для забезпечення того, щоб усі без винятку особи, затримані відповідно до законодавства про іноземців:
 - мали право, з моменту затримки, повідомити родичів або третю сторону за своїм вибором про свій стан;
 - мали право на звертання до юриста й право спілкуватися з юристом на всіх етапах розгляду;
 - мали можливість, у разі необхідності, одержати допомогу кваліфікованого перекладача на різних етапах розгляду;
 - негайно інформувалися про їхній стан й права (пункт 73);
- на початку ув'язнення всім затриманим має бути наданий документ, що роз'ясняє процедуру, що застосовується до них, і їхні права. Цей документ має бути доступним мовами, найпоширенішими серед осіб, що затримані відповідно до законодавства про іноземців (пункт 73);
- переглянути законодавчі норми щодо кінцевого строку подачі заяви про надання притулку (пункт 74);
- вжити необхідних заходів для забезпечення того, щоб повідомлення офіційних осіб країн, з яких прибутку затримані, відбувалося тільки за згодою затриманих (пункт 76);
- невідкладно створити чіткі інструкції з акуратного, повного й точного ведення записів реєстрації затримок (пункт 79).

Коментарі

- українська влада покликана продовжувати дії, що вживаються в сфері контактів між ув'язненими-членами однієї родини (пункт 77).

Інформаційні запити

- додаткову інформацію про застосовані процедури, що пов'язані з висилкою особи з території України, і про можливість подачі апеляцій проти рішення про депортацію або рішення про відмову в наданні притулку (пункт 75);
- чи існує норма про апеляцію з дією, що призупиняє, у всіх випадках? (пункт 75);
- яких заходів вжито для полегшення процедури відвідувань іноземних громадян у центрах тимчасового утримання й забезпечення можливості контактів по телефону? (пункт 78);
- чи всі центри тимчасового утримання регулярно відвідуються прокурорами? (пункт 80).

В. Установи Державного Департаменту виконання покарань

1. Попередні зауваження

Рекомендації

- забезпечити, щоб всі відповідні органи приймали активну участь у боротьбі з переповненістю за допомогою практичного застосування всіх заходів, введених з 2001 року. Відповідно до принципів, що викладені в Рекомендаціях Європейського Комітету Міністрів R (80) 11 стосовно досудового ув'язнення й R (99) 22 щодо переповненості в'язниць і зменшення кількості ув'язнених, на яких ґрунтувалися українські законодавці, найбільша увага має бути прикута до того, аби утримання під вартою використовувалося тільки у виняткових випадках і протягом мінімального терміну, сумісного з інтересами правосуддя (пункт 85);
- подвоїти зусилля для забезпечення того, щоб ув'язнені одержували їжу задовільної якості й у достатній кількості (пункт 87);
- всеукраїнським державним органам, про яких йдеться у програмі реформування й підтримки пенітенціарної системи на 2002-2005 рр., забезпечити якнайшвидше вживання заходів із впровадження системи діяльності ув'язнених, їхнього професійного навчання й освіти. Це також стосується осіб, що перебувають у

попередньому ув'язненні, і ув'язнених, що очікують остаточного вироку після подачі апеляції (пункти 88 і 120).

Інформаційні запити

- думка української влади з питання відмови від багатомісних камер на користь невеликих приміщень (пункт 86).

2. Жорстоке поводження

Рекомендації

- провести незалежне й ретельне розслідування скарг на залякування ув'язнених тюремним персоналом після візиту делегації й проведення обшуків між 5 лютого й 15 березня 2003 р., і повідомити Комітет про результати розслідування (пункт 90);
- однозначно повідомити персонал колонії № 14, що будь-які форми жорстокого поводження є неприйнятними й суворо каратимуться (пункт 91);
- внести до Правил внутрішнього розпорядку виправно-трудових установ виправлення для того, щоб ув'язненим не передавалися повноваження, пов'язані з підтримкою порядку й контролем (пункт 92).

3. Особливі категорії ув'язнених

Рекомендації

- забезпечити довічно ув'язнених тюремною формою, що не виділяється за кольором й ліквідувати написи на формі, що позначають вид ув'язнення (пункт 100);
- забезпечити, щоб штучне освітлення не вмикалося в нічний час за винятком випадків гострої потреби (пункт 100);
- подвоїти зусилля з надання особам, що відбувають довічний ув'язнення, більших можливостей для роботи й іншої корисної діяльності поза камерами (спорт, освіта, дозвілля, тощо) (пункт 100);
- привести право осіб, що відбувають довічне ув'язнення, і ув'язнених, засуджених до тюремного режиму, на побачення у відповідність до подібного права осіб, що перебувають у колоніях (пункти 100 і 104);

- переглянути порядок одержання передач особами, що відбувають довічне ув'язнення, і ув'язненими, засудженими до тюремного режиму (пункти 100, 104 і 118);
- звернути особливу увагу на введення відповідної політики утримання в ув'язненні (пункт 101);
- негайно покласти край практиці надягання наручників на ув'язнених, що була описана в пункті 102 (пункт 102);
- переглянути політику частого переводу ув'язнених до інших камер у в'язниці № 8 та в інших пенітенціарних установах у світлі міркувань, викладених у пункті 105 (пункт 105);
- негайно вжити заходів, включаючи, якщо потрібно, ліквідацію існуючих законодавчих перешкод, для припинення обмежувального режиму для осіб, що перебувають у попередньому ув'язненні, й тих, хто очікує на остаточний вирок (пункт 106).

4. Умови утримання у відвіданих пенітенціарних установах

Рекомендації

- у Житомирській в'язниці № 8 провести необхідний ремонт у корпусі № 1, щоб дорівняти матеріальні умови в цьому будинку до умов у корпусі № 2, що призначений для жінок та неповнолітніх (пункт 117);
- забезпечити достатнє опалення камер у Житомирській в'язниці № 8 (пункт 117);
- у СІЗО № 21 усунути виявлені матеріальні недоліки, забезпечивши, аби:
 - кожний ув'язнений мав власне ліжко з повним і чистим комплектом постільних приналежностей;
 - вбиральні у камерах були достатньо ізольованими й мали справний злив;
 - вікна у всіх камерах були зашклені;
 - камери належним чином опалювалися;
 - душі підтримувалися в справному стані й, якомога швидше, їхню кількість було збільшено (пункт 117);
- завершити заплановане будівництво нового будинку на 250 місць у СІЗО № 21 (пункт 117);

- зменшити ступінь заповнювання в камерах трьох установ, з кінцевою метою доведення розміру житлового простору на одну людину до 4 м² (пункт 117);
- переглянути положення Кримінально-виконавчого кодексу й закону, що регулює попереднє ув'язнення, у частині права на одержання передач у світлі зауважень, викладених у пункті 118 (пункт 118);
- приділити найбільш пильну увагу потребам неповнолітніх ув'язнених у в'язниці № 8 та СІЗО № 21, шляхом введення повноцінної програми освітніх, розважальних і спортивних заходів, спрямованих на стимулювання їхньої соціальної інтеграції й реабілітації (пункт 120);
- розглянути питання перебудови двориків для прогулянок у пенітенціарних установах для забезпечення ув'язнених повноцінною фізичною активністю або можливістю занять спортом (пункт 121).

Інформаційні запити

- підтвердження, що у в'язниці № 8 вирішена проблема забезпечення жінок спеціальними гігієнічними приналежностями (пункт 112);
- підтвердження, що ув'язнені в колонії № 14 забезпечені одягом, що відповідає погодним умовам (пункт 116).

5. Охорона здоров'я

Рекомендації

- докласти всіх зусиль для того, щоб заходи щодо боротьби з туберкульозом були повністю реалізовані, та забезпечити, щоб пенітенціарні установи продовжували забезпечуватися відповідною кількістю медикаментів для лікування туберкульозу, і приділити особливу увагу виконанню програми щодо харчування ув'язнених, хворих на туберкульоз (пункт 124);
- проводити безкоштовне тестування ув'язнених на ВІЛ (пункт 125);
- виконати рекомендацію щодо реєстрації ушкоджень, виявлених в ув'язнених відповідно до пункту 26 звіту про візит 2000 р. (пункт 126);

- негайно покласти край практиці, коли уколи ув'язненим робляться через віконце у двері лазарету, на очах у тюремного персоналу. Лікування завжди має проводитися в кімнатах, спеціально призначених для цієї мети, поза зоною чутності й, за винятком випадків, коли медик спеціально просить про це, поза зоною видимості персоналу в'язниці (пункт 127);
- забезпечити, щоб особи, що відбувають довічне ув'язнення у Житомирській в'язниці № 8 (і, при необхідності, у будь-якій іншій пенітенціарній установі країни), що вимагають психіатричної допомоги в спеціальній лікарняній установі, переводилися до такої лікарні без зволікання (пункт 128).

6. Інші питання

Рекомендації

- забезпечити в ШІЗО й ПКТ у в'язниці № 8 достатнє опалення (пункти 130 і 132);
- завершити ремонт штрафного ізолятора в СІЗО № 21, забезпечити відповідний доступ до природного освітлення (пункти 130 і 132);
- у колонії № 14 не розміщати у камерах штрафного ізолятора площею 10 м² більше двох ув'язнених (пункти 130 і 132);
- негайно вжити заходів, щоб ув'язнені, що перебувають у штрафному ізоляторі (ШІЗО), мали можливість щоденної одногодинної прогулянки й забезпечувалися матеріалами для читання (пункт 131);
- якомога швидше переглянути порядок утримання в ПКТ, для того, щоб забезпечити таким ув'язненим, в усій пенітенціарній системі, можливість побачень (пункт 133);
- скасувати заборону на одержання посилок під час перебування в ПКТ. У разі необхідності внести виправлення до відповідних інструкцій (пункт 133);
- забезпечити, щоб короткострокові побачення були звільнені від будь-яких грошових внесків з боку ув'язнених або їхніх родичів (пункт 136);
- усунути недоліки, описані в пункті 137, що стосуються матеріальних умов проведення короткочасних побачень (пункт 137);

- забезпечити, щоб всі ув'язнені (що перебувають у попередньому ув'язненні й такі, що відбувають покарання) в усій пенітенціарній системі мали конфіденційний доступ до національних і міжнародних органів, що уповноважені приймати скарги, шляхом вживання практичних заходів, рекомендованих у звіті про візит 2000 року, а саме: установки доступних ув'язненим закритих скриньок для скарг, які можуть бути відкриті тільки спеціально призначеними особами, а також забезпечення ув'язнених конвертами (пункт 138);
- забезпечити ув'язнених листівками, що містять перелік і адреси національних і міжнародних органів, куди вони можуть звернутися зі скаргою (пункт 138);
- покласти край практиці систематичного використання газом і супроводжуваної собаками, при відкритті камер у корпусі № 1 СІЗО № 21 (пункт 140);
- забезпечити, щоб у всіх пенітенціарних установах слезозоточивий газ застосовувався тільки у виняткових випадках, які повинні бути вичерпно перелічені й підлягати суворому контролю (пункт 140);
- забезпечити, щоб приміщення розміром близько 2 м² обов'язково призначалися не більш, ніж для однієї людини, а також значно знизити кількість ув'язнених, що перебувають у приміщенні розміром близько 9 м² (пункт 141);
- приділити пильну увагу вирішенню питання умов транспортування ув'язнених з урахуванням рекомендацій КЗК, наданих у пункті 131 звіту про візит 2000 року (пункт 142).

Коментар

- українську владу закликають якомога швидше скасувати практику внесення плати за довгострокові побачення (пункт 136).

Інформаційні запити

- думка української влади стосовно запрошення офіційних осіб, повторені в пункті 123 звіту про візит 2000 року, з метою перегляду умов, у яких проходять побачення, і якнайшвидшого забезпечення того, щоб побачення осіб, що перебувають у попередньому ув'язненні, і осіб, що відбувають покарання, проводилися в більш відкритих умовах (пункт 137).

М. Психіатричні медичні установи

1. Попередні зауваження

Інформаційні запити

- чи може особа, поміщена до такої установи, подати в суд скаргу в будь-який час, щоб заперечити його або її приміщення туди, і якщо так, то на яких умовах? (пункт 145);
- статистику випадків прийняття судом рішень про незаконне приміщення до нейропсихіатричної установи соціального захисту або до спеціальної освітньої установи із часу прийняття Закону 2000 р. про психіатричну допомогу (пункт 145).

2. Чернівецька обласна клінічна психіатрична лікарня

Рекомендації

- вжити заходів, що необхідні для запобігання фізичного жорстокого поводження з пацієнтами (пункт 148);
- переглянути штат відвіданих установ у світлі зауважень, викладених у пунктах 149 і 150; зокрема, якомога швидше збільшити кількість кваліфікованих медсестер у психіатричних відділеннях у другій половині дня й по ночах; прийняти на роботу достатню кількість фахівців із трудотерапії; значно збільшити кількість психологів (пункт 151);
- ввести необхідні початкові й поточні підготовчі курси для санітарів у Чернівцях та інших медичних установах України (пункт 152);
- негайно вжити необхідних заходів для зменшення переповненості в Чернівецькій лікарні; як перший крок, у лікарні кількість пацієнтів не повинна перевищувати офіційної місткості, і мають бути започатковані кроки дії для поступового зменшення цієї офіційної місткості (пункт 154);
- докласти зусиль для поступового перетворення великих палат на менші, а також для надання кожному пацієнтові постійно доступного місця для зберігання особистих речей (пункт 154);
- оновити санітарно-технічне обладнання у всіх відділеннях лікарні;

- забезпечити, аби всі психіатричні лікарні одержували достатнє фінансування для забезпечення пацієнтів харчуванням відповідної якості й відповідною кількістю (пункт 155);
- негайно вжити необхідних заходів, щоб Чернівецька та інші подібні українські установи одержували достатню кількість необхідних медикаментів (пункт 157);
- вжити заходів для надання медичного обладнання, необхідного в такому відділенні, зокрема, відділення має бути забезпечене, у першу чергу, запасом кисню, як мінімум одним пристроєм для серцевого моніторингу й дефібрилятором (пункт 158);
- переглянути існуючу практику застосування електрошокової терапії у світлі спостережень, описаних у пункті 159 (пункт 159);
- докласти зусиль для організації розважальної або спортивної активності (пункт 161);
- забезпечити правильне виконання методологічних рекомендацій, прийнятих в 2001 р., що стосуються реєстрації ізоляції й застосування засобів стримування, в українських психіатричних лікарнях, включаючи Чернівецьку лікарню (пункт 164);
- негайно започаткувати всі необхідні кроки для забезпечення скрупульозного дотримання положень Закону про психіатричну допомогу, що стосується примусового направлення на лікування, в усіх українських лікарнях, куди примусово спрямовуються пацієнти (пункт 166);
- забезпечити суворе виконання статті 95 при продовженні госпіталізації осіб, визнаних такими, що не відповідають за свої злочини (пункт 168);
- переглянути існуюче законодавство для того, щоб особи, визнані такими, що не відповідають за свої злочини, систематично заслуховувалися в суді при ухваленні рішення про направлення до психіатричної установи або про продовження перебування в такій установі, якщо немає задокументованих медичних протипоказань (пункт 168);
- будь-яке рішення, що суперечить цьому основному принципу, має бути прийнято індивідуально у виняткових й суворо певних випадках; у разі необхідності варто внести виправлення до Закону про психіатричну допомогу (пункт 169);
- розробити листівку, що містить відомості про роботу установи, а також роз'яснення всіх прав пацієнтів, що були при-

мусово спрямовані до установи, як цього вимагає закон; така листівка повинна видаватися всім пацієнтам після прибуття, і, по можливості, їхнім родинам (пункт 170).

Коментарі

- КЗК є прихильником зняття електроенцефалограми під час електрошокової терапії для перевірки ефективності лікування (пункт 159);
- КЗК закликає українську владу вжити необхідних заходів для створення задовільних умов для прогулянок (тобто забезпечити укриття від негоди) (пункт 162).

Інформаційні запити

- відомості щодо конкретних заходів, вжитих для усунення недоліків, описаних у пункті 153 (пункт 154);
- докладна інформація щодо заходів, вже вжитих у цій області (організовані конкретні види діяльності, кількість і категорії пацієнтів, залучених до цієї діяльності, частота й тривалість) (пункт 161);
- підтвердження, що всі пацієнти без винятку, у тому числі хворі на туберкульоз, при відсутності медичних протипоказань, можуть тепер користуватися правом щоденної одногодинної прогулянки (пункт 162);
- підтвердження практичного застосування Закону про психіатричну допомогу 2000 р. у Чернівецькій лікарні (пункт 166);
- коментар українських посадових осіб щодо ситуації, описаної в пункті 167 (пункт 167);
- звіт і висновки вищезазначених інспекцій представників обласної влади в дні перед приїздом делегації; також, для порівняння, інформація про відвідування прокурором (пункт 171).

3. Невро-психіатрична установа для жінок у Погоні

Рекомендації

- докласти необхідних зусиль для значного збільшення кількості медсестер і прийняття на роботу фізіотерапевта (пункт 173);

- забезпечити постійне водопостачання в установі в Погоні, а також полагодити санітарні приміщення (пристосувавши їх до потреб пацієнтів) (пункт 174);
- вжити необхідних заходів для забезпечення того, аби всі пацієнти в Погоні, без винятку, якщо відсутні медичні проти-показання, мали можливість як мінімум годинної щоденної прогулянки (пункт 177);
- невідкладно вжити необхідних заходів для забезпечення скрупульозного й без виключень виконання положень Закону 2000 року про психіатричну допомогу, що стосується приміщення до нейропсихіатричної установи (пункт 178);
- інформаційна листівка для пацієнтів і їхніх родин, що містить відомості про роботу установи, а також роз'яснення всіх прав пацієнтів, має видаватися в нейропсихіатричній установі в Погоні та інших установах такого роду (пункт 179);
- влада повинна заохочувати відвідування громадськими організаціями установи в Погоні, а також інших українських нейропсихіатричних установ, як передбачено розділом 31 Закону 2000 року про психіатричну допомогу (пункт 179).

Коментарі

- КЗК закликає українську владу продовжити діяльність з відновлення установи (пункт 174);

Інформаційні запити

- підтвердження, що вакансії фахівця із трудотерапії й організатора дозвілля дійсно є заповненою (пункт 173);
- докладна інформація щодо розробленого Міністерством праці й соціальної політики плану розширення спектру розваг, організації фізичних вправ, трудотерапії, освітньої й культурної діяльності, та щодо конкретних заходів, вжитих у цьому напрямку; докладний опис результатів таких заходів у Погоні (пункт 176);
- інформація про кількість перевірок, проведених у Погоні прокуратурою Івано-Франківська, і про результати цих перевірок (пункт 179).

**ДОПОВІДЬ
УРЯДУ УКРАЇНИ
ЗА НАСЛІДКАМИ ВІЗИТУ ДО УКРАЇНИ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО КОМІТЕТУ
У ЗАПОБІГАННІ КАТУВАННЯМ
ЧИ НЕЛЮДСЬКОМУ АБО ТАКОМУ,
ЩО ПРИНИЖУЄ ГІДНІСТЬ,
ПОВОДЖЕННЮ ЧИ ПОКАРАННЮ (КЗК)
9-21 ЖОВТНЯ 2005 Р.**

*Український уряд дав згоду на публікацію
цього звіту й відповіді уряду*

Страсбург, 20 червня 2007 р.

ПЕРЕЛІК РЕКОМЕНДАЦІЙ, КОМЕНТАРІВ І ІНФОРМАЦІЙНИХ ЗАПИТІВ КЗК

СПІВРОБІТНИЦТВО

Рекомендації

- внести зміни до відповідних правил Прикордонної служби для того, щоб делегації КЗК мали негайний і безперешкодний доступ всюди, де особи, позбавлені волі, утримуються даною Службою, а також доступ до всієї інформації, необхідної для виконання їхніх завдань (пункт 6).

Коментарі

- Комітет сподівається, що в майбутньому українські посадові особи будуть зазначати у своїх інструкціях, що при прибутті делегації КЗК до районного відділення міліції, вони мають одержати негайний доступ до усіх приміщень (тобто без очікування прибуття старшого офіцера, відповідального за відділення) (пункт 5);
- КЗК наполягає, щоб українська влада надавала, у належний час, повну і новітню інформацію щодо всіх місць, де можуть утримуватися особи, позбавлені волі (пункт 6);
- всі форми залякування або покарання людей перед або після бесід з членами делегацій КЗК несумісні з обов'язками Сторін Конвенції (пункт 7);
- КЗК сподівається, що українські посадові особи докладуть всіх зусиль для виконання всіх рекомендацій, викладених і/або повторених у даному звіті (пункт 8).

Установи, підвідомчі Міністерству Внутрішніх Справ

1. Попередні зауваження

Рекомендації

- розпочати негайні та рішучі кроки для викорінювання практики, згаданої в пункті 13 і забезпечити, аби затримання та допит

- осіб, підозрюваних у здійсненні кримінальних злочинів, проводилися в повній відповідності до вимог КПК (пункт 13);
- всі державні органи (зокрема, Міністерство фінансів і місцеві адміністрації) повинні підтримувати зусилля Міністерства внутрішніх справ з поліпшення умов утримання у всіх установах, підвідомчих Міністерству (тобто ізоляторах тимчасового утримання, районних відділеннях міліції, центрах прийому та розподілу бродяг і спеціальних центрах для утримання під вартою) (пункт 14).

Коментарі

- ми закликаємо українську владу переглянути свою позицію з метою розширення кола гарантій, передбачених статтею 29 Конституції для осіб, затриманих за підозрою в бродяжництві (пункт 12).

2. Каткування та інші форми жорстокого поводження

Рекомендації

- видати на вищому рівні та регулярно надсилати до усіх органів внутрішніх справ вказівки щодо «нульової терпимості» до катувань та інших форм жорстокого поводження (пункт 20);
- у сфері професійного навчання приділити особливу увагу сучасним методам розслідування злочинів, включаючи свідчення судової експертизи. Це варто поєднувати із прийняттям докладних інструкцій про методи допиту підозрюваних (включаючи початковий допит оперативними працівниками) на підставі вже існуючих документів (пункт 21);
- система передачі інформації, що свідчить про жорстоке поводження, має бути організована в службі внутрішніх справ (включаючи обов'язок персоналу негайно передавати таку інформацію компетентним органам) у світлі зауважень, викладених у пункті 22 звіту (пункт 22);
- у випадках, коли особа, доставлена до суду, скаржиться на жорстоке поводження з боку співробітників органів внутрішніх справ, необхідно зафіксувати таку скаргу в письмовому вигляді, негайно призначити судово-медичну експертизу та вжити заходів для відповідного розслідування скарги. Такий

- підхід варто застосовувати незалежно від того, чи спостерігаються на жертві зовнішні ушкодження. Навіть за відсутності скарг на жорстоке поводження, судово-медична експертиза має бути призначена, якщо існують підстави вважати, що ця особа стала жертвою жорстокого поводження (пункт 24);
- українська влада повинна поширювати через відповідні канали інструкції, що стосуються обов'язкового дотримання в щоденній практиці основних принципів, згаданих у пункті 26 (пункт 26);
 - особи, що скаржаться на жорстоке поводження, або їхні адвокати мають право безпосередньо (без затвердження міліцією, прокуратурою або суддею) замовити судово-медичну експертизу; така експертиза проводиться лікарем з підтверженою кваліфікацією судово-медичного експерта. У разі необхідності, варто прийняти відповідні правила (пункт 27);
 - медичний висновок повинен містити: 1) заяви, зроблені оглянутою особою, що стосуються медичного обстеження (включаючи опис його/її стану здоров'я та скарги на жорстоке поводження); 2) перелік отриманих об'єктивних медичних відомостей, що ґрунтуються на всебічному обстеженні; 3) лікарський висновок на підставі 1) і 2). У цьому висновку лікар повинен зазначити ступінь відповідності між скаргами та об'єктивними медичними відомостями. Далі, затриманий, а також його/її адвокат, мають отримати копії висновку (пункт 28);
 - варто негайно припинити практику, коли ІТУ відмовляються приймати затриманих з видимими ушкодженнями (і повертають їх до районних відділень міліції, звідки вони надійшли, або до інших відділень), якщо співробітники міліції не можуть надати медичну довідку з переліком ушкоджень. Мається на увазі введення відповідної процедури для всіх приймаючих установ внутрішніх справ, відповідно до якої треба негайно викликати лікаря, якщо у затриманого, що потрапив до установи, спостерігаються зовнішні ушкодження (пункт 29).

3. Основні способи запобігання жорстокому поводженню

Рекомендації

- українські посадові особи повинні забезпечити суворе дотримання положень Закону про міліцію в частині права затрима-

- ної особи повідомити про затримання близьким родичам або третій стороні (пункт 31);
- українській владі варто докласти всіх зусиль для того, щоб всі особи, позбавлені волі співробітниками міліції, мали право доступу до адвоката з моменту затримання. Цей момент потрібно розуміти як момент, коли співробітники міліції забирають затриманого, або він/вона дає офіційне зобов'язання прибути (і залишитися) до установи внутрішніх справ (пункт 32);
 - мають бути вжиті необхідні заходи для забезпечення того, щоб неповнолітні затримані не робили жодних заяв і не підписували жодних документів, пов'язаних із правопорушеннями, у яких їх підозрюють, без присутності адвоката (пункт 33);
 - мають бути розпочаті необхідні заходи, аби зміст права на доступ до адвоката осіб, позбавлених волі, відповідав вимогам, переліченим у пункті 34 (пункт 34);
 - необхідно невідкладно вжити правові та інші заходи для встановлення системи кваліфікованої правової допомоги особам, позбавленим волі, які не в змозі оплатити послуги адвоката; варто прийняти до уваги рекомендації, рішення та експертні оцінки Ради Європи в сфері правової допомоги (пункт 35);
 - право затриманих на звертання до лікаря має бути офіційно гарантоване (пункт 36);
 - всі особи, що утримуються в пенітенціарних установах Міністерства внутрішніх справ повинні, з моменту ув'язнення, регулярно одержувати документи з переліком їх прав. Ці документи мають бути доступними достатньою кількістю мов (пункт 37);
 - варто вжити заходів для забезпечення невідкладної офіційної реєстрації факту позбавлення волі міліцією, незалежно від причин затримання. Після розміщення затриманого в камері, всі факти його/її переміщення з камери повинні реєструватися; цей запис повинен містити дату та час переводу ув'язненого з камери, місце, куди він/вона переводяться, прізвища відповідальних за переміщення співробітників правоохоронних органів, мета переводу з камери, дату та час повернення до камери (пункт 38).

*4. Умови утримання в установах
Міністерства внутрішніх справ*

Рекомендації

- українська влада повинна раз і назавжди покласти край практиці утримання затриманих у районних відділеннях міліції на строк, що перевищує кілька годин (при необхідності потрібно внести зміни до відповідних законів та інструкцій) і підтвердити, протягом трьох місяців, виконання даної рекомендації (пункт 42);
- для створення в районних відділеннях міліції умов, придатних для утримання протягом декількох годин, українська влада повинна:
 - забезпечити всі камери в районних відділеннях міліції достатнім штучним освітленням та вентиляцією, а, при необхідності, опалюванням;
 - укомплектувати камери санітарно-технічним обладнанням (включаючи як мінімум один унітаз і один умивальник);
 - установити для кожної камери, залежно від її розміру, максимальну кількість людей, що можуть там утримуватися, яка не повинна перевищуватися при будь-яких умовах, і вилучити з експлуатації всі камери розміром менше, ніж 2 м²;
 - забезпечити доступ до питної води;
 - видати суворі інструкції, метою яких є забезпечення всіх затриманих безперешкодним доступом до санітарно-технічного обладнання;
 - підтримувати задовільну чистоту в камерах (пункт 42).
- приділити особливу увагу будівництву нового ІТУ у Львові та реконструкції Полтавського ІТУ та:
 - вжити необхідних заходів для забезпечення відповідного природного освітлення всіх камер у Мукачівському ІТУ;
 - збільшити доступ до душі в Мукачівському ІТУ;
 - негайно вжити заходів для забезпечення безперешкодного доступу ув'язнених до туалету у Львівському ІТУ;
 - забезпечити затриманих засобами особистої гігієни;
 - невідкладно ввести в експлуатацію прогулянковий двір у Полтавському ІТУ і надати затриманим можливість щоденної прогулянки протягом як мінімум години (пункт 46);

- значно знизити максимальний рівень заповнення камер у всіх відвіданих ІТУ, забезпечивши як мінімум 4 м² життєвого простору для кожного ув'язненого. Камери площею менше 6 м² не повинні використовуватися для утримання ув'язнених (пункт 46);
- вжити заходів для забезпечення права ув'язнених на побачення. Будь-яка відмова слідчих органів дозволити таке побачення має бути спеціально обґрунтована потребами слідства, вимагає затвердження органом, не пов'язаним з даною справою, і може застосовуватися тільки протягом зазначеного проміжку часу (пункт 48);
- значно зменшити максимальний рівень заповнення камер у Київському та Львівському центрах прийому й розподілу бродяг і Київському спеціальному центрі для утримання під вартою до мінімальної норми 4 м² житлового простору на одного ув'язненого (пункт 52);
- усунути недоліки, описані в пунктах 49 і 50, пов'язані з доступом до природного освітлення, штучного освітлення та вентиляції в Київському і Львівському центрах прийому та розподілу бродяг і Київському спеціальному центрі для утримання під вартою (пункт 52);
- забезпечити всіх ув'язнених у центрах прийому та розподілу бродяг чистими матрацами та постільною білизною (пункт 52);
- вжити невідкладних заходів для забезпечення всіх ув'язнених, незалежно від їхнього правового становища, як мінімум годинною щоденною прогулянкою, і переглянути правила для запобігання використанню заборон на прогулянки як дисциплінарне покарання (пункт 52);
- забезпечити ув'язнених мінімальним режимом діяльності (доступ до радіо, телевізора та матеріалів для читання) (пункт 52);
- переглянути правила і їх практичне застосування для забезпечення права ув'язнених на відвідування та одержання/відправлення листів (пункт 52);
- забезпечити якнайшвидше закінчення будівництва нового центра прийому та розподілу бродяг в Ужгороді (пункт 52);
- у Львівському центрі прийому та розподілу неповнолітніх: зменшити максимальний рівень заповнення кімнат для забезпечення відповідного житлового простору на кожну людину

- (як мінімум 4 м²); переобладнати туалети в карантинному відділенні та душові; забезпечити ув'язнених, що утримуються в карантинному відділенні, як мінімум одногодинною прогулянкою щодня (пункт 55);
- вжити заходів для забезпечення регулярної присутності фельдшера у всіх ІТУ. Звичайно, години відвідування повинні призначатися з урахуванням різних особливостей кожного ІТУ (розмір, ступінь заповнення, обіг тощо). Кожна особа, що потрапляє до ІТУ, має бути обстежена кваліфікованим медичним персоналом протягом 24 годин після його/її прибуття (пункт 56);
 - видати суворі інструкції, аби будь-яке медичне обстеження проводилося ретельно і містило в собі відповідний фізичний огляд обстежуваного. Всі обстеження повинні проводитися поза зоною чутності та видимості співробітників міліції (крім випадків, коли медичний персонал просить про зворотне) (пункт 57);
 - невідкладно втілити в життя спільний план Міністерства охорони здоров'я та Міністерства внутрішніх справ із забезпечення відповідного лікування затриманих, хворих на туберкульоз, у муніципальних протитуберкульозних диспансерах (пункт 58);
 - забезпечити раннє та ефективне обстеження на туберкульоз всіх осіб, затриманих міліцією, а також безперервне лікування, осіб, які приймали протитуберкульозні ліки до затримання (пункт 58).

Коментарі

- українським офіційним особам пропонується звернути пильну увагу на зауваження, наведені в пункті 47, щодо використання ЗВС у камерах ІТУ (пункт 47);
- українській владі пропонується докласти всіх зусиль для надання широких можливостей для проведення вільного часу особам, що утримуються у Львівському центрі прийому та розподілу неповнолітніх (пункт 55).

Інформаційні запити

- копія правил, що регулюють використання ЗВС у камерах ІТУ (пункт 47);

- докладні відомості про заплановані зміни в Київському центрі прийому та розподілу бродяг і Київському спеціальному центрі для утримання під вартою (пункт 52);
- коментарі української влади з питань, порушених у пункті 53, щодо адміністративних ув'язнених, що працюють на компанії, розташовані поза межами місця утримання (пункт 53);
- докладна інформація про спільний план Міністерства охорони здоров'я та Міністерства внутрішніх справ, про який йдеться в пункті 58, та його впровадження, включаючи перелік медичних установ, що мають відділення для лікування затриманих міліцією осіб, хворих на туберкульоз, у кожному регіоні країни (пункт 58).

Іноземні громадяни, затримані відповідно до законодавства про іноземців

1. Попередні зауваження

Рекомендації

- звернути особливу увагу на створення центрів, призначених спеціально для утримання осіб, що затримані відповідно до законодавства про іноземців, укомплектованих кваліфікованим персоналом, з матеріальними умовами та режимом, що відповідають їхньому статусу та тривалості ув'язнення. Ці вимоги відповідають стандартам, викладеним КЗК у 7-му Загальному звіті (пункт 61).

Інформаційні запити

- роз'яснення стосовно «аналогічних причин», які можуть викликати продовження затримання іноземних громадян на строк більше шести місяців, а також чи розглядається судом законність такого продовження строку (пункт 59).

2. Жорстоке поводження

Рекомендації

- співробітники прикордонної служби мають регулярно одержувати нагадування, що: жорстоке поводження з особами,

позбавленими волі, та словесні образи неприпустимі і тягнуть за собою суворе покарання; сила, що перевищує необхідну, не повинна застосовуватися при затриманні, і будь-яке побиття затриманих не може бути виправданим після їхнього поміщення під варту (пункт 63).

3. Умови ув'язнення

Рекомендації

- всі підрозділи прикордонної служби, де утримуються іноземні громадяни, мають бути обладнані спеціальними кімнатами/ камерами для ув'язнення, відповідно до правил (пункт 69);
- система опалення та вентиляції має бути удосконалена в камері Ужгородського підрозділу прикордонної служби № 9 (пункт 69);
- максимальний рівень заповнення камер у всіх відвіданих ізоляторах тимчасового утримання прикордонної служби має бути зменшений як мінімум до 4 м² житлового простору на одну людину (пункт 69);
- будівництво нових будинків ізоляторів тимчасового утримання в Чопі та Львові має бути невідкладно завершено (пункт 69);
- камера № 4 Львівського ізолятора має бути негайно вилучена із вживання як приміщення для ув'язнення (пункт 69);
- має бути поліпшений доступ до освітлення та вентиляції у камерах в ізоляторі тимчасового утримання в Мостиській (пункт 69);
- має бути забезпечений безперешкодний доступ до туалету у Львівському ізоляторі тимчасового утримання (пункт 69);
- ув'язнені у Львівському та Мостиському ізоляторах мають бути забезпечені основними предметами особистої гігієни (тобто милом, рушниками, гігієнічними приналежностями для щомісячних жіночих потреб тощо) (пункт 69);
- кількість і якість їжі, що надається ув'язненим у Львівському та Мостиському ізоляторах, необхідно переглянути (пункт 69);
- ув'язненим ізоляторів у Львові та Чопі має бути надана годинна прогулянка, а практика заковування в наручники ув'язнених

- під час прогулянок у Чопському ізоляторі – негайно припинена (пункт 69);
- варто вжити заходів для надання ув'язненим можливості активного проведення часу (наприклад, матеріали для читання, радіо, телевізор) (пункт 69);
 - добиватися того, щоб медичні карти пересилалися разом з ув'язненими при їхньому переводі з ізоляторів тимчасового утримання до інших установ (пункт 69);
 - розробити офіційні дисциплінарні правила для центрів, призначених для утримання іноземних громадян, затриманих відповідно до законодавства про іноземців. Ці правила повинні забезпечувати право ув'язнених бути заслуханими щодо предмету порушення, у здійсненні якого вони обвинувачуються, і скаржитися до вищих органів на будь-які санкції, що застосовуються до них (пункт 75);
 - у випадку використання ізоляції як дисциплінарного покарання, ув'язнені повинні мати можливість відпочинку та безперешкодного доступу до туалету, а також як мінімум годинну прогулянку щодня та доступ до матеріалів для читання (пункт 75).

Коментарі

- українській владі пропонується вжити заходів для забезпечення осіб, ув'язнених відповідно до законодавства про іноземців, можливістю контактів із зовнішнім світом, особливо доступом до телефону (пункт 74);
- КЗК сподівається, що українські посадові особи забезпечать повне та акуратне ведення особових справ (пункт 76).

Інформаційні запити

- протягом одного місяця, докладну інформацію про заходи, вжиті українськими офіційними особами у відповідь на безпосереднє спостереження делегації, в якому йдеться про те, що використання Павшинського ізолятора тимчасового утримання для чоловіків має бути негайно припинено, і нові установи, що відповідають потребам ув'язнених, повинні бути введені в експлуатацію (пункт 73).

4. Гарантії для осіб, затриманих відповідно до законодавства про іноземців

Рекомендації

- гарантувати всім особам, що утримуються в ув'язненні відповідно до законодавства про іноземців (незалежно від місця їх утримання):
 - діюче з моменту затримання (тобто з моменту, коли особа була змушена залишитися в установі внутрішніх справ) право повідомити про затримання родичів або третю сторону за своїм вибором;
 - право на доступ до адвоката, що діє з моменту затримання та на всіх стадіях справи;
 - право, при необхідності, на допомогу кваліфікованого перекладача;
 - право одержати інформацію про своє становище, права та процедуру, застосовану до них. У цьому контексті, друкований документ мовами, які найчастіше вживаються особами, затриманими відповідно до законодавства про іноземців, має надаватися ув'язненим з моменту позбавлення волі (пункт 81);
- дати співробітникам Прикордонної служби та органів внутрішніх справ чіткі і точні інструкції для того, щоб гарантувати всім затриманим, бажаним подати заяву про надання притулку, можливість ефективно скористатися новим законодавством (пункт 82);
- внести зміни до правил щодо істотного збільшення часу, протягом якого необхідно зв'язатися з консулатом або відповідними організаціями (пункт 83).

Інформаційні запити

- інформація про практичні заходи, вжиті відповідно до Директив 12 (2) і (4) Комітету Міністрів Ради Європи від 4 травня 2005 щодо примусової висилки (пункт 83);
- інформація про існуючі і такі, що перебувають на стадії проекту двосторонні угоди, які дозволяють українській владі терміново депортувати осіб, що порушили державний кордон, до третіх країн, що вважаються безпечними (пункт 83).

Пенітенціарні установи Служби Державної Безпеки та відділення лікарень, що знаходяться під охороною

Коментарі

- рекомендації, що містяться в Розділі II.A.3 (основні гарантії від жорстокого поводження) повинні застосовуватися рівною мірою до осіб, позбавлених волі Службою державної безпеки (пункт 86).

Інформаційні запити

- детальна інформація про правовий статус ізолятора Головного управління Служби безпеки України в Києві (пункт 84);
- коментарі українських офіційних осіб з питань, що порушені у пункті 85, щодо утримання в Головному управлінні СБУ в Ужгороді (пункт 85).

Відділення Київської міської лікарні швидкої допомоги, що знаходиться під охороною

Рекомендації

- припинити практику приковування ув'язнених до лікарняних ліжок з метою безпеки (пункт 88);
- вжити заходів, спрямованих на те, щоб медичні обстеження проводилися поза зоною чутності та видимості співробітників органів внутрішніх справ (крім випадків, коли медичний персонал просить про зворотнє) (пункт 89);
- вжити необхідних заходів, спрямованих на те, щоб носіння вогнепальної зброї, кийків і газових балончиків співробітниками правоохоронних органів відповідало вимогам, викладеним у пункті 90 (пункт 90).

Установи, підвідомчі Державному департаменту виконання покарань

1. Попередні зауваження

Рекомендації

- українській владі рекомендується активізувати зусилля для розробки та практичного застосування послідовної стратегії

- боротьби з переповненістю пенітенціарних установ, заснованої на принципах, викладених у Рекомендаціях Комітету Міністрів Ради Європи R (80) 11 щодо досудового ув'язнення, R (99) 22 щодо переповненості в'язниць і збільшення кількості ув'язнених, і R (2003) 22 щодо умовного звільнення (пункт 94);
- переглянути, якнайшвидше, передбачені законодавством норми житлового простору для ув'язнених і збільшити їх як мінімум до 4 м² у всіх установах, підвідомчих Департаменту виконання покарань (включаючи СІЗО) (пункт 94);
 - українській владі рекомендується докладати активних зусиль для поліпшення умов утримання ув'язнених і гуманізації пенітенціарної системи (пункт 95).

Коментарі

- українські посадові особи повинні приділити особливу увагу необхідності спеціального навчання персоналу установ Департаменту виконання покарань (пункт 96).

Інформаційні запити

- коментарі української влади з питань, порушених у пункті 95, щодо фінансових внесків ув'язнених для поліпшення матеріальних умов у пенітенціарних установах (пункт 95).

2. Катування та інші форми жорстокого поводження

Рекомендації

- українським посадовим особам рекомендовано перевірити у всіх пенітенціарних установах, чи існують там камери, аналогічні камері 01, виявленої в колонії № 100 і, у випадку наявності таких, вилучити їх з експлуатації (пункт 102);
- невідкладно провести незалежне, ретельне та всебічне розслідування десяти випадків, пов'язаних із застосуванням «спецзасобів» між 12 травня та 3 вересня 2005 у колонії № 100 і описаних у медичних звітах, і надати Комітету, протягом трьох місяців, докладні висновки про результати розслідування та вжитих заходах (пункт 103);
- категорично і чітко нагадати адміністрації та всьому персоналу колонії № 100, що жорстоке поводження у будь-якій фор-

- мі неприйнятне та що будь-який співробітник, який чинить або допускає жорстоке поводження, буде суворо покараний (пункт 103);
- проводити всі медичні обстеження ув'язнених, до яких застосовувалася фізична сила, поза зоною чутності та видимості немедичного персоналу внутрішніх справ (крім випадків, коли лікар просить про зворотне). Записи в медичній картці про результати обстеження повинні відповідати рекомендаціям, наведеним у пункті 28, а копія медичного висновку має бути доступна ув'язненому. Такий підхід повинен використовуватися у всіх пенітенціарних установах України (пункт 104);
 - вжити необхідних заходів для того, щоб тюремні медичні служби в Україні дотримувалися лінії поведінки щодо жорстокого поводження з ув'язненими, незалежно від природи насильства, що відповідає зауваженням, які викладені у пункті 105 (пункт 105).

Інформаційні запити

- докладна інформація про характеристики камери у відділенні ДІЗО/ПКТ, призначеної для утримання збуджених або схильних до насильства ув'язнених (розмір, природне й штучне освітлення, зручності тощо.) (пункт 102).

3. Особи, засуджені до довічного ув'язнення

Рекомендації

- переглянути практику освітлення в нічний час камер для осіб, засуджених до довічного ув'язнення, у колоніях № 54 і 100. Світло вночі варто включати тільки у разі потреби (пункти 108 і 114);
- вжити необхідних заходів для негайного ремонту відділення для жінок, засуджених до довічного ув'язнення, у харківській колонії № 54, при реалізації проекту врахувати рекомендації, наведені в пункті 110 (пункт 110);
- поступово впроваджувати у відділенні ДІЗО/ПКТ колонії № 54 всі можливі аспекти режиму середнього ступеня ізоляції ув'язнених, з метою забезпечення найбільш гармоній-

- ного переходу ув'язнених від суворого режиму до середнього (пункт 111);
- вжити заходів для забезпечення жінок, засуджених до довічного ув'язнення, повною інформацією щодо їхніх прав та обов'язків при новому режимі (пункт 111);
 - українській владі варто розпочати дії задля виконання рекомендацій Комітету в цій сфері, приймаючи до уваги всі вказівки, викладені в пункті 75 звіту про візит 2000 р., а також у Рекомендації (2003) 23 Комітету Міністрів Ради Європи про утримання чоловіків, засуджених до довічного ув'язнення та іншим тривалим термінам. Крім того:
 - негайно припинити практику систематичного заковування в наручники чоловіків при виході з камери;
 - заборонити використання клітки для утримання ув'язнених під час бесід з персоналом колонії № 100;
 - зробити доступними для ув'язнених, засуджених до довічного ув'язнення, позакамерну суспільну діяльність (освіта, дозвілля);
 - значно розширити право на побачення, з кінцевою метою зрівняти його із правом на побачення інших категорій ув'язнених (пункт 114);
 - збільшити прогулянкові дворики для чоловіків, засуджених до довічного ув'язнення, у колонії № 100, які є занадто малими (менші 13 м²) (пункт 114);
 - забезпечити ув'язнених, чоловіків та жінок, що відбувають довічне ув'язнення і потребують лікування в спеціальних медичних установах, переведенням до таких установ без зайвого зволікання (пункт 115);
 - покласти край деяким явищам в установах, де утримуються засуджені до довічного ув'язнення: 1) вказівка типу ув'язнення на тюремній формі; 2) обов'язкове гоління голови для чоловіків; 3) примушування ув'язнених стояти обличчям до стіни в присутності персоналу або відвідувачів (пункт 116).

Коментарі

- Комітет сподівається, що після того, як жінки будуть переведені до нового приміщення, і камери ДІЗО/ПКТ використовуватимуться як раніше, будуть вжиті необхідні заходи для

ліквідації недоліків, пов'язаних з незадовільною ізольованістю туалетів і доступом до природного світла (пункт 108).

Інформаційні запити

- копія інструкцій Департаменту виконання покарань щодо нового режиму утримання жінок, засуджених до довічного ув'язнення (пункт 107);
- точні відомості про нові правила, що регламентують контакти із зовнішнім світом для таких ув'язнених (тип, частота та тривалість побачень; листування; доступ до телефону) (пункт 111).

4. Умови утримання звичайних ув'язнених

Рекомендації

- докласти всіх зусиль для доведення матеріальних умов у всіх відділеннях колонії № 100 до рівня відділення № 3 (пункт 119).

Коментарі

- бажано забезпечити постійну подачу гарячої води до камерних блоків для забезпечення можливості дотримання жінками особистої гігієни, приймаючи до уваги їх специфічні фізіологічні потреби (пункт 119);
- необхідно поступово встановити рівновагу між роботою та освітою, у повній відповідності до Правила 26.16 переглянутих Європейських тюремних правил, згідно з яким «ув'язнені повинні мати [...] достатню кількість часу для освітньої та іншої діяльності» (пункт 123).

Інформаційні запити

- заходи, вжиті у зв'язку зі спостереженнями делегації КЗК щодо оплати праці ув'язнених у колонії № 65, а також підтвердження дій влади для підтримки високого матеріального рівня в цій установі (пункт 122).

5. Охорона здоров'я

Колонії № 65 і 100

Рекомендації

- забезпечити наявність штатного стоматолога та гінеколога в колонії № 65 (пункт 124);

- розширити медичний штат колонії № 100 (зокрема, це стосується фельдшерів) і вжити заходів для виправлення ситуації, що виникла через тривалу відсутність психіатра (пункт 124);
- забезпечити, аби всі ув'язнені колонії № 65 одержували необхідну при їхньому стані здоров'я медичну допомогу, а у разі потреби мали можливість лягти до лікарні або отримати консультації в спеціальній медичній установі, доставлялися туди у термін та при умовах, що відповідають їхньому стану здоров'я (пункт 125);
- будь-яке медичне обстеження та лікування ув'язнених (незалежно від типу їхнього ув'язнення) має проходити поза зоною чутності та видимості немедичного персоналу внутрішніх справ (крім випадків, коли лікар/фельдшер просить про зворотне у конкретному випадку) (пункт 126).

Коментарі

- бажано забезпечити регулярне відвідування колонії № 65 рентгенологом (пункт 124).

Колонія № 61 для ув'язнених, хворих на туберкульоз

Рекомендації

- збільшити життєвий простір пацієнтів для якнайшвидшого досягнення норми в 5 м² на одного пацієнта, що передбачено кримінально-виконавчим кодексом (пункт 130);
- поліпшити, де це необхідно, природне освітлення та вентиляцію в камерах відділень камерного типу (пункт 130);
- забезпечити ув'язнених одягом, що відповідає кліматичним умовам, предметами особистої гігієни та основними миючими засобами (пункт 130);
- збільшити кількість відвідувань душу (пункт 130);
- вжити заходів для забезпечення матеріальних умов утримання ув'язнених, що відповідають лікарняним стандартам (пункт 130);
- вжити заходів для забезпечення пацієнтів відділення № 1, стан яких не дозволяє їм користуватися сходами, можливістю доступу до щоденних прогулянок на свіжому повітрі (пункт 131);

- збільшити розмір прогулянкових двориків у відділенні камерного типу (пункт 131);
- вжити заходів для роздільного утримання пацієнтів у прийомному та хірургічному відділеннях (пункт 133);
- вжити необхідних заходів у світлі зауважень, викладених у пункті 134 щодо ліків для лікування туберкульозу та спостереження за ходом лікування (пункт 134);
- збільшити кількість медичного персоналу, що працює з помираючими пацієнтами, задля забезпечення їх необхідною фізичною та психологічною допомогою (пункт 136);
- створити матеріальні умови для забезпечення належного догляду в атмосфері, що відповідає людській гідності (пункт 136);
- дозволити родичам відвідувати помираючих пацієнтів (незалежно від того, де вони утримуються); при необхідності варто змінити відповідні правила (пункт 136);
- невідкладно вжити необхідних заходів для викорінювання даної практики та забезпечення необхідного лікування таких пацієнтів, включаючи направлення, при необхідності, до спеціалізованих установ (пункт 138).

Коментарі

- розширити спектр видів діяльності, доступних ув'язненим у колонії № 61 (пункт 131);
- практика залучення ув'язнених до роботи санітарами повинна розглядатися як крайній засіб, і пацієнти ніколи не повинні брати участь у роздачі ліків або наданні медичної допомоги пацієнтам. Крім того, вони не повинні мати доступ до медичних записів і не повинні мати можливість бачити або чути пацієнтів під час медичних оглядів (пункт 132);
- **КЗК сподівається, що робота з удосконалення операційної буде завершена в найближчому майбутньому** (пункт 133).

Інформаційні запити

- коментарі української влади з питань, порушених у пункті 137 щодо заяв про дострокове звільнення пацієнтів, що помирають (пункт 137).

6. Інші питання

Рекомендації

- інформувати всіх ув'язнених про їхнє право на юридичну допомогу та доступних їм засобах опротестування рішень про поміщення до дисциплінарної камери або приміщення камерного типу (пункт 139);
- обладнати камери ДІЗО/карцеру/ПКТ у колоніях № 61, 65 і 100 таким чином, щоб забезпечити достатній доступ до природного освітлення, необхідний рівень опалення та вентиляції. Комітет також рекомендує переобладнати дані камери, щоб ув'язнені могли нормально сидіти та лежати, забезпечити їх нормальним столом. Зношені камери ДІЗО/ПКТ у колонії № 61 необхідно відремонтувати, а постільну білизну – замінити (пункт 140);
- забезпечити всіх ув'язнених, що перебувають в дисциплінарних камерах, доступом до матеріалів для читання (пункт 141);
- збільшити прогулянкові дворики для ув'язнених, що перебувають у дисциплінарних камерах і відділеннях ПКТ у колоніях № 61, 65 і 100 (пункт 142);
- розглядати суворий режим ув'язнення як надзвичайний захід, щоб забезпечити всім ув'язненим, у всій пенітенціарній системі, можливість побачень, а також скасувати заборону на одержання посилок під час перебування ув'язнених у ПКТ (пункт 143);
- вжити необхідних заходів, включаючи внесення змін до відповідних правил, для того, щоб у функції тюремних лікарів більше не входило схвалення поміщення ув'язнених до дисциплінарних камер та відділень ПКТ; правила та практика повинні враховувати принципи, викладені в Правилах 43.2 і 43.3 Європейських тюремних правил (пункт 144);
- «короткострокові побачення» мають бути негайно звільнені від будь-яких фінансових пожертвувань із боку ув'язнених або їхніх родичів (пункт 147);
- припинити практику залучення ув'язнених-днювальних до завдань, пов'язаних з підтримкою порядку й контролем (пункт 148);
- перевірити умови, за яких здійснюються обшуки ув'язнених, що виходять з майстерень в колонії № 100 і, при необхідності,

- вжити заходів, щоб такі обшуки проводилися в людських і гідних умовах (пункт 149);
- українській владі рекомендується забезпечити суворе виконання положень Кримінально-виконавчого кодексу щодо конфіденційності листування з Уповноваженим Верховної Ради з прав людини та прокуратурою (пункт 151).

Коментарі

- КЗК сподівається, що українські посадові особи забезпечать виконання законодавства щодо доступу до телефону у всіх колоніях (пункт 146);
- Комітет закликає українських посадових осіб якомога швидше покласти край вимогам фінансових вкладень із боку ув'язнених, що одержують дозвіл на тривале побачення (пункт 147);
- КЗК сподівається, що органи, уповноважені інспектувати українські пенітенціарні установи, скористаються цим правом (пункт 152).

Інформаційні запити

- чи доступні ув'язненим засоби опротестування рішень про їхнє поміщення в камери ДІЗО/карцер/ПКТ, включаючи право подавати апеляцію до органів поза колонією, зокрема, до суду (пункт 139);
- коментарі української влади щодо умов, за яких проводяться переक्лики в колоніях № 65 і 100 (пункт 150);
- чи застосовується правило, що листи, адресовані Уповноваженому Верховної Ради з прав людини та до прокуратури, а також листи, що направляються до міжнародних організацій, уповноважених одержувати скарги, не читаються адміністрацією пенітенціарних установ (пункт 151).

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
1. ПРОБЛЕМИ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ.....	5
1.1. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ПРЕЗУМПЦІЇ НЕВИНУВАТОСТІ.....	5
1.2. ПОКАРАННЯ УМОВАМИ ТРИМАННЯ.....	9
1.3. НЕПОСЛІДОВНІСТЬ ТА СУПЕРЕЧЛИВІСТЬ РЕФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ, А ТАКОЖ ПРОБЛЕМИ СТАТУСУ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ЗАХИЩЕНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ.....	13
1.4. НОРМОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОГО ДЕПАРТАМЕНТУ УКРАЇНИ З ПИТАНЬ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ.....	24
1.5. ДОЦІЛЬНІСТЬ ПОДАЛЬШОГО ІСНУВАННЯ СТ. 391 КК УКРАЇНИ.....	35
1.6. НЕДОЛІКИ ПОНЯТІЙНОГО АПАРАТУ ЧИННОГО ЗАКОНОДАВСТВА.....	41
1.7. МІЖНАРОДНИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧИХ УСТАНОВ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ПРЕВЕНТИВНІ МЕХАНІЗМИ.....	49
2. ПРОБЛЕМИ ПРИКЛАДНОГО ХАРАКТЕРУ.....	51
2.1. УСТАНОВИ, В ЯКИХ ВІДБУВАЮТЬ ПОКАРАННЯ ЗАСУДЖЕНІ.....	51
2.1.1. Визначення виду колонії, в якій повинен відбувати покарання засуджений, та місця відбування покарання.....	51
2.1.2. Переведення засуджених з однієї установи до іншої того ж виду за наявності виняткових обставин.....	57

2.2. ПРАВОВИЙ СТАТУС ЗАСУДЖЕНИХ, ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ І ДОТРИМАННЯ ЇХ ПРАВ	60
2.2.1. Забезпечення права на правову допомогу.....	60
2.2.2. Порухення соціально-економічних прав засуджених	66
2.3. УМОВИ ТРИМАННЯ ЗАСУДЖЕНИХ.....	73
2.3.1. Праця засуджених.....	73
2.3.2. Медичне та соціально-побутове забезпечення засуджених.....	78
2.3.3. Оскарження засудженими рішень та актів органів Державного департаменту.....	87
2.3.4. Недоліки законодавчого регулювання зміни умов тримання засуджених до позбавлення волі в межах однієї виправної колонії.....	92
2.3.5. Право засуджених на отримання посилок, передач і бандеролей.....	100
3. ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСУ, ФІЗИЧНОЇ СИЛИ, ЗАХОДІВ ЗАОХОЧЕННЯ ТА СТЯГНЕННЯ ДО ЗАСУДЖЕНИХ.....	102
3.2. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ЗАОХОЧЕННЯ ТА СТЯГНЕННЯ ДО ОСІБ, ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ	108
3.3. СТАТУС ЗЛІСНОГО ПОРУШНИКА ВИМОГ РЕЖИМУ ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ.....	114
4. ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ.....	117
4.1. ОБЧИСЛЕННЯ ДАТИ ЗВІЛЬНЕННЯ ЗАСУДЖЕНИХ	117
4.2. ЗАСТОСУВАННЯ УМОВНО-ДОСТРОКОВОГО ЗВІЛЬНЕННЯ ТА ЗАМІНИ НЕВІДБУТОЇ ЧАСТИНИ ПОКАРАННЯ БІЛЬШ М'ЯКИМ, ЗМІНА УМОВ ТРИМАННЯ ШЛЯХОМ ПЕРЕВЕДЕННЯ ДО ІНШОЇ УСТАНОВИ	120
4.3. ДОСТРОКОВЕ ЗВІЛЬНЕННЯ І ПРАВОВІ ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ СПОСТЕРЕЖНИХ КОМІСІЙ.....	126
5. ГРОМАДСЬКИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ОРГАНІВ І УСТАНОВ ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ	131
5.1. ПРОБЛЕМИ СПІВПРАЦІ ДЕПАРТАМЕНТУ ТА СПОСТЕРЕЖНИХ КОМІСІЙ	131

РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПОКРАЩАННЯ РОБОТИ СПОСТЕРЕЖНИХ КОМІСІЙ.....	143
6. ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ ІНШИХ ВИДІВ КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ	147
6.1. ЧИ МОЖНА ВВАЖАТИ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ОБМЕЖЕННЯ ВОЛІ РЕАЛЬНОЮ АЛЬТЕРНАТИВОЮ ПОЗБАВЛЕННЮ ВОЛІ НА ПЕВНИЙ СТРОК?	147
РОЗГЛЯД ДОПОВІДЕЙ, ПОДАНИХ ДЕРЖАВАМИ-УЧАСНИЦЯМИ ЗГІДНО ЗІ СТАТТЕЮ 19 КОНВЕНЦІЇ. ВИСНОВКИ Й РЕКОМЕНДАЦІЇ КОМІТЕТУ ПРОТИ КАТУВАНЬ. <i>Двадцять сьома сесія</i>	163
A. ВСТУП.....	163
B. ПОЗИТИВНІ АСПЕКТИ	164
C. ПИТАННЯ, ЩО ВИКЛИКАЮТЬ СТУРБОВАНІСТЬ	165
D. РЕКОМЕНДАЦІЇ.....	166
РАССМОТРЕНИЕ ДОКЛАДОВ, ПРЕДОСТАВЛЕННЫХ ГОСУДАРСТВАМИ-УЧАСТНИКАМИ В СООТВЕТСТВИИ СО СТАТЬЕЙ 19 КОНВЕНЦИИ. ВЫВОДЫ И РЕКОМЕНДАЦИИ КОМИТЕТА ПРОТИВ ПЫТОК. <i>Тридцать восьмая сессия</i>.....	168
A. ВВЕДЕНИЕ.....	169
B. ПОЛОЖИТЕЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ	169
C. ВОПРОСЫ, ВЫЗЫВАЮЩИЕ ОБЕСПОКОЕННОСТЬ, И РЕКОМЕНДАЦИИ	170
Определение пыток.....	170
Недостаточные гарантии в отношении начального периода задержания	170
Отсутствие эффективного расследования сообщений о пытках и роль Генеральной прокуратуры	171
Доказательства, полученные под принуждением	172

Мониторинг мест задержания.....	173
Персонал правоохранительных органов.....	173
Насилие в отношении женщин и детей, в том числе торговля людьми.....	174
Жестокое обращение с представителями меньшинств и другими людьми.....	174
Насилие в вооруженных силах.....	175
Запугивание и насилие в отношении представителей гражданского общества.....	176
Пенитенциарная система.....	176
Риск возвращения в страны, в которых применяются пытки	177
Искатели убежища	177
Уполномоченный украинского парламента по правам человека.....	178
Обучение и образование	178
Правовая помощь	179
Компенсация и реабилитация	179
Условия содержания.....	180
Сбор данных.....	180

**РЕКОМЕНДАЦІЯ REC (2006)13 КОМІТЕТУ МІНІСТРІВ
ДЕРЖАВАМ-УЧАСНИЦЯМ ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ
ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ, УМОВ, У ЯКИХ ВОНОВІДБУВАЄТЬСЯ,
І ЗАПРОВАДЖЕННЯ ГАРАНТІЙ ВІД ЗЛОВЖИВАНЬ
З ПОЯСНЮВАЛЬНОЮ ЗАПИСКОЮ**

3	182
I. ВИЗНАЧЕННЯ ТА ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ	184
Визначення	184
Загальні принципи	187
II. ЗАСТОСУВАННЯ ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ.....	189
Підстави.....	189
Судовий дозвіл	194
Тривалість.....	200
Допомога адвоката, присутність зацікавленої особи та переклад.....	202
Повідомлення родини.....	207

Залік тримання під вартою до покарання	207
Компенсація	208
III. УМОВИ ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ	209
Загалом.....	209
Відсутність в установі тримання під вартою	210
Продовження лікування.....	210
Листування.....	211
Голосування.....	211
Освіта	212
Дисципліна та покарання.....	212
Персонал.....	213
Процедури оскарження.....	214
КОМІТЕТ ПО ЗАПОБІГАННЮ КАТУВАННЯМ: СТАНДАРТИ	215
ПЕРЕДМОВА.....	215
I. ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ В ПОЛІЦІЇ	217
Витяги з Другої Загальної доповіді [СРТ/Inf (92) 3]	216
Витяги з Шостої Загальної доповіді [СРТ/Inf (96) 21]	220
Витяги з Дванадцятої Загальної доповіді [СРТ/Inf (2002) 15].....	221
II. ТЮРЕМНЕ УВ'ЯЗНЕННЯ	231
Витяги з Другої Загальної доповіді [СРТ/Inf (92) 3]	231
Витяги з Сьомої Загальної доповіді [СРТ/Inf (97) 10]	234
Витяги з Одинадцятої Загальної доповіді [СРТ/Inf (2001) 16]	235
III. МЕДИЧНІ СЛУЖБИ У В'ЯЗНИЦЯХ.....	244
Витяги з Третьої Загальної доповіді [СРТ/Inf (93) 12].....	244
IV. ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ІНОЗЕМЦІВ ЗГІДНО З НОРМАМИ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ІНОЗЕМНИХ ГРОМАДЯН.....	257
Витяги з Сьомої Загальної доповіді [СРТ/Inf (97) 10]	257
ДЕПОРТАЦІЯ ІНОЗЕМЦІВ ПОВІТРЯНИМ ШЛЯХОМ.....	263
Витяг з 13-ої Загальної доповіді [СРТ/Inf (2003) 35].....	263

V. ПОМІЩЕННЯ ОСІБ ДО ПСИХІАТРИЧНИХ ЛІКУВАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ БЕЗ ЇХНЬОЇ (ОСІБ) НА ТЕ ЗГОДИ.....	272
Витяги з Восьмої Загальної доповіді [СРТ/Inf (98) 12].....	272
VI. ПОЗБАВЛЕНІ ВОЛІ НЕПОВНОЛІТНІ ЗЛОЧИНЦІ.....	285
Витяги з Дев'ятої Загальної доповіді [СРТ/Inf (99) 12].....	285
VII. ПОЗБАВЛЕНІ ВОЛІ ЖІНКИ.....	295
Витяги з Десятої Загальної доповіді [СРТ/Inf (2000) 13].....	295
VIII. ПІДГОТОВКА ПРАВООХОРОННОГО ПЕРСОНАЛУ.....	300
Витяги з Другої Загальної доповіді [СРТ/Inf (92) 3].....	300
IX. БОРОТЬБА З БЕЗКАРНІСТЮ.....	301
Витяг з 14-ої Загальної доповіді [СРТ/Inf (2004) 28].....	301
 ГАМІВНІ ЗАСОБИ У ПСИХІАТРИЧНИХ УСТАНОВАХ ДЛЯ ДОРΟΣЛИХ.....	 311
Витяг з 16-ої Загальної доповіді [СРТ/Inf (2006) 35].....	311
 ДОПОВІДЬ УРЯДУ УКРАЇНИ ЗА НАСЛІДКАМИ ВІЗИТУ ДО УКРАЇНИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО КОМІТЕТУ У ЗАПОБІГАННІ КАТУВАННЯМ ЧИ НЕЛЮДСЬКОМУ АБО ТАКОМУ, ЩО ПРИНИЖУЄ ГІДНІСТЬ, ПОВОДЖЕННЮ ЧИ ПОКАРАННЮ (КЗК) 24 ЛИСТОПАДА – 6 ГРУДНЯ 2002 р.	 319
 ПЕРЕЛІК РЕКОМЕНДАЦІЙ, КОМЕНТАРІВ І ІНФОРМАЦІЙНИХ ЗАПИТІВ КЗК.....	 320
I. СПІВРОБІТНИЦТВО.....	320
Рекомендації.....	320
Коментарі.....	320
II. ФАКТИ, ВИЯВЛЕНІ ПІД ЧАС ВІЗИТУ, І ЗАПРОПОНОВАНІ ДІЇ.....	320
А. Установи Міністерства внутрішніх справ.....	320
Б. Іноземні громадяни, затримані відповідно до законодавства про іноземців.....	 326
В. Установи Державного Департаменту виконання покарань.....	329
М. Психіатричні медичні установи.....	335

ДОПОВІДЬ УРЯДУ УКРАЇНИ ЗА НАСЛІДКАМИ ВІЗИТУ ДО УКРАЇНИЄ ВРОПЕЙСЬКОГО КОМІТЕТУУ ЗАПОБІГАННІ КАТУВАННЯМ ЧИ НЕЛЮДСЬКОМУ АБО ТАКОМУ, ЩО ПРИНИЖУЄ ГІДНІСТЬ, ПОВОДЖЕННЮ ЧИ ПОКАРАННЮ (КЗК) 9-21 ЖОВТНЯ 2005 р.	339
ПЕРЕЛІК РЕКОМЕНДАЦІЙ, КОМЕНТАРІВ І ІНФОРМАЦІЙНИХ ЗАПИТІВ КЗК.....	340
СПІВРОБІТНИЦТВО.....	340
Установи, підвідомчі Міністерству Внутрішніх Справ.....	340
Іноземні громадяни, затримані відповідно до законодавства про іноземців	347
Пенітенціарні установи Служби Державної Безпеки та відділення лікарень, що знаходяться під охороною	351
Відділення Київської міської лікарні швидкої допомоги, що знаходиться під охороною	351
Установи, підвідомчі Державному департаменту виконання покарань	351

Наукове видання

**ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЗАСУДЖЕНИХ
У КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧІЙ
СИСТЕМІ УКРАЇНИ**

ISBN 966-8919-69-5

Відповідальний за випуск та редактор *Євген Захаров*
Комп'ютерна верстка *Олег Мірошніченко*

Підписано до друку 25.01.2011
Формат 60 x 84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 20,68 Умов. фарб.-від. 22,37
Умов.-вид. арк. 22,81. Наклад 1000 прим.

Видавництво «Права людини»
61112, Харків, вул. Р. Ейдемана, 10, кв. 37
Свідоцтво Державного комітету телебачення і радіомовлення України
серія ДК № 3065 від 19.12.2007 р.

Надруковано на обладнанні Харківської правозахисної групи
61002, Харків, вул. Іванова, 27, кв. 4
<http://khp.org>
<http://library.khpg.org>